

84/24eу)6
К.30

Кацаев Сайд-Хъасан

ІАЪНАН СУЪІРЕ

Кацаев Сайд-Хъасан

ХЪАЛХАРА КНИГА

ЧИТАЛЬНЫЙ ЗАЛ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ ГОРОДСКОЙ
БИБЛИОТЕКИ г. ГРОЗНОГО

ИАЪНАН СУЪЙРЕ

ДИЙЦАРШ ОЧЕРКАШ

158723

Авторан
чаран махитгар

ПОСТУПИЛА
В ДАР ОТ ЧИТАТЕЛЯ

ОТДЕЛ ОБСЛУЖИВАНИЯ
ЦГБ г. ГРОЗНОГО
364051 г. Грозный, пр. Победы 22

НОХЧИЙН РЕСПУБЛИКА НОХЧИЙЧОБ
КУРШЛОЙН - ЭВЛА

1997

ЧУЛАЦАМ

Авторера	3
----------------	---

I

Марха	5
-------------	---

II

“Студентан дийцарш” цикл юкъяра

Іаьнан суьйре	8
Хьаша	11
Йижарий	14
Некъаш	17
Оьздачу йолан васт	20
Студент	26
Синкхетам	29
Бларлаглаш	36
Дневник юкъяра	42
Яйна хан	44
Вайн зама	51
Хьехархо	55

III

Сюрприз	59
Автопортрет	73

IV

Курачу Закрих лаьцна	88
----------------------------	----

V

Сан тайпа	95
Балхахь	99
Цхьа байт	106

Кху юкъя дахана дийцарш, коьртачу декъана, студент волуш яздина ду. Цу замане, цу хенахь сайн хиллачу шерашка, ойланашка а хьаьжжина.

ХIинцалц вайна деза хилларг, тахана дайделла, хIинцалц доккха хIума хеттарг, тахана мелла а кхоьлина. Харц авторитеташ, ойланаш хаьрцина, яьржина дIаяхана. Кхин некъаш, кхин адамаш, кхин полюс...

Яздархо кхиарехь, цуьнан похIма чагIдаларехь а, угтар а йоккха школа тIом бу. Адамийн амалш гарехь, йовзарехь а.

ХIара книга язйинчул тIаьхьа, дуккха а хIума хийцаделла дуьненчохь, вайн хIораннан дахарехь, кхетамехь а.

Мел хIуьу дийчича а, вай дерриш а хIинцалц, оьрсийн а, Европан къаьмнийн а культуран, литературан, искусствон а тIелаткъамца кхиьна. И хаало кху книги тIехь а...

Тахана, АлхьамдуллилахI, бусулба дин юха а тоьлуш ду Нохчийчохь.

Со а хIинца воккха хилла, дуккха а хIума ган а гина, довза а девзина, цхьацца долчунна тIехь ойланаш хийца а елла.

Цуьнца дуьстича, цкъа ойла хилира сан, хIара книга ара ца хеца...

ХIетте а хIун бахъана ду хIара дуьненчу ялар?

Цкъа делахь, муьлхха а книга шен заманан билгало ю. (ХIора а дикачу книган мах, цо ша-юьйцу зама нийса гайтаре терра, цу книги тIехь бакъдолчун бараме хьаьжжина хадабо. Иштта и ца хилча, хIун маьIна дара ерриг а классикан исбаьхьаллин?)

ШолгIа, ша а яз деш верг дика кхетар ву сох, ахьа хьалха диначун жамI гуш ца хилча, кхидIа болх бан чIогIа хала хуьту. Болх бан а ца ло-кха...

Дала талзар дина, гуттар а ломах тIулг хьалакерчочу, Сизифан къинхьегам. Халла, цIийш, хьацарш дIа а хьокхуш, ломах хьала а ваьлла, паргIат садаккха кхиале, тIулг... юха а чукерча.

Изза къинхьегам бу яздархочунниг а. Цхьаь-шиь книга хиллал дийцарш я стихаш язйича, уьш араевлла а ца хилча, энаша лаьцча санна вуьсу яздархо, тIаьхьа-тIаьхьа ницкъ, могашалла а оьшу. "Стенна яз деш ду? Хьанна оьшу хIорш? ХIоккха Iохкур ю-кха уьш а",-- боху ойланаш а кхоллало.

Цул сов, хIара тоххара сан дагтIера дIаяьлла тема, хIинца мукъана а, бIаьргашна хьалхара дIаяккха лаьа суна. Яздархочун кхиар -- книгаш арайийларе хьаьжжина хуьлуш ду.

Аса хIара дийцарш язdechу хенахь, иттех сов шо хьалха, сан критикашна моьттура, кегий нах, сан дийцарш а дешна, шайн новккъа дIадоьлхучу зудабарашна тIебетталур бу.

Таханлера де гуш ду-кха вайна...

ХIара книга дуьххьара юкьайолуш ю. Кху тIера цхьадолу дийцарш, хьалха я хIинц-хIинца бен, зорбане дийлина а дац. Амма, со тешна ву-кха, тахана зударий идош, лечкъош, хьийзош берш, вочу балхана арабевлларш а,

сан дийцарш а дешна лелаш бац, бохучух. Царна деша а ца хаа. Я деша хуург а кхууш вац...

Хуьлуш лаьттачун бахьанаш вайн дахарехь лаха деза вай.

Льорь, хьажа дагахь, тӀе куьг даьхьча, цомгашчун меже лазайо. Амма и льоран бехк бац.

Яздархочун куьйга кӀел гучуйолу халкъана кхетта цамгар. Рентгенан зӀаьнарша санна, унн кхетта меттиг гучуйоккху цо.

Лор верах дӀайьорзуш яц чов.

Яздархо хӀаллакварх, сийсазварх а дӀа ца боьрзу къоман лазам. Дарбанаш ца лело цамгар дийно-дийно чӀагӀло.

Кхетам кхиьна боцчу къоман художник чӀогӀа декъаза ву, массо а агӀор.

Сайн ницкъ кхачо боьлча, даим дагадогӀу суна: тулгӀе бердах а кхетий юхахьоду, тӀадамо мокхазчу тӀулгана а луьрг доккху, цхьанаметта оьгуш.

Яздархо къарвала ца веза.

Яздархо къарвала ца веза.

1997

МАРХА

Мацаев Сайд-Алиа

Со ю, хабар а дуьйцуш, Нураица лаьтташ. Карахь бой ю сан. Цеххьана нах дIасабевли-кх. Цу хенахь-м дагахь мича ду суна? ТIаьхьа хиир-кха...

Лекхочу деIахь жима стаг тIевеа суна. Бойне а хьаьжна, мах хаьттича, кхузткIа туьма доьху, ма эли аса.

-- КхузткIа туьма доьху ахьа?

-- Кхин диканиг хьуна кара-м йийр яц...

-- Схьайоьл делахь тхоьца, -- аьлла, карара бой а эсна, дIаволавели-кх. ТIаккха бен ца кхийти со хиллачух. Сайн гIода юккIера ши-кхо бой схьаяьстина Нураэ дIа а елла, тIеяха со.

-- ХIара бой ерг хьо ярий? -- хоьтту схьамма.

-- Яр-кха, -- боху аса шина даггахь.

Цхьа тептарш яздан хIитти хIорш, машен чу а хевшина, соьга хеттарш а деш.

Суна дика хаьара дуьххьара схьалаьцна хилча, и гIуллакх мел гена даьлча а, пхи туьма штраф а тоьхна, дIадоьрзур дуй. Со кхоьрург, уьш милцой цахилар дара, цара удостоверенеш гайтинехь а. Масне хуьлу уьш фальшивый дохий а? Сайн бой ярна кхоьрура со.

-- Чухаал, -- аьлла, тIехьара неI йилли суна. Цхьаь хьалха, тIехьа шить, лаьттахь а цхьаь ву хIокхера.

-- Цига хьо хаа хьо, -- аьлла, со хьалха чу ма хуу.

ЧIогIа дог даьттиера сан, зуларий, сайга ала а ца олуш дIасабарна. Со ма яра хIиншалц сайна милцо ма гиннехь, "богIу шуна" олий, хьаж тIе куьг а лочий, хоуьйтуш. Иштта доллушехь цара ца хайитар новкIа деанера.

-- Кхузара юй хьо?

-- Яц.

-- Хьол хьалха лаьцна зуда стенга яхана?

-- Суна хIун хаба?

-- Хьуна евзий и?

-- Суна цхьа а ца вевза кхузара.

-- Хьо кхузара яц боху ахьа?

-- Боху.

-- Схьагайтал хьайн паспорт.

-- ХIа, -- дIакховдий аса.

-- Вай шун эвла гIур ду-кха тIаккха, -- меттахвели хIара, аса хIун до хьажа санна.

-- ДагIур ду-кха вай делахь, -- ма боху аса, хIумма а йоха ца юхуш. Сан чохь ма дац хIокхарна лаца хIума, даьсса пенаш доцург. Со кхера ца еллий хиъча, юхабевли хIорш.

-- Ма гIо вай, хIумма дац, -- аьлла, цхьаь охьавоьсси чуьра.

-- Накьост! -- йистхили со за рулем волчуьнга. -- Аса хьо борша стаг хиларе терра кьамел до хьоьга, кьонахчо санна. Со кхунах мел гена даьлча а, хиндург ца хууш яц. Делахь а, хIара вайшинна юкьахь, хIинццехь чекхдаккха лаба суна. Хьайна мел делча схьало ахьа сан бой, и кехаташ а?

-- Пхийтта туьма.

-- Дика ду хIета. Со хIинцца дохьуш йогIу хьуна.

-- Хьоьгахь дац?

-- Аша ца йитира даккха...

Да-м дара соьгахь. ХIуьттаренна лела-кх. Ткъех минотехь базар юккъехула а лелла, тIеяха со.

-- Вевзаш цхьа а вац, бохуш япара хьо?

-- Дела дика ву. ХIара стенга дилла аса?

-- Бардачок чу диллахь.

-- Бой, кехаташ схьалол хIинца.

-- Деллахь, хIара протокол муха лур ду аса?

-- ЭтIаде.

-- Цаьрга хIун ала деза аса?

-- И сан гIуллакх дац. Со сайга догIург дина яьлла. Зудчун дош аса кхочуш дича, ахьа дехьа стеган дош кхочуш. ЭтIаде и кехат.

-- ЭтIор ду аса кхано.

-- ХIан-хIа, хIинцца суна гуш...

-- Ой, ма чIогIа стаг ю хьо-о!

-- ЧIогIа стаг ю дера. ХIинца-м хала дацара шуьца дийца, -- аьлла, айса боххург ма дайти аса.

-- Хьо хIун деш ву? -- цец ма вели чу хууш верг. ШолгIаниг-м Iадылаш ву тIехьа.

-- ХIара-м тхан гергара хилла, -- ма эли аса. ХIокхунна ма хаьа аса и мухха бахахь а.

Цу хенахь важа ма йогIу тIаккха, елха а йоьлхуш. Цхьа стаг ву кхуьнца. Зударий иштта лела Iемина, сох цецбевлла хир бара уьш. ХIинца вукхо со цIера кхузара хилар гучудаьккхича а, кIеззиг бала ма бу суна, хьалха кхоьруш хилелхь а. Ахча схьазина ма даьлла.

-- Ой, кхузткъа туьма доьху бохура ахьа?

-- Дера сайна хаза битамахь стаг тIевеьча ала ма аьллера аса. Хьанна хаьара шу муьлш ду? Цу тIе даьлча, хIинца а боху аса-м, -- баккъал а майра ма яьлла со хIинца. -- Нагахь санна, -- боху аса, -- соьга районе, кхечахьа а кхойкхий, мегар ца хилар хаалахь. Деа бер тIера даьккхина пхийтта туьма ворхIазза марах дер ду хьуна.

-- Деллахь, баккъал ма чIогIа зуда ю хьо! Хьан майра мила ву-те?!

-- Хьо санна чудохьург вац сан. Велахьара со лелар яцара.

-- Х1а, дика ду х1инца. Тхо юха хъайна гарх ларло. Нагахь гой, цхъаьнгге х1умма а ца бохуш, д1аг1о. Хьобга элирий цхъаммо а? Ца элира. Ахъа а ма ала. Тахана хъаьгара санна, кхана цаьргара а даккхийта.

-- Э-э, ворх1е дена не1алт хуьлда, доккхуьйтур мел дацахь. Х1инццалц уьш ларбеш лелла йолчу суна, цара и дина хилча.

-- Юха гича, девзар дуй хъуна тхо?

-- Девзар ду хъанор-кха, морданаш ма гиннехь-м.

-- Х1ара х1ун ду дан мукъана а? -- вистхили т1ехъа Гийриг. -- “Рожанаш”, “морданаш” бохуьйтуш.

-- Х1инца-м хала дацара шу, -- не1 йиллина ареали со.

-- Т1аьхъа йолчу ханна ларлолахь!

-- Х1аь. Тахана сан бинна аьтто бойла шун Дала, -- аьлла, сайн базара юкъа тили со-м, кхин эхь ца хеташ.

-- Ви-и, Марха, деллахь, йиггера хьо? Схъаелин хъуна бой? Мел давккхи хьобгара? -- хоьтту зударша...

-- И-м х1умма ца яьккхира цара. Пол-литар эццал, аша луш ерг ели-кх, -- сайн дагара хайта ма ца лаь суна. -- Шу-м хъакхарчий хиллера! Ала мегаш дацара? Доккха х1ума ду-кха оццул догъ1аьржа хилар! Со-м 1алур яцара.

-- Валлах1, тхуна хаа-м ца хаара хъуна, -- бежказабовла г1ерта зударий.

-- Къор!анора хаьара, -- эли аса.

Ой, бевзаш ма белира!

Дукха хан ялале Санет ю-кха хъаьдда йог1уш. Нураа со милице йигина аьлла хилла-кх х1окхуьнга.

Бой йобькина ца яхча, дийци аса хилларг.

-- Д1а х1унда ца яхьийтира ахъа? Вайна вевзаш ма вара церан начальник.

-- Х1умма дацара и-м. Цу пхийтта туьмал а мехала хета суна уьш бовзар.

1984

“Студентан дийцарш” цикл юкъяра

*Сан дийцарийн дуьххьарлерчу
дешархоина, суьдхоина а –
Цуруев Шарипана,
Абдулмежидов Асланбекана,
Янурсаев Дукх-Вахина а лерина
ю хIара студенчески цикл.*

IAHHAH CУЙРЕ

Суна дукха езарг-м аьхкенан суьйре ю. Амма гуьйренан хатталла а, аьхкенан ченалла а гIюли ду Ia. Массо хIума а кIайн. Дай догIуш ло. Мох боцуш.

Автобусаш, троллейбусаш йоьттина ю. “Дув-в-в” деш Ia неIарш тIе ца чIагIалуш. Халла, цхьаьннан-шиннан пальто, плащ юкхьаь юьсуш дIактовлало. Проспект юьзна транспорто. Суна дуьхьал вогIучу кхаа кIантах цхьаь, ког а шершина, охьакхеттаза вуьсу. Вукху шимма пхьаьрсаш кIеллара схьалоцу и.

БIогIамаш тIехь йолчу лампанаша, светофораша а цхьа башха кьагийна проспект. Беснеш цийина догIучу зудаберашка а хьоьжуш вогIу со.

“Суьйрана кхечу тайпана хIунда ду-теша гIаларчу мехкарийн хьежар? Пекаре а хуьлу уьш. Дийнахь шайга бист хила гIертарш, шайн тидам бийриш а дукхаха берш юьртара буйла хаьа хир ду царна. Я и кхин гена дер долуш гIуллакх доций а. Кхарна ма беззара хир бац уьш, -- ойлайо аса. -- ТIаккха а массо нахана а го. Ткьа суьйре елахь, хьо жимма а йолана веза тамехь а велахь...” -- Суо Iехон волало со.

“Дашо сай” кафе тIехьа сурсатийн туька ю. Юххехь йоккха, сирла “Универсам” йичахьана нах кIеззиг хуьлу цу чохь.

“...Ванах, хIинца юй-те и йоI кхузахь болх беш? ХIун деш ю-те и? ГIуо со? Дика йоI ма яра иза”.

Сок мала чувирззинчохь евзинера суна и. И реза хилира аса диначу кьамелана.

-- Ван мегар ду, -- элира цо.

И Iаш стенгахь ю а, дешна маца яьлла, болх беш дукха хенахь дуьйна юй, муьлха автобус тIехь и дIасалела, кхин а цунах доьзна хIуманаш хиира суна оцу дийнахь. Дикка хан елира со цига юха ца воьдуш. Йиш ца хуьлуш, вишлуш, хан йоцуш, ца кхуьуш а. Ойла скьа цунна тIехь сецна а яцара...

Со дуьххьара гIала веанчу хенахь, кIеззиг долчух а Iехалучу заманчохь, уьш ца кхетара сох, башха кьаста а ца вора кхечарна юкъяра. Цхьана шарахь лийлира со уьш бовза гIерташ. Церан гIиллакхаш, дог-ойла. ТIаккха кIортгера со галваьллий хиира суна, царах цхьаь тарделла лелла волу. Уьш суна кIеззиг

нах хета буйлира. Клант верг, йо! ерг а. Сайн юъртахой, кхеран дагахь мухха белыхь а, дуккха гюли буй а хиира суна, тлеюхучуьнца тлаьхьабисахь а, шайна дика йовззали глала, цхьаь ду моьттуш лелахь а.

Хинца со леха ца ло, дийнахь сарралц куьзгана хьалха хьийзачу зудаберех, дерриг дахар а тлеюхучунний, туьканаш чухула леларний дладелла болчу. Со суо а ву хинца царна веза тамехь.

Гуттар тлех кура йо! гича, хецаелла бекъа санна волало со, царна хлюьттаренна. *"Царна-м хун дара бакьдерг аьлча, со мухха лелча а, ловдал хетар бен?"*

Ишттацарна со атта хета там бу бохучу ойлано а, глеххьачул самукьадоккеху сан.

Юьртар хила мега аьлла хетачу йоле вистхуьлу со, кхин сайна и гур яцахь а. Галано и галъяккхаз а юй хийча, хазахета.

Самукьадаккха йо!, урамехь вогуш, лаьтташ а карайо суна. Зудабераш тлаьхьахуьйсущу дайначу мехкаришка до аса къамел...

Цкъа-шозза цул тлаьхьа а вахара со туькана. Тлехволучура. Цунна хаза а хетара со веьча. Цо и лечкъа а ца дора. Айса и длакхето езарий а, къамел дийцинчунна тлера кхидла дахьа дезий а, сих-сиха ван везий а хаьара суна. Нагдахь лаа а лаьара. Амма иза сан дуккханнех а цхьаь бен яцара. Iай, бляесте яьлчахьана бохуш Iийра. Бляста, гуллакхаш кхин а алсам девлира.

Тлаьхьара цхьа-ши бутт хьалха ваханчу хенахь, и йолчу декъехь лаьтташ клант гира суна. Важа, сох бляьрг кхетча, цийелла шен карахь долчу стакана тле йоглаелира.

... Хинца юха а Iа ду.

Йо!, дехьа йистгехь, лимонад, сигаьркаш, мутт духкучу декъехь ю. И йолчу агIор цхьа а вац. Клажахь, стоьлан хьалха хIоттийначу гIанта а хийна, цхьаь язъеш йоллу и.

Гюнастах байн пIелг туху аса.

Иза схьахьожу.

-- Язъеш юй хьо?

Халла хезаш цхьаь-м олу цо.

Халат чухула йоьхначу свитеро, гIода юккъера жимма стамъелча санна, хобтуьйту и.

-- Шийло ю моьтту суна шуьгахь. Тле йовхха хIуманаш йоьхна Iаш ю хьо-м, -- велакъежа со.

-- Йовха а яц.

-- Тлаьхьарчу заманчохь вайнера со. Вайнерий?

-- Хьевеллера...

Цхьаь тIевеьча, цуьнан гуллакх чекхдаллалц соций Iа со. Нахана оьшург длаелча, йо! схьайоьрзу соьгахьа. Дийца дуккха а хила тарло тхан. Туьканчохь, гюнастана дехьа-сехьа латтар, кхин башха юххера девзаш долуш, цхьаьна охьахийна Iаш я новкъахула доладелла догуш санна, аьтто болуш дац. Йо! йолчу вогуьрг цхьа некъ бохуш веана хила веза. Со зуда яло араваьлла я и даггара езаш дан къамел долуш а вац. Аттала ца тоьа шинне а.

Цхьащанхьа аьтту куьг Iуьтгуш (аьрруниг кисаныхь ду), стаканаш цандеш йолчу хIуманна тIенисло.

-- Хи тухур ду хьуна цо, -- со веьчахьана дуьххьара елакьежа и.

-- ХIумма дацара и-м.

КIайн тIам меттах болу. Мела хи тохало сан кера юккье. Юха хьаладаха меттиг ца хуьлий, агIонашкахьа дIасадобду, суна цинцаш а тухуш.

ЙоI елало.

-- Хаза хи ду и-м, -- тIам юханехьа хьовзабо аса.

Зудий, йоIий тIейогIий, мах хIун бу хоттий, сигаьркаш оьций дIайобду.

-- БархI даьлча ма йолу хьо балхара, йолий?

-- ХIаь.

-- ТIаьхьа цхьа-ам ца вогIу хьуна?

-- ВогIу, -- корта оллабо цо.

-- Йоккха хилла ала хьуо цIахь болчаьрга. Дешна а яьлла, болх беш хилча.

-- Тешаме зама яц боху.

Жима стаг вогIу тIе. И дIавахча:

-- Сигаьркаш ма дукха уьйзу кхара. Со а волавелча хIун дара-те оза?

ТIаккха сих-сиха вогIур вара со, -- олу аса.

-- Ца оьшу, -- халла алало цуьнга.

-- ХIун? Сигаьрка озий?

-- ХIаь.

-- Вар дуьсуш ду-кха тIаккха, дуй?

Суна сайна а эрна хета айса дуьйцург. Тоххара кьастийна девлла хIуманаш ду уьш. Я кхин со вогIур воций а хаьа суна. Веана вавлла хилча цхьаь дийца деза.

-- Хьалха хаза хетара суна ахьа дуьйцуш.

-- Суна хаьа со бехке вуй.

-- Хьан аз дагадогIий Iара со хийла. Хьо дагалобцуш.

Сан коьрте йовхо хьоду. ЦIеххьана йоI юххера хета суна.

-- Тховса юха вогIу со.

Байн корта ластабо йоIа.

Со шех ца кхетгийла хиьча, ца яьлла:

-- Со маре яхана, -- олу цо.

Ший а тхаьшшимма хIун ала деза ца хууш дуьсу.

-- Дикка ларвина хилла ахьа-м со, -- олу аса, цхьана а агIор сайн цунна билла бехк боций хуьшухеь. -- ХIун дийр ду? Дала яздина хилла-кх иштта. Сайгахь цхьа бакьо юьту аса, наггахь сок мала ван йиш хилар. Шун Дала барт цхьаь бойла...

-- Дела реза хуьлда...

Яьсачу туьккана чухула неIаре водало со. Тайп-тайпана ойланаш хьийза коьрте...

1985

• ХЬАША

Аьхкена сесси дайолаелла.

Стройотряде, санаторе, курорте вьодург а, кхин цхьацца г'уллакх дерг а, шайн накъостий зачеташ слла а бовлале, экзаменаш цхьаьна д'алой бовлу, деканат чуйра направлениш йохий.

Стройотряде г'ойла хилла дац сан х'окху кхаа шарахь (цхьаберш-м шайна сесси д'алуш г'о хуьлу дела а боьлху цига), я арме вахар а ца нисдели.

"Б'аьстенан юьххьехь, паха лардечу хенахь, ца даьхкина дог'ланаш, х'инца дийнахь-бусий, сацар дан а доц'уш, т'леоьху. Шен-шен хенахь дика ду-кха массо х'лума а. Мацалла вала воллчу стага дан х'лума дац баьпкан юьхках, и могуш волчу хенахь ца хилла йолу. Оьшучу хенахь деанехь дог'ла а, стоьмаш иштта ледара хир бацара..." -- ойланаш еш юкьаралойле чувог'лучу аса, "Садаларан чохь" рояль локкхуш хезий, не! схьайоьллу.

Кхо йо! ю чохь х'иьна лаш.

Со чуваьлча, хьалаг'овтту уьш. Шиь суна евзаш ю. Пхьоьалг'ачу курсехь доьшуш. Локкхуш ерг дуьххьара гуш ю.

Со лавтгачу неларера хьаьжча хаза ю и: белшаш т'ле кхаччалц хедийна месаш, цо пиллигаш т'ле п'елгаш моьссаза туху, б'аьргашна раз т'леюьйшу; т'лейоьхначу халатан пхьуййшаш доца хиларна, пхьаьрсаш товш хета; схьаьжаелча, елакьажаро диллина ду балдаш.

Маг'г'ара дехкинчу г'ланташна юккьера цхьанна т'ехуу со.

-- Малика, сох эхь ца хеташ, эшар лакха алахь цуьнга, --вистхуьлу со.

-- О-о, она еще не перед такой аудиторией выступала.

--Т'аккха-м муьххале а.

Йо!, наггахь соьга схьа а хьоьжуш, елакьежа, юкьа-кара цаьрга цхьацца дош а олуш. Хаза, дагна тамехь муькьамаш балабо цо. Суна хезна а бац уьш, автор а ца вевза, амма ладог'ла дог дог'лу. Нохчийн...

Буй-теша хьан дагчохь

Кхечуьнга безам?

Вуй-те хьо х'инцицалц

Къастоза езар? -- локху.

-- И суна лерина ярий, Малика?

-- Х'лаь, яра хьуна.

Вовшашка цхьацца дуьйцуш ла уьш.

Со юьххе вьоду.

-- Малика, х'инца х'лара кладьелла а хир ю. Хьаша суна йовзийта еза аша, -- цхьа г'лант т'леузий, охьахуу со.

-- И-м хала дац. Хлохуьнан це Зураъ ю. Асетаца цхъана классехъ дешна ю хIара. Зураъ, рекомандую. Очень хороший парень. Поэт. Стихи пишет, -- аз гIоргIа ду цуьнан. (Аса стихаш маца язйина-м хаац.)

-- Могуш йоцуш-м ца хилла хьо, Малика? Аз ма хийцаделла хъан?

-- Деллахъ, мел чIогIа могуш йоцуш хилла хаый хъуна со.

-- Дала маршалла дойла.

-- Дела реза хуьлда.

-- Хъуна со ца евза? -- оьрсийн маттахъ хотту соьга Зураа.

Вайга иштта хаттар дича, даим цхъацца хIума дагадогIу вайна, кесталгIа хилла долу. Дика я вон. "Цигахъ хилла-те иза а? Массеран тидам бина а ма ца волу". Кхин-кхин а масане ду уьш?

-- ХIан-хIа, -- олу аса.

-- Суна хьо цхъанхъа ган-м гина хъуна. Дага ца догIу-кх.

-- Цера стенгара ю хьо?

Цо тхан районерчу цхъана юьртан це йоккху.

-- Зураъ а ю хъуна стихаш язъеш, -- олу Маликас. -- Шуьшиннан къамел цхъана догIур ду. Пошли, Ася. ХIара шиь хIинца дIадодалур ду шаьшшиннан поэзи йийца. Вайшинна интерес яц.

Лапъаьлла: "Зураъ. Зураъ. Зураъ. Редакци. Ахьмад. Рамзан. Сурт..." -- дуккха а хIуманаш бIаьргашна хълхахула чекхдолу суна.

-- Со а йогIу шуьца, -- хъалагIотту Зураъ.

-- Вай, хьо ма чIогIа йоллу, -- олу Маликас. -- Со-м сайн марха долу дела садаIа йоллура.

-- Стохка шайн эвлахъ поэзин суьйре хилла дагадогIий хъуна? -- хотту аса Зуразга.

-- ХIа-а, цигахъ гина-кх суна хьо. Ну все, вспомнила. Юха редакцехъ а. Цкъа цхъана заседане а веар-кха хьо. А я еще сидела и думала: "Что это сегодня так много посторонних?"

-- Яло, Асет. Вайшиннан кхин гIуллакх дац кху чохъ. Вайшимма бовзийта безаш а ца хилла хIорш-м. Сейчас начнется общая тема.

-- Со а йогIу шуьца.

Аса хIумма а ца олу. Сацо а ца хьожу со. Аса кхечун ойла йо...

-- ДагайогIий хъуна тохара поэзин суьйренехъ шен стихаш ешна йоI? Нахана уьш хазахетар а дайир-кха цо, хапахета шена, уьш оьрсийн маттахъ йоцуш, аьлла? Дага ца йогIу хъуна? Ой, аса цкъа сурт а ма гайтира хъуна цуьнан. -- Цхъаь дийца гIерта суна юххехъ диван тIехъ агIор ваьлла Iа Ахьмад.

Халла, цхъацца хIума дагатийса дулу суна.

-- ДIавала, и чIогIа йоI хилла вайна хIун ду а ца хууш. Редакце йогIуш евзаш яра суна и. Цкъа Лариса, со а даханера цига. УьйтIахъ ша ю хIара. Аса хIинцалц а, Рамзан схъакхачаза хилча, корехула чуволый схъайоьллура неI. ЦIахъ санна эхъьаза дара цигахъ, оцул и меттиг юххера хетаи. Цу дийнахъ а аса неI схъайиллина чудахара тхо. Цхъа а вогуш вацара. Вовшашка цхъацца дуйьцуш Iара тхо. Соьца ловза гIертара Зураъ. Дерриг лаг, нахка а гуш бара цуьнан. Лариса цецъаьллера цунах. И ма яц иштта хIума дезаш. Ша хIун дийр

ду ца хууш йиснера и. Ша совнаха юй хаьара цунна, тлаккха а хьйна лара; ша длаяхча нийса ду-те, йисча беглийла ду-те ца хууш. Вукхунна дагахь дерг-м гуш ма ду. Нисьелла хлума ма яра и, ца евзачо юьгур а йолуш. Дийца хабар а кхачийна лаш дара тхо, Лариса длаяха тохаелча. Зураа ша юьсу эли. Хинца цуьнца лан а лаьа суна (ваьжа а цунна бен кхин соьцуш ма яц; догла-м nel тIетовьхчхьана дIакхеташ ма дара). Ларисина хьалха нийса ца хета суна. Дакъаза ма валарг, цкъа а юьгуш йоцу и оцу дийнахь хлунда йигнера хаац суна. Айса ялийна яцахьара-м, дIайохуьйтур ма яра и. Со висча, дерриг гуш ду. Яьсса редакци а ю, воглург схьахочу хан а дIаяьлла. Дан хлума а ца хилла, сасайна дог этIаш, цIа веа со. Хинциналц Iехалуш хилла волу Ларисин хабарх а самукъа ца долура. Вуьшта, со дийца гIертарг-м и а дац. Йоккха истори ю и. Рамзан, хьуна вовза ма евза и? И ма ву ишттанаш дукха безаш. ХIетахь тIекхавьчна ца хилла иза цунна. Цхьа хийра накъост веана виснера ша бохура. Цул тIаьхьа дийцина ма хилла хIокхара, шайн природе а бахана, сакъера. Ткъа цига доьдуш долчу кIантана, йолана а дагахь цхьаь ца хуьлийла дуй? Шортта даа-мала долуш дIакхавьчна, суьйренца-а, шовдана йистехь, хьуьнхяхь, хаза цIе а латийна, глийло-о локхуш эшарш йолуш лаш хилла хIорш. Юха ша а мелла, кIеззиг цунна а малийна, йол хьаста вовлла Рамзан...

-- Со йига дезар ду хьуна хьан, -- аьлла вукхо. Тлаккха вухаваьлла хIара. Цхьана аглор атта стаге дало хлума а дац и. Стага, шен лаам кхочуш бан луучу хенахь, къемата ша дийр доцург а дийр ду бохуш ма дуьйцу, дуйнаш а бууш. Йол а ша ца тешиашехь, теши моттуйту. Бехказло оьшу зудчунна шена луург дан а. Иштта атта ду шинне а. Амма ахьа, и Iехош, хаза хабар ца дийцахь, гIуллакх ца хуьлу цуьнца. Доцца аьлча, "хIаь, дика ду" аьлчхьана волуш вара хIара. Кхин тIаьхьало йолуш хлума а ма дац. Делахь а, кхечу аглор, гой хьуна, дика шен дIатарвелла балхахь ву и. Iедалца, нахаца а юкьаметтигаш дика ю, хIинцица ялийна жима зуда а ю цIахь. ХIун хаьа? Кхеравелла хир ву-кха, и дерриг а дIадаькхина чувахарна. Хьанна луур дара и, тIехула тIе бехвеш? Хууш ма дац вукхуьнан дагара а.

Суна и муха хьйна хьуна аьлча, дукха хан йоццуш Рамзан волчохь ву со. Зураан цхьа хьаша еа-кх цига. Цо оцу чохь мел дийцинарг! И доккха хлума дара. Iадда воглавелла лара Рамзан, хьала ца таьлаш, вист хилар доцуш. Цхьа юьхь ехи вукхо...

-- Хинца цунна хьо стаг хетар ву моьтту хьуна? Иштта хаза йол хьайца хуьнхяхь хилча, кхин хIун, шовда малаза я помидор кхалла сагатделла еана моьттура хьуна?..

ДIаваля, дуьйцуш санна а доцуш, ирча эхь дара и. Суо стиглахь ву, лаьттахь ву ца хууш виснера со. Вукхунна-м бен дацара оцу чохь милла хилча а. И иштта доьрзур ду бохург дагахь хилла хир дацара Рамзанна...

Оцуьнан ойла еш Iа со, уьш хьалабевлалчул тIаьхьа. Юха а, Ахьмадан: "Нисьелла хлума ма яра и, ца евзачо юьгур а йолуш", -- дагадогIий, вела а лой, сайн чувовьду со...

ЙИЖАРИЙ

-- Аса цхъана дийнахь шина йишица сакъерар дийший шуна? -- элира Эмис.

Муьйлуш чай ду тхан, вареница. Моз, шоколадаш, пирожнеш, кхаллар, кхин а цхъацца хлуманаш ю юккъе обзначу стоьла тлехь. Иштта хаза суьйре нагахь бен йоглуш яц. Паккха, цхъаьнакхетча, массо а ша-ша динарг, шена-шена гинарг дуьйцуш, вовший самукъадоккхуш Ia. ШийтталгIа сахът ду. Учара схъа зудаберийн делар, кIенташа дуьйцу хабар хеза юкъя-юкъя. Хьуо цхъаь чохь висча, йобшучу книги тIе ойла ца йобдуш Ia дукха, са арахь долуш. Квартирашкахь гIоли ду оцу агIор. Чу-ара волуш вахтерана юххехь Iачу мехкарийн тидам бо. Кху чохь Iаш верг-м марзвелла цаьрга, цхъа а цец ца волу, тIебогIурш а хуьлу: доттагI, йиша, шича-маьхча а волчу. Еккъа йобхначу халаташа, тIевоьхуш санна, дегIан хазалла, кIедалла гойту.

Арахъара хъаьжча кхечарах къаьсташ доцуш цIа.

Чохь кхин дахар.

-- Дийцахь.

-- Дийцахь, -- хеза масийтта аз.

-- КIиран занятеш чекхъевлла, субботехь цIа воьдуш вара со поезд тIехь. КеттIа, бохург санна, охъа ма вуьллу цо со. Хъайна плацкартни вагон я купе чохь агIор ваьлла вахар дуккха атта ма ду, автобусе дIаса воьттуьйтучул. ГIала кхаьчча, хъала-охъа, поезд тIехь шортта яьсса меттигаш хуьлу. ПаргIат дIакхочу хьо, эцца йоI нислахь некъ бацло.

-- Дукха дах ца деш дийцахь хIинца.

-- Юха аса неI схъайиллинчу купе чохь цхъа йоI ма яра ша.

Чу а ваьлла:

-- Охъахаа мегар дуй? -- хаьттира аса.

-- Мегар ду, -- боху.

ДIадоьлхуш хабар ма тасало даим: "мичара йогIу?", "хIун леладо?", "цIера стенгара ю?" -- цхъа бала боцу хлуманаш дац, дуьххъара хетта а, дийца дезаш долу. ЙоI хаза хилахь, хъайн дог дагIахь кхин дIа а дахдан ма хьожу хьо шайн довзар. Тхан юххерачу юьртара хили хIара, гIалахь болх беш, заводехь. ДIакхачале, базаран дийнахь цхъаьний схъадогIур ду аьлла, йарт би охашимма...

Яхъелира суна и суьйре.

Со хъалаваьлча хичаш йин хIокхо, юххехь ерг нана ю аьлла. И Гуьмсехь охъайоьссича йолана тIевахара со. Аьхкенан кIайн коч яра цунна тIехь, тIелетта. Ой, цхъа хаза хетара суна и тIаьхъа-тIаьхъа. БерхIитта шо, кхин хир лацара цуьнан. ГIала схъа а кхаьчна, охъадоьссина догIучу хенахь, суо сецавора аса, нахана юккъехь цхъа доьхнарг ца дан. Ощул нисъелла яра и.

-- Рая, хьоьга муха эр ду-м ца хаа суна...

-- ХIун ду и?

-- Нийса кхетар юй-те хьо?

-- Кхетар ю хьуна, алахь.

-- ХIара сан карара дипломат охьяюьллуш ахьа вайша квартирехула дахийтича...

-- Сиха ма ю со.

-- Хьелур дац вайша.

Коьртаниг и резаяр дара. HeIape кхаьчча-м чуюьгур ма яра и, дуйнаш биьна, лейина а. Такси лоцу аса. Квартирехь соьца Iаш жерой а бара, шайн кьаьсттина neI йолуш. Сан чохь гIуллакх дора цара, яа хIума а, оьшург а латтайора. Цхьаь марехь яра царах. Цуьнан майра тIаьхьа веьча, цхьаьний сакьоьруш Iара тхо. Иштга, сайца йоI ялар нисделча, тхан шича ю хIара, олура аса. Вукхарна-м хаьара.

-- Шичой-м хаза бу хьан, -- хьовзавора цара со.

Схьа мел ялош ерг "шича" ма яра. Цкьа дуьххьара вайн курсера Зарган ялийра аса. Цо хаза гIиллакхехь кьамел дира царга: "ХIара тхан Эми харцахьа-м ца лела?" -- бохуш. Чудахана паргIатдала кхиале, веха ма вахарг, лулахойн шина кIанта корехула чухьоьжуш амал гIад дайина, дIаваха дийзира. Хаза ца нисделира оцу дийнахь. Шина кIентан да ву суна кхано, вела а кьежаш, дуьйцуш...

Раега боху аса:

-- Цхьа пластинка ду сан. Мел хаза мукьам бу хаьий хьуна оцу тIехь? ЧIогIа ахьа цуьнга ладогIа лаьара суна.

Пластинка тIедиллина, цуьнга дIаерза аьлла, тIера хIуманаш хийцира аса. Мукьам дагах кхеташ бара. ЛадоьгIуш хийна Iара и, корта оллийна.

-- Кавалеры приглашают дам, -- даг тIе куьг диллина вистхилира со, жимма охьатаьIаш. Цкьа хьаьжира и соьга, эсала, тIаккха меллаша хьалагIаьттира. Хелхадуйлуш Iара тхойшиь. Цуьнан дерриг а ховха дегI хаалора суна. Юьхь йогуш яра сан. Балдашна тIекхевдира со.

-- Ца оьшу... Эми... IадIе... Ма, -- олура цо.

-- БIаьргаш дIаьчIагIа цкьа, -- элира аса.

-- Ца оьшу...

-- Цхьаь ала воллу со. БIаьргаш дIахьаббе. Эхь хета суна царах. -- Баккхий Iаьржа бIаьргаш бара цуьнан; уьш хьоьжуш чекх сагуш санна хетара. Уьш цо дIахьаббешшехь, обанаш баха вуьйлира со.

-- Эми... Эми...

Цхьа тамашийна настарш егайора сан. Сайн дола ца далуш...

ЙоI-м ца хиллера и. Чу воьллина ву бохура цо шеча дуьххьара хилларг. Лейинчух тера дара и. Ян а яра и атта Iехалур йолуш, дог кIеда йоI.

Аьхкенан сесси тIекхачале йолу хан яра и. Шен ненан йишица заводан юкьараюйলেখь Iаш яра и. Со воьдура цига. Дика кIант тарвеллера царна сох, со гIиллакхехь вистхуьлура, жимма эхь хеташ лелачуха, кеп хIитгош. Со веьча кхуьй а цхьаьна хьаьвзий уьш, яа хIума хьалхаюьллий, магнитофон латайой, самукьадаккха гIертара. Тхойша тхаьшшиь а дуьсура чохь. КIордийча доладала доьдура. Цхьа-ши бутт белира иштга. "ДIа маца юьгу", -- аьлла,

йолаелира и тлаккха. Аса, “собарде, цкѣа хинца а оила еш ву со”, олура. Хьалха лен ма йинера и, “юьгур ю, суна бен а дац, йо! хилча, ца хилча а, дика хилчахьана”, бохуш.

-- Я длайига, я со йолчу кхин ма вола, -- эли эххар а. Дукха хан ялале дов делира тхойшиннан. Цуьнца хила марзвелла, сататлора наггахь. Баккѣал а яло оила хьавьзара коьрте. Хаза яра и. Паркехь, киношкахь, квартирехь, юкѣаралоyleхь, дуккха а меттигашкахь хиллера тхойша цхьаьна. Хетарехь, везавеллера пунна со.

-- Хьо санна клант суна гина вац. Iалелай, Эми... Хьайна хиьча... -- олура цо. Тамашийна хетара суна сайга и дуйцуш. “Веза соьга дуьххьара бохуш дуйте цо?” -- Сонта оила а хьийзара коьрте. Теша а лаьара: “ХIунда дац цо и даггара дуйцуш? Хила ца тарло?” Кѣа а хетара.

Тлаьххьара экзамен дIа а елла схьавогIуш, цуьнан йиша гира суна. Цул йоккха а цхьа-ши шо, хаза хиларрий бен кхин ирча а яцара и. Вистхилира со. СхьадогIуш :

-- Парке дахийтахь вайша, -- элира аса. Реза яцара.

-- Делахь кино.

-- ЦIа яха езаш ю со.

Халла парке еара. Рая хьахаелча:

-- Тхойшиннан дов хIунда даьлла хайий хьуна? -- хайттира аса.

-- ХIунда?

-- Хьуна тIехула...

Кхоам бара цуьнан кхин дезар доцуш ялийтича. Ца тийшира и дуьххьара. Аса схьалаьцна марайоьллира.

-- Ой, не надо, Эми, -- боххушехь обанаш баха вуьлира.

Кегий нах а бара шишша бекѣабелла мар-мара хьерчаш лелаш. Цул тлаьхьа тхойшиь квартире дахара.

-- Что ты со мной сделал? Зачем? -- Елхаййзайора и. Со цецвуьйгура цунах: “Ша мара а хьсрчийна”. Зудчунна лууш ца хилча стаге хIумма а далур ма дац. Суна сайга-м далур дац, аьлла хета.

Сарахь и дIакхетийча дагадеара суна: “Рая йолчу ваха везара со”, аьлла. Хьалххе, айса дIакхьаьчча дуйцуш долчун а, муха лела веза а, оила йина, вахара со.

Не! йилли. Спортивни форма чIогIа товш хетара цуьнгахь. Корта оллийна, бехке жIаьла санна, неIарехь лаьттара со, лаьттан бIаьра хьоьжуш.

-- Эми, хьо ву и?

-- Рая... Со...

-- Чувала.

-- Рая...

Со веана хазаеташ, аса лелочух цецѣяьлла лаьттара и, ша муха кхета еза ца хууш.

-- Рая, аса дукха оила йина... Со бехке ву. КъинтIера яла суна... Рая... Со кхин Iа ца ло иштта, -- дагахь Iамийнарг дIадийцира аса.

-- Суна хаъара хьо воглур вуй, Эми, -- маракхийтира суна и. Чуваьлла догла длатуйхира аса.

-- Ца оьшу, Эми, -- мела дуьхьало йора цо. Массо хлума а дицло суна...

Стройотрядехь ши бутт баьккхина цавезча, вахара со и йолчу. Цхьанхьа-м синкьераме яхана ю, элира. Цига вьодуш, дуьхьала йоглу хлара свзира суна. Сайн лаьржа плащ тлехь йолуш буьйсана со ца вевзина хир вара цунна. Юххе хлосттина цуьнан боларехь воглур со. Хьала хьаьжна:

-- Эми?! -- аьлла сецира иза.

Тохара иштта ца олур цо. "Эми", кхечу тайпана -- цецьялар, казахетар, йоккхаер кхин а дуккха хлуманаш цхьаьна ийна декара.

-- Эми?! -- аьлча хиира суна цхьаь хиллий. Цуьнца йолу йол дланехьа елира. Соьца а вара накьост, аса сакьера вьоду вайшиь аьлла араваьккхина.

-- Хьайн накьосте дланехьа вала алахь. -- И дехьо велира.

Тлаккха дов дан йоьлла и, цо лейина бага -- "боьхх хлума", "кхяхьпа", "стаг йоцу хлума" -- боьхий-цлений схьалеттош.

-- Лууш вара хьо хинца а? Клеззиг ду хьуна айхьа динарг? Нелалт хила хьуна! Са ца тохаделира хьогьа?! Хьий нелалит хьо боьхачу хлуманна! Шу санначу хлуманаша галдоккхуш дай тхан дахар-м. Аша дой тхох кхяхьпанаш-м.

-- Ой, меллаша дийца, хлай. Нах ма бу лелаши. Оьзда доцург ма дийца, -- теян гертара со. Миччара!

-- Эхь хета хьуна?! Эхь хета? Хьо-х кхяхьпа ду. Нахаца лела хлума!

Айса хлун дийр ду ца хууш виснера со. "Хлокхунна тлара тоха деза-те я хлун дича нийса хир дара-те?!"

Сайн дагахь: "Бакь лоб-кха хьо", -- аьлла, вухавирзира со. Ян а яра и бакь луйш.

-- Кхин цкьеллиг цкьа а кху аглор ког ма баккхалахь! -- Тлаьхьа мохь туьйхира цо.

Хиница дукха хан йоццуш Гуьмсехь лавташ ву со, хлуш дууш. Юьртара кхин а студенташ бу гонаха. Йоглуш ю хлара шиь, юх-юххе хлосттина. Йоккхаха ерг схьа ца хьаьжна. Рая клелдлахула ши бляьрг кьарзийна, елакьежна тлехьелира.

1986

ЧИТАЛЬНЫЙ ЗАЛ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ ГОРОДСКОЙ
БИБЛИОТЕКИ Г. ГРОЗНОГО
НЕКЪАШ

Со волчу накьост веана. Сакьера. Цхьана классехь дешна долчу тхох цлахь тхойшиь бен вац. Дьодуш волу сой, дукха хан йоццуш армера цла веана Кьовсаммий. И сайн юххера доттаг ву ала хааи суна, кхин хьагI-гамо а яц сан цуьнца, кегий долуш наггахь дар-дацар оьццухь хиллехь а.

Цкьа бархлалгачу классехь дов даьлдлахь, юьстахь, волуш, дерриг берийн сур тлаьхьа хлосттира тхойшинна аса.

364051 г. Грозный, пр. Победы 22

-- Аша дан хлума дац цигахь. Тхаьшшиннан глуллакх ду. Шу совца , -- элира.

Вуйш схаьгертара .

-- Со ца лета , -- элира аса .

Хууш дара Къовсам ницкъ болуш вуй. Жима волуш дуьйна а охъатоха лата Iамийна вара и. ЦIахь беза болх беш . Турник тIе кхийзалуш . Штанга уьйуш а . Аса книгаш йоьшучу хенахь.

Бераша со кхеравелларг лерира.

Цара шайх тарвира со.

Суна ца лууш дерг, нагахь сайна сов кхетахь а, и царна гайта цалаар дара. Школехь хьалхара дешархо ву бохуш волу.

Iаржлуш, тIе тиша хлуманаш юхуш вайча, даим со чохь Iан марзъллачу нанас:

-- Ахьа хIун до? -- хаьттира.

Иза леян а хIилла дацара соьгахь.

Оццул тамашийна стаг вара со цу хенахь.

-- Лата воьду, -- аьлла, и истхила лараяле, аравелира со.

ШолгIачу дийнахь школехь, Эльбрус сийсара лата вахана хиллера Къовсамах, бохуш, дуьйцуш дара.

КетIара кибарчигаш тIехьа доттагIий лачкыйна, буьйсана юккъехь ша араваьккхинера, аьлла хиллера Къовсама.

ДоттагIий цIерашца бийцинера.

И бакъ доций царна хууш хилчахьана, кхечарна хIуьу моьттича а, тергал ца дира аса. Я суна дуьхьала хIума эр долуш вацара цхьа а.

Цу буса хабар массо агIор хьовзийра Къовсама. Лата лууш вацара.

Билггал и ца летий хиьча, дог даьтIлачу аса:

-- Ахьа хIун дийр дай? -- элира. -- Суна нах болчохь хабарш юьйпур яц ахьа. Цхьаьнга къеста войтуш хазахеташ ву хьо. Суна и базарш ца езий хаьа хьуна. Хьо ца Iай, вайшиннан дов хир ду хьуна. Нах боцчохь.

Цул тIаьхьа коча ца гIертара Къовсам.

И ловш берш а бара. Шайн дакьазалла.

"ГIоли-м шайн марш йохаяйтина а, сацийча яра", -- ойла йора аса.

Со волчохь и кхечаьрца а эвхьаза ца волуйтура.

-- Витахь и кIант Iад, -- дIавоккхура аса и хийла.

Делахь а хIинца, юкьа зама йоьлча, и дерриш а кIеззиг хлуманаш хетара. Мелхо а, цхьаьна яьккхина хан, мерза яра.

-- ДагадогIий хьуна? -- бохуш, хилларш-лелларш хьехадора Къовсама.

Цуьнга ла а доьгIуш, ойлалеш Iара со. Сайна кхузахь кхетгачу цамгарх. И бахьанехь со армех ца вуьгуш цIахь витарх. Цхьа массо хIуманаш хаьдча санна висарх. Сайн ойланаш цхьанне оьшуш а, я сайх кхеташ стаг цахиларх а.

Къовсама дийцарехь, вон Iийначух тера дацара и армехь.

Да ма кхаьччина, бакъонаш хиларе терра, машен тIе хайира.

-- Хьо тIаьхьа ца велир-кха хьайниш схаьца? -- хаьттира цо соьга.

-- Хьинца совнаха-м хир яцара уьш. ХIетахь кхин ойла яра.

Дембеляш длабахча-м тметоделира глудлакхаш. Полковник лело волавелча. Палахь дласахохкийла хуьлур. Даим кисаныхь шайкай яра цундела. Оьшуш хлума дацара. Коьртаниг Москвахь хилар дара. Юьртара нах а гора сих-сиха. Нохчий-м шайн давелла шорта бира цигахь. Хийла хихки цо уьш! Хьаьрса волу хлара, цхьанне а нохчи ву аьлла, дага ца доглура. Кхунна ша вовзийта ца лаьара. Хьо цхьаь хьашт хилла тлеглерта моьттур дара. И кхунна хиьнера. Уггар новкъа деанарг, цкъа кхо ден шичан клант вовза вевзина, машин сацийна, и длакхетийча, цо ши туьмин пхи сом кховдадар. Цунна хлара вевзаш ца хиллера.

Армех хилла воцчу суна хала дара накьостан къамелехь бакьдерг, харцдерг а къасто. Хинциалц нах сайх терра бу моьттуш, айса дийчица кхечара а дуьйцу моьттуш бакьдерг, лелла волу. Хинца башха леха ца лора хазачу хабарх. Хьесапаш дора.

Схьагарехь, жимчохь дуьйна а марзделла хлума дладалаза дара Кьовсамах. Хиллачул а сов дийца лаар.

Цкъа КПП хьалха цхьана хазачу йола салти схьакхайксахьара, элира. Цле, фамили якькхина. Цуьнан везар волчух тера дара и. Вукхо ша ца воглу, клордийна шена и, элира. Йола ша чуйигахьара, дийхира. Кантерки чохь вара важса. Тяьхьа йол а хлоттийна хлара чохьха ваьлча, салти ирхьиккхира. Цигахь дош дладодуш клант хиллачух тера дара и. Йолана а хьашт доццург элира цо. Кьовсама и тоьхна гуьнкара хлоттийра.

Юха йоглуш йол хлара волчу еара. Чогла хаза йол яра и.

Дла ладоьгича, хлокхеран хьаькман йол хиллера и.

Кхин дла-м кхера оьшуш меттиг яцара кхуьнан. Машенахь шена луьучу хенахь воглура керта. Йола шайн цла а вуьгура. Нанна хууш дара хлокхо шен йолехьа даьккхина гло. Кхуьнан хеннара, жимма воккха а хир волуш, клант вара церан. Спортсмен ву бохуш. Кьовсам ца везара цунна. Цкъа, мухха а, гиря хьахаелира кхеран. Кьовсий ахьа шеца, хаьттира йолан вашас, дукха хьан ойу.

Хлокхо, ахьа айа хьалха. Ша аьрру куьйга сов ойур ю, элира.

Бакьдерг аьлча, школехь дуьйна а бле кийла ца кхоччуш штанга хьалайоккхура цо. Гиря хала ю шена, олура. Марза валаза.

Ма хазакхийтира йолана и тоьлча, эшнарг шен ваша велахь а.

Хьажсахь, хьажсахь, напа, -- аьлла, едда дехьачу яхара и.

-- Иштта бу-кха советски эскархой, -- элира дас.

Дуьхьарлерчу буса хлумма а ца хилара цу шинна юкьахь. Дерзина ший а гиллиннихь. Цкъа-м бархлазза хьаьстира цо и. Цхьана буса.

Тяьхьа, йола, хьо муха лавелира хьалхарчу буса, хаьттира цуьнга.

Вуьшта, тлехьаьжча а гуш бара цо баьхна кхиамаш. Дерг кхин а таделлера цуьнан. Коч длаьккхина мышцаш юьйлина сурт даьккхича, ганза дукха хан яьллачунна вевзар вацара.

Отпускана цла а ца воглуш, вешина тлаьхьа вахана хиллера. БАМехь, заочно деша а доьшуш, болх беш волчу. Цигахь институтан спортзал чувваханчохь, хьовжуш дика леташверг билгалваьлча, ша тасавала мегар

дарий, хаяттира тренере. Хъажарх зен дац, амма ша хъехар-м дийр дацара, элира вукхо. По биъна цигиг санна, хъекхийра кхуо и. Цецбевллера берриш. Мила ву хаа лиира. Нохчи! Хлун деш ву, дерриг а охъадишлийтира. Схъавола ши шо чекхдаьлча, ша институте дIатарвийр ву, атта Iийр ву хьо, элира.

-- Бутт бовш дIаваха везаш ву со. Вайн цIахъ хала ду деша. Я цхъамма чекхвоккхуш ца хилча, соьга экзаменаш а ялатур яц. Цигахъ дуккха а аьттонаш бу кхузахъ боцу. Хьо цигахъ хилча хуур дара хуна, хIара хIумма доций. Ма дезза зудабераш а ду. Хъенан коча гIур дара ца хууш.

-- Зудабераш-м кхузахъ а ма ду, Къовсам, -- велавелира со.

-- Ду-кха, долчарна.

-- Тхо цхъана тхов кIелахъ Iаш хилча, оха цхъа чIогIа сакъоьру моьтту хир ду-кха хъал ца хуучунна а.

-- Къоьручо-м кхузахъ а къоьру хир дара и, -- элира Къовсама.

-- Дера и а бакъ ма ду.

-- Хьо-м телхина стаг вара. Оцу книгашна тIаьхъа а ваьлла висна. Кху полки тIе хъажа. Ахъа хIун до оьцул книгех? Уьш ешарх кхочушхила хIума а ца хилча. Хъехархо Iен дагахъ вуй хьо? Кхечахъа ваха везаш хиллера. Кара сом догIуш ца хилча хала ду тахана. Хьо коммунист хиларх, наха шайн гIуллахъ до. Я нахана а бала пайда бац хьох, я Iедална гергахъ а диканиг вац хьо...

-- Со Iамош ву хьо, -- юха а велавелира со.

-- ХIета зудабераш долчу гIуо вайшиь? ХIума йиъна а девлла. Муха хета хъуна?

-- Хъуна луьург дийр ду-кха вайшимма.

-- Вайнехан мехкаршца сакъерра дацара аса, -- элира Къовсама.

1986

ОБЗДАЧУ ЙОIАН ВАСТ

I

Атта айса азийина хIума йоьшуш воцу со, наггахъ сайгара и "ледарло" яьлча, суо хаставарх, башха тIех Iеха ца ло со. Цхъа кIира ма даьллина, суна кхин дIоггара дика а ца хета и дийцар. (ХIинца дагадеанчуьнга хъаьжча.) ЛадугIучара резабацар гайтар а сихха дицдо аса.

Цамгар хила а тарло и, тIе кхаьч-кхаьчнацохъ хазьелла книгаш оьцу аса, тароне хъаьжжина. Царна юкъахъ, декъа тIехъ "цкъа мащца а эша там бу", бохуш, латтош йолу тIелхигаш, еш, гIутакахъ, аьчкаш санна оьцуриш а нисло. Уьш ерриш а еша со лара ца вахъ а (йоьшур яра уьш-м хенан йохалла), цара суна доккха ши гIуллахъ до:

I. Со реза волчу яздархоша азийинчуьнца юсту аса сайниг; тIаьххьарниг ледаро хета суна. "ТIехъ болх бан беза", -- ойлайо аса.

2. Юха йисинчу книгашка хьожу со. “Ванах, хӀорш хьа йоьшу-те? Иштта-х лаьттар яцарий сайниш”, -- дагадогӀу тӀаккха. (Ара а йийлина-м, гӀуллакх хилахь тамаш бу.)

ТӀаккха юха а юсту аса сайниш -- дикачаьрца. “Дуьнено а хестош болчу, кхара а иштта бен язъеш ца хилча, -- хаттар кхоллало сан, -- Соьлжа-гӀалахь мукъана а, арахеца тарлуш яц-те аса языйнарг?”

ХӀинца аса лелон хӀара базарш хууш, со вогӀуш-воьдуш вевзачарна-м мотта тарло, со, цхьана хенахь шаьш санна, лехавелла лела. (Жималла ю-кха мел хӀуьу дийшича а.) Шайн дахаран халонаш евзаш болу уьш-м, шайн дагахь, суна гӀуллакх дан гӀерташ хила а тарло, со башха тӀе ца кӀавеш, языйнчух, хӀара ду аьлла, къаьсттина жоп ца луш а. “Ша хир волуш велахь, оха гӀадвитча а хир ву кхунах”, -- бохуш.

Вуьшта, шу дӀа а хилла-м, гӀуллакх хир доций хиьна суна. Рельс ехалахь а. (Меттиг массарна ма яра. Делахь а дӀахуьлчунна шийланиг кхочу. Пекъар, и хӀинца воккха ма хилла. Даьлаькхаша ловр яц шело. Ткъа тӀевеанчунна ша йохыйнарг яла еза?) Гуш дерг ду, цхьана хенахь, ховшо кхин нах а ца хилла, нисъелла царна и меттигаш. ХӀинца тасабелла бохкуш бу, шайца “баьпкан юьхк” къыйса воллуш цхьа а вацахь а. Я церан стоьлаш а ца оьшу суна. Цераниг гӀоли хета суна-м. Шайна со эшахь, кхано кхойкхур цара. Ойлайина цхьа доьхнарг дийр ду-кха. (ХӀинца санна йийча-м тхан деда вогӀур вара моьтту суна, уьш бахкале. Я со цунна тӀе гӀур вара.)

2

Со болх беш ву. (Яздо ша, бохуш, лелаш волчу стагана цул боккха сардам буллийла яц. Яздархо, поэт хила гӀертачу хьох -- “езархо”, ешархо а хуьлу эххар а. Шун вешех-м кхерам бац шуна!) Балха тӀехь долу кхачамбацарш, сайна хетарг, къоначу хьехархочунна оьшуш дерг, -- дукха ду уьш -- дийца воьлча, гена вер вара. И кхечахь дийца хьожур со. Вайн дийцаран цӀе йицгьалаза хир ю шуна. “Оьздачу йолан васт”.

3

ХӀаь. И ду олура сан дийцаршкахь ца тоьарг. Вониг, сийсаза мел дерг гойту. Ткъа цунна юххехь сирла, цӀена, оьзда йол яц. Берриш цхьатера ма бац! Дикачарна а, ахьа языйнарг ешча, ша лелош дерг-м эрна хилла, и гуш ца хилча, аьлла хетар ма ду.

Со реза а вара цара бохучунна. И оьзда йол оьший хаьара суна. Нахана а, сайна а.

Хилаза ца яьлла хилла дика йол а ца езара суна.

Сан “критикаша” “боьха” ду бохуш долу хӀуманаш, (уьш боьха хӀунда ду-м ца хаа суна, наха, хаза а хеташ, лелош хилча!), и санначарна юкьахь билгалдаьккхина хуьлура.

Аса яздебш дерг я со цецваьккхина, я халахетийтина, я хазахетийтина хила дезаш дара. “Хазахетарш” сих-сиха нислора сан. Даго ма-бохху йол

евзина халахетар ца хуьлур-кха: “Со вац-кха ахьа хьоьсту верг”, -- аьлла. Делакь а, тлаьххарчу хюкху кхаа шарахь, иштта “халахетар” хилла вацара со... Карий-те суна оццул сан критикашна езаш хилларг?

4

Тхан гергарло цхьана дийнахь ца тасаделира. Со шолгачу курсехь вара и деша еанчу хенахь. Шен эскарера ца веанчу воккхаха волчу вешага пионер санна, хьоьжура тхоьга хьалхара курс.

Деша вогуш луш йолу экзаменаш дла ма-евллинехь, сентябрехь практике йоьдура тхан факультет. Галана арахаь, университетан совхозаца итт шарна барт бина, тхо дуьгуш белхан лагерь яра.

Бутт боккхура оха цигахь. Делкьал тлаьхьа шиь-кхоь даллац болх бора, лежаш, помидораш лехьош. Йисина хан тхан яра. Довха денош хилча, хаза дара цигахь. Кхоьлина де деьча, догланаш доьлхуш, -- сингаттаме хуьлура, аравала йиш йоцуш. Я чохь Ian дог ца доглура, шийла хиларна.

Ишттачу хенахь, дукха хьолахь, цхьана (хьалха гловла эккхийтинчеран) тхов клела гул а лой, хелхабуьйлуш Iapa студенташ.

-- Шозза яккха!

-- Иийт!

-- ХIай! ХIай! ХIай! -- маьхьарий хьоькхуш, тIараш детташ.

Сарахь лагеран начальник волчуьра телевизоре хьовса гуллора, хаза кино хилча.

-- Отбой, девочки...

-- Мальчики, -- бохуш, тхан дола деш берш буьйла баллалц, Iapa чохь, арахь а маьI-маьIехь дIатарделлачохь, цхьацца кьамелаш деш, ловзуш.

Цигахь, цул тлаьхьа а, цуьнан тидам бина бацара аса. Со цунна ца гойла, ца веззийла а дацара. Тхо иттех воцург берриш мехкарий бара цигахь.

Кхано, деша дуьйладелла дикка хан яьлча бен, ца кхийтира сан цунах бIаьрг.

“ОйхI, со стенгахь хилла-те хIинцалц хIара ца гуш?”-- хийтира суна.

5

Иза юккьерачу деглахь, жима бат йолуш, бIаьрнегIарш моссаса туху, йовш-латош йолу лампа дагайоуьйтуш, кьегина ши бIаьрг болуш йоI яра.

Суна юххехь лохо хета тарлора и. Буса, студенташ дIабийшинчул тлаьхьа, ламеш тIехь тхойшиь хабар дуьйцуш Iаш, цхьа терхе чувуссура со. Иштта атта хуьлура.

-- Лоха зуда шен декьа тIе йита мегар дац, -- олуш хезнера суна.

Суна-м даим жима дегI долу зудабер хаза хетара...

Пеххьа юьзна меженаш йолуш, церг тесча “тIох” эр долуш, хилла Iаж санна, яра иза.

Цуьнан шича бахьанехь хилира тхан довзар. Тхо чохь гулделла хабарш дуьйцуш, эшарш локкхуш Iачу хенахь, йогIура иза... Соьга вогуш-воьдуш йист хила йолаелира и. Цкьацкьа дах а лора тхойшиннан кьамел.

“Хъажахъ, хъекъал долуш йол хилла хIара-м”, -- оила йира аса.

Мусана (шен шичина) ша гарна кхоьруш, цо шена ма тов къамел ца деш санна а хетара суна.

Доззалехъ иза йоккхяхъерг яра. Да -- юьртахъ МРО-н управляющи вара цуьнан. Нана -- хъехархо. Жима йолуш дуьйна а оьшшург латтош, хьоме лелийна хилар а хаалора и.

Муса дешна валаро паргIат яккхира и, наггахъ шен сахьийза алахъ а. Зудаберех цхьа а ца хилча, и йолчу а вьодура со. Цо шен суьрташ гойтура суна. Царна тIехъ а яра и хаза. Ша ма-ярра. Да. Нана. Жимаха волу ваша. Шкоলেখъ цхьаьна дешна бераш. Юха кхузара хьеший а.

-- ХIума кхоллий ахьа? -- олура цо.

-- Со хIинцца йиина ву. Баркалла, -- олура аса.

Цхьаболчу студенташа вайнехан зудаберашца лелош долу гергарло юучун дуьхьа дара. Цундела йол йолчохъ хIума кхалла даго ца вуьтура со.

Соьга цхьацца хеттарш дора цо, шен къайленаш юьйцура (шайн хьешех а лечкъош йолу; зудаберийн хуьлий а хаац даггара хьаша), сох дагаюьйлура, хъехар дар доьхура. Сайн ницкъ кхочург дора аса.

И евзича, хиира суна, йол, суна мьоттгучул а хъекъал долуш хиллий. Ахматова Раисина ма-лаъара, цхьанне тайпана “предрассудкаш” йоцуш, массо “зIенех” паргIатъяьлла йол яра и. Аса цундела къастайора и кхечарна юкъяра. Бакъду, цхьацца хIума хьахаделча, цо бIаьргаш “долу” хьовсийча, хаза-м хетара суна.

Яздархошна юкъяхъ Стендаль, Бальзак, Мопассан, Драйзер а везара цунна. Оцо кIеззиг оила шалха йоккхура сан. КIеззиг шеко кхуллуш. Йола Мопассан, Драйзер хьахийча (дукха хьолахъ царал тIаьхьа баьхна яздархой ца бевза царна), даим цхьацца хIума дага догIура суна. Стага мел лачкъаяхъ а шен оила, цо йоьшучу книго а хоуьйту цуьнан дагара.

6

Цхьацца бахъанашца заочно велира со. Цхьа курс лакха. Экзаменаш, зачеташ, талламан белхаш дIалуш юкъяраIойলেখъ Iар гIоли хеташ, шеран ахча дIаделла, справкахъ яьхна, сайн тохарлерра чохъ схьаййцира аса. Цхьана баттахъ гергга Iийра со, цхьамма мотт тоххалц. Шоьта дийнахъ цIа вахана, оршот дийнахъ схьавеъча, сайн неI йиллина карийра суна. Чохъ яьсса яра. Комендантана тIе вахара со. Эрна дуй хуьушехъ. Цунна бала бацара аса лелочун.

И дар-кха цигахъ. Тохара дуьйна а. Хьан гIуллакхе ца хьажар, къамеле ла ца догIар.

Суна новкъа дерг-м и а дацара. И борша йоцу хIума (мотт тоьхнарг йол хир ю бохург аса аьтгехьа а ца дуьту хIинца а), кхиберш санна, соьга саламаш луш лелаш хир ю-кха, елакьежаш. Воцуш йиш йоцург хилла.

Массо а ша-ша ваьккхича, дика ву. Ткъа мила ву и аьлларг?

-- Хьан накъостий, -- боху коменданта.

Сан накъостий-м бац. Бу бохуш, леларш хир бу-кха. (Къа ду-кха церан нахана юккъехула белла длабовлалц лела дезаш болу.)

Айса цигахь йоккху хан, дийнахь книгаш йоьшуш, сарахь шахматех ловзуш яккхира аса.

Сан доттагI ладлан а цла веанера эскарера. Цунна а чlogla марзъллера уьш.

7

-- Кенташца со гахь мегар дац аьллера соьга ладлана. Хьовца латтарх-м хIумма эр доций хаьара суна. Шу доттагий ма ду, дуй? -- хаьттира соьга цкъа Розас.

И шиь цхьаьна юьртара дара.

-- Ду, -- элира аса. -- Хьалхарчу курсехь цхьана чохь Iийна ву тхойшиь.

8

Цкъа лаахь ца лаахь “пожелани” язье шена аьлла, хьовзийра со Розас. Блокнот тIехь Султана а (“Цунна хIун лаьа хууш яц со. Соьга чlogla вистхуьлу и. Хьехарш дан а гIерта. Схьаолуш кхин хIума а дац. ТIаьхьара ца волу”, -- дуьйцура Розас цунах лаьцна), зудабераша а яздина шайна-шайна луург а дара. (“Дешарехь кхиамаш, ирс, аьтто, дахарехь -- вовшашца уьйр-безам хуьлийла лаьа.) Стихаш, афоризмаш. Цул сов, цхьацца шен дагара ойланаш а.

Блокнот тумбочки тIехь йолуш, neI йиллина йитина со араваьлча, тIекхаьчначу Пункис (сан юьртахо, студент-экономист) ешнера и, со схьаваллац дан хIума доцуш.

-- Мила ю и йоI? -- хаьттира цо.

-- Студентка яра и-м.

-- Хаац, я чlogla хьекьал долуш йоI ю и, я цхьана хIумано сагатдо цуьнан, -- элира Пункис.

-- Бакъахьа йоI ю хьуна и, -- элира аса.

9

ЦIаеанчул тIаьхьа, балхахь воццушехь, гIала ваха йиш ца хуьлура сан. Халла аьтто баьлла, араоьккхийла нисделча, делкъал тIаьхьа, динарг хIума доцуш, юкьараойле веара со. ладланна казахийтира, дагахь а доцуш со чукхаьчча. Могуш-паргIат хаьттинчул тIаьхьа, чайн стака мелла, шахматех цхьа парти яккха вайшимма, элира цо.

Цхьа бутт хьалха хиллехь а, ша эшавар диц ца лора цунна. Ца хууш хьо галваьлла я ловза кIорда а дина, бен ца хеташ теттича, тIетаьIара иза. Цуьнан диканиг -- бал чекхбаллац ойла дIа ца яхар дара. ТIаккха:

-- Ловза Iамаде хьайна, -- бохуш хьийзавора.

Фигураш цхьатерра лаьтташ яра тхойшиннан. Цхьацца пешка якккхинера. Цеххьана:

-- Розица юкьаметтиг муха яра хьан? -- хаьттира цо. Вовших кьайленаш яцара тхан.

Зудаберашца Іадлан тохарлераниг воший хаъара суна. Эскарехъ даьккхина ши шо а, накъостийн тІелаткъам а хаалора.

Цкъа кхуьнга магнитофон еха еъча, хІара вина де долуш, кхуо чукхайкхина, догІа а тоьхна (цо ма тоха а ца аьллера), шифоньер чуьра къаьркъан шиша схъа а эъна, стакан чу а доьттина, кховдийна хиллера цуьнга:

-- ХІа, хІара малахъ цкъа...

-- Діавала... ахъа хІун дуьйцу, Іадлан?

-- Со вина де ма ду тахана. Хъайга бохург дехъа. ХІун ду и мелча? Цхъанне хуур дац. Суна тІера малахъ...

-- Араялийтахъ со, Іадлан, -- дехнера Розас.

ШолгІачу дийнахъ, ша цуьнан бІаьра муха хъожур ву ца хууш, хІара лелачу хенахъ, и ша еанера. Магнитофон еха...

-- Бакъдерг ала, вехна варий хъо селхана?

-- Вара дера. Вехха ца хилча, аса эр дацарий ца хаа хъуна?

ЙоІа и магийтинера.

Іадлана, ша эъцахъ тІадам биллина Іен ойла йолуш воций, хаийтинера соьга хІеттахъ.

Цунна бехк буьллийла а дацара. Шена и ца магийтинехъ, бехк ма биллахъара ахъа суна, аьлла, мелла а цунна и дицдалийт ааго лелор яра. Юьртахъ и хъахаелча а, Іаламат дика йоІ ю хъуна, йига мегар долуш, суна евза хъуна и, -- эр дара. -- Тешам болуш ю хъуна.

-- Кхин башха дІоггара хІума ма дацара тхан-м, Іадлан. ХІун дан гІерта хъо? Охъайилла говр. Ферзь дададе хъайн.

-- Ферзь-зи болх-м хаац суна, со хаза-м Іийра цуьнца.

Аса хІумма а ца элира.

Дукха хан йоциуш, со ешаран зал чохъ язъеш Іачу хенахъ, ІадвгІла, ручка охъайиллина дІахъажавелча, неІ-сагІехъ лаьтташ Роза яйра. КІайн бой, кІайн дабгІан кетар а юьйхина. Лайаьзни санна. КІайн. ЦІен балдаш. Іаьржа бІаьргаш.

Со велавала гІоьртира, ца догІучу дагца. И дІаса хъаьжна, сох бІаьрг кхетта, ша лоххург ца гича, араелира.

Хъалха, ян а еана, тІехІуттур яра:

-- Хъо хІун язъеш ву? -- аьлла.

-- ДегІ мел товш ду хаьий хъуна цуьнан!.. Ой, ма доккха хІума ду ахъа соьга далийнарг. Гарде! Гарде! ХІа! ХІинца хІун дийр дара ахъа? -- ферзь ладийна, шен дагахъ суна новкъа хир ду аьлла хетачу диллира Іадлана.

-- ХІинций? ХІинца меллаша "шах" аьлла, "мат" йийр ю-кха.

-- Дера хир яц-кха.

-- Хъажал.

-- ХІумма дац. Кхи цхъаь а йоккху вайшимма.

-- Діаваха веза со, Іадлан.

-- Діавала, дІа! Буьйса йоккхуш Іийр ду вай. Тхо кхоа до ахъа? Хъо стенга сиха ву?

-- Пхийтта минот яълча, автобус ю. Кхин атта машен хир яч.
 -- Глур вац-кха тлаккха.
 -- Тлаккхаула ворлур ву со, буйса а йоккхуш. Цахь вуйсур ву ца аьлла аса. Нанас сагатдийр ду.
 -- Хieta хьайна дика хуур ду хьуна, -- тle пальто кхуллий, суна тlаьхьаволу и, аса чохь len боххушехь.
 Учахь Роза ю, яй эцна дехьара кухни чу йобдуш.
 -- И-м хlумма дац. Сол хьалха Султан кхийна цуьнца эвхьазвала. Хинца цкьа-м бераша бохург дина, ладlаш ву со, чу ца ялош. Коча я там бу, бохура шара.
 Юкьаралойлана гена ца валийтира аса и.
 -- Хlумма оьший? -- хаьттира цо, велакьжна. -- Книгех доьхкина-м ца ваьлла хьо ахча?
 -- Хlан-хlа, баркалла. Долуш ду соьгахь. Юдика йойла.
 -- Со эшавар иштта диса йиш йолуш дац хьуна, -- элира цо.
 -- Эшнарг со ларахь, -- элира аса.
 И сох кхийтирий-м хаац...

1986

СТУДЕНТ

Бен дац, автобус тlехь воглуми хуьлийла хьо, некъахь лавтташ, кхечу гlалахь, я хlинца деша масавелла, балха вахана, цхьанхьара кхечахьа ваьлла, бларг тlехlумттуш йол лоху ахьа. Даго тlеоьцу и. Цуьнга дlахьожу хьо нагнагахь. И хьайга хьожуш яйча, сан санна ойла ю-те цуьнан а олий, хета. Йол, суна хьо хаза хета. Хьуна тlеххийзаш клант вацахь, хьо реза а елахь, хьо юххера йовза, евзича, кхин хер ца деш, гергарло лело а луур дара суна, ала лаьа хьуна. Цуьнга хьожий-те иза а?

Керла ваханчу меттехь кьаьсташ ву хьо. Массара а тидам бо хьан. Муха ву хьо? Хlун леладо ахьа? Хlун долу хьожгара?

Хьуна ша санна, хьо хазахеташ а ю-те царна юкъахь а цхьаь? Галваларна а кхоьру. Хlиницалц цхьа а воцуш йийна и?

Хьо дlавахханчохь, бухахь болчарах, цхьаь хьала-охьа а хуьлу хьол тlеохучуьнца, хьолаца а тоьлуш. Занятешкахь хийна лаш а, заводехь, фабрикехь, болх беш а кьаьсттина ла хьо. Уьш, дукха хьолахь, ца кхета а тарло хьох. Тлаккха жоьнаш дала хlумтту уьш шайн кхолладеллачу хаттарина. И-м иштта вара, суьшта вара бохуш.

Заочно дешар а дош дац. Очно долу хьал хийнчул тlаьхьа-м муххале а. Бахьанаш дукха гулделлера сан, ца ваьлча ца волуш. Делахь а, накьостех хера ца ваьлла со. Уьш тохаралерранаш бу.

Мотт схьазна воьллера со, сессе веьча.

-- Паспорт ло, -- боху.

-- Аша хlун до цунах? Со вац шуна кхузахь?

-- Заочникашна мотт бала йиш яц паспорт доцуш.

Муьлххачу аглор дийчица а, гIуллакх ца хуьлу.

-- Хьалхарчу курсехь волчуьнгара-м даккха мегар дара и, вевзаш вац аьлла. Ша санна шера со шайна вевзаш хилча, уьш стенна дуьйцу аша?

-- Хьуна хаьа-кх, хIусамнана со яц. И схьаеьча, цуьнга дуьйцу ахьа.

-- И маца йогIур ю?

-- КIира даьлча.

КIира даьлча-м сан сесси а дIаер ю.

Бухара айраш цхьаьна мачаш юьлий, крем тухий араволу хьо. Автобусаца вахча, дIа ма кхеччина юха а йила еза. Цундела трамвай ларйо ахьа.

Пуьно ю. Ло хила гIерташ охьаоьгуш Iов тайпана хIуманаш ю, горга, кегий.

-- Ло деьча-м, шийла хир яцара вайна, -- дуьйцу аша кьамелехь.

-- Цамгарш а кIеззиг хир яра. Могашаллина а дика ма ду, лаьттаьх диллина ло хилча. Унах цIена.

Делкьа хан хилале:

-- Ло догIу вайна, -- олуш хеза хьуна.

-- Баккьал а? -- коре вовду хьо.

БIаьрго схьа ма-лоцу дай техка-техкаш догIуш лайн чимаши го хьуна. Хьо уьйтIа валале асфальт кьайлабаьлла. Охьатаьлий канахь схьаоьций лайн межарг бо ахьа. Хьайна вевза-везачунна тIаьхьа ластабо я хазачу йоIана. Цхьаь алаза ца Iа иза а. Вовлу хьо. Самукьане ду.

Заочникаша мукьа дийнахь а доьшуш хилла-кх.

Хьалххе IаржIо Iаьнан заманчохь.

Сахьташ чекхдовлале буьйса юлу. Iуьйре сиха дIайовду, хIуьу деш хилча а. Делкьал тIаьхье яхло. КIордадо чохь хиьна Iан.

Берриш дIаса баххалц Iийна, кхарах цхьаь дIайигча, хIун дара-те, ойлайо ахьа. ГIуллакхаш дукха хуьлий вуьсу хьо. Кхана а изза.

Плац я пальто дIайоккху ахьа. Куй я шляпа схьа ца оьцу гардеобицио.

-- Яхка меттиг бац.

Карахь лело лара ца во хьо, дIакхеташ-схьакхеташ. Коьрта туьллу ахьа.

-- Жима кьонах, -- сацаво хьо заведенин хьехархойх я белхахойх цхьамма, -- коьртара хIума дIаяккха еза. Дешаран заведени чохь ма ву хьо. Нахана юкьахь лела хаьа ма деза. Хьо мичахь кхиьна?

Кафедре я деканат чувогIуш, коьртахь хIума йоцуш ван лаьа бухахь волчунна а.

Цхьана хенахь ялхочо боккхура коьртара куй, шен хIусамда вогIуш вайча, реза вац хьо дуьйцучунна. Хьо атта хетар волуш санна хета хьуна. Цхьана заманчохь рыцарш чубевлча, шлем дIайоккхуш хилла боху, ша царах тешаш хилар гойтуш. Хьанна хаьа, хьенан бала бу, хьо-м ца тешаш хила а мегий. Цу тIе даьлча, хьайн цIахь лелош йолу, гIалахь дIаяккха езаш ю и? Я и вайнехан гIуллакх а дац!

-- Адамын гиллах цхьаь ду хьуна массанхьа, -- олу хьовга.

-- Велахь со ву-кха Iовдал, хлумма а ца хууш. Со Iадвитахь тIаккха. Гуттар баха дезаш ду и? Цкьа аьлча, тоьар дац? Хьо ма хилахь... -- ала лава хьуна. Хьан гуллакх галдалар бен, тадала хлума дац. Халла садетта ахьа.

Политэкономин лекцехь дуьненан кьамелаш до. Шашь а беший-те лекторш шашь дуьйцух? Яхкаелла капитализм. Кхийна яьлла социализм... Дуккха а хаттарш хлутту хьуна хьалха. Дийца, кхийса а ду. Хийцалур долуш дац-кха хлумма а.

Мехкарий. Шортта бу уьш хьо волчохь. Цхьаь вукхул хаза. Царна юкьахь цхьа а яц хьан, муьлххачу хенахь а ваха, вистхила, садаIа... Эрна кьамелаш дан дог ца догIу, цхьа хан дIаяьлча. Сингаттаме хета хьуна...

Переменехь араваьлла лаьтта хьо.

Узуш велахь, цхьаьнга-шинга а сирникаш хотту ахьа.

Цхьамма кисанара йоккхий, ласта а йой, бот кховдайо хьовга.

-- Баркалла, -- олу ахьа хьоу ваьлча.

Духьхал корта ластабой, шен йоIаца дIаволало и...

Ма дукха хан яьллера аса дийцар яздаза, холча а хIоьттина, дагахь хIара ю аьлла сюжет а йоцуш, муха хир дара-те аьлла, воллу со хIара ойланаш еш. Сайн дагахь язъеш. Суо шекваьлла дела айса лелочух. ХIун ду-те хIара?

Номерокаш дIакховдош го суна иза, цуьнца кхин цхьа йоI а. И бахьанехь занятешкахь Iаш волчу сан кхийIа дан хлума дац чохь, хIара дIаяхча. Неларехь лаьтта со. Арайолучу цу шинна духьхал кхета цхьа накьост.

-- Аша хIун до?

-- Кино йоьду-кх.

-- Дера ца йоьду со воцуш-м. Схьалацал тетрадаш. Сайн хIуманаш тейохий аса?

Цуьнга ло уьш дIа а. Шиннах хазацуьнга.

Курсера ши кIант волу ара.

-- Деллахь, -- боху йоIан накьоста, -- хьайга оццул бахарх дIа ца йиги-кх ахьа со. Дохко-м вер ву хьуна хьо.

Хьаж тIе куьг дуьллий, стигал хьовжу важа.

-- Муха олура и? -- йоIе хьожий: -- Звезда потухла.

Болу.

Шашьшиь дIавоьдуш, юха а воьрзий, йоIан цIе а йоккхий:

-- Хьо хIинца а еза хьуна суна, -- олу.

-- Поэт тьвр вара и, -- боху йоIа уьш дIабахча.

Ойла еш Iа со.

-- Аьлча хIун дара-те цуьнга? -- хеза суна кьамелан юкьара.

"ХIун? Хьаьнга?"

-- Vorlur вац и.

"Мила?"

ТIе хIуманаш йоха вахнарг схьавогIу. Луьйш-олуш дIабоьлху уьш.

Чу а воьдий, сайн тептарш схьаоьций, тIе хIума а юхий, цIа воьду со а.

1986

1

-- Вало, хьалавалийтахьа вайшиь, -- доьху Туркос.

-- Хьуо г'лохьа, х'ай, -- дог ца дог'лу сан.

-- Роза йоцуш и ара а ер яц. Хьо цуьнца витина д'ланехьа вер вара со. Хьан а самукъа дер ду хьуна. Валохьа.

Книга а йоьшуш аг'лор ваьлла лаш волчу суна, цхьана эха сахьтехь г'лех'уттий лаьттий, араволу иза.

2

Сан берриш доттаг'лий, накъостий а ца баьхкина армера. Цхьа Турко воцчунна ца хаа со цахь висаран бахьана.

Цара и хьахийча, сайн памгар а ца юьйцуш:

-- Дешна ваьлчахьана хуур ду-кха, -- олу аса. -- Ойла хийца ца лахь г'лур ву.

-- Эрна дойуш ши шо ду хьуна, -- олу цхьаболчара.

-- Ваха веза. Дуьнене хьежар дуккха хийцалур ду хьан, арме вахана ца веьча. Дуккха х'луманаш кхетар ву хьо. П'аккха, а ша санна болу, кегий нах бовзар стенан мах бу? -- кхечара.

Царна, вукхарна а кхета хала хир дара сох, со дийца воьлча а, х'лунда лаьа суна арме ваха. Суна доккха кхачамбацар хета клант армехь хилла цахилар.

3

-- Вала чехкка. Вайшинга хьоьжуш ю и шиь, -- дукха хан ялале чуоьккху Турко. -- Аса Розега хьо вара вистхила лууш аьлла.

-- Х'лунда элира ахьа и?

-- Со юьхьаьржа ца х'иттош, чехка делахь.

Йовха хиларна, т'ера х'луманаш яьхна вижина лаш волу со, кл'айн шаршо д'латосий, хьалаг'лотту. Маьнги юххехь лаьтташ долчу г'лантах тесна ю сан коч, хеча а. Цхьаьна кога т'ле х'луттий, хечех тасало со.

Х'оразза а, л'уьйрана и упражнени еш:

"... -- Ванах, шу суьйли массо пелхьо ма ву? Нохчи ма вац цхьа а пелхьо? -- боху анекдот дагадог'лу суна.

-- Нохчийчух хуьлу пелхьо, цхьана кога т'лехь хеча т'ле а ца йохалуш волу? -- аьлла боху суьйличо..."

Со-м хечин ког лаьттах ца кхоьтуьйтуш чуволу цунна.

-- Со охьавуссу. Тхо лахахь хир ду хьуна, -- олий, куьзгана чу хьожий, месаш, куьг тухуш, нисйой, д'лавовду Турко.

Айса Розега х'лун дуьйцур ду хууш вац со...

Со дукха ца Гийнехь а тIе хIуманаш юхуш, Розина, шен дагахь аса кхайкхина йолу, еха хетта хир яра и хан. Вахтерша йолччохь (охьахевшина Iаш зулабераш а дара) дуьхьал кхийтира суна и чуйоьдуш.

-- Ахьа хIун до хIинца?

-- СхьайогIу со.

Зудабераш меттахьхьайра шайш долчуьра, хьалагIовтту кеп хIоттош. Со корта таIийна тIехвелира. Луизий, Туркой ламеш тIехь лаьтташ дара. Жимма дIахилира Луиза, со араваьлча.

-- Хаза суьйре-м ю вайна, -- элира аса.

Даим еза суна аьхкенан суьйре! Дийнахь санна тIех йовха а, бIаьстенан юьххьехь я гурахь санна шийла а йоцуш, цхьа хан яллалц Iало хьо хиьна, я волавелла делаш, цIеначу хIавао хьайн кийра а бузош...

-- СхьайогIий и? -- хаьттира Туркос.

НеIарехь латта дог ца догIура цуьнан.

-- ЙогIу ша-м боху цо, -- аьлла, дехьо, дезачу деношкахь тIе байракхаш уьхкуш йолчу аьчка тIе охьалахвелира со, и шиь шайн кьамел дан а дуьтуш.

Луиза евза масийта шо делахь а, эвхьаза вацара со цуьнца.

ЙоI сайна мел хаза хеташ хиллехь а хьалха, сайн накьост вацахь а, вевзаш волчу цхьаьннан цуьнга цхьа ойла юй хиьначул тIаьхьа, цунна тIехь ойла сецна яц сан. Иттех кIант цхьа-шиь йоI эцна "сакьера" воьдуш меттиг йолуш, со шайца ца веьча:

-- Iадвитийша и, -- олура, -- хIинца а жима ву и. Воккха хилчахьана кхетар ву.

ХIокху шина шарахь Луизина тIе моццаза кхочу, Туркон доттагI хиларе терра, вистхуьлура со:

-- Муха ду хьан гIуллакхаш?

-- Хала-м дац деша?

-- Аса накьосталла дан хIумма дуй?

-- Хьобга а ца догIу кехат? ДIа-м тийна и.

Я:

-- Маршалла ло бохура хьобга. -- Ца аьллехь а.

ХIинца и цIахь ву. Ткьа суна тIекаре цавийларх, хетарехь, билла бехк бац.

Скамейки тIехь сигаьркаш уьйзуш Iаш историкаш бу. Чохь серло йогуш, ах-ьясса трамвайш юьйлу тIех. КIайн кучамаш юьйхина, месаш хьийзийна зудабераш ду курачу боларца чуоьхуш, арадуьйлуш. Милцочуьнца лаьтташ ю цхьаь, корта агIор саттийна, цуьнан бIаьргаш чу а хьобжуш. Цхьаь-м дуьйцуш воллу важа а.

-- Хье-м ца елира со? -- елакѣжаш тлейоглу Роза. Турко собга хьожу. Со ламех чувуссу.

-- Стенга доьлху вай?

-- Пала йоккха яц? Жимма дуьйлало вай? -- паркехьа глулч йоккху аса.

-- Цига ма дахийтахь вай. Таьржа ю цигахь. Вало хлоккхехула.

Цхьабний меллаша кафе "Махачкала" йолчухьа дуьйлало тхо.

Чехк пхьарсаш даьхна йоглу и ший. Суний, Турконий юккѣхь.

Цийнан маьНе кхачча, совцу тхо.

-- Цунах тесна-м яц хьо? -- хотту аса Розега, Туркона со ван лааран бахьана хууш.

-- Яц со-м.

-- Яцахь, и длахений, я тлаьхьа йисий, я хьалха ялий, хлума дехьа.

Луизин пхьарс длахьцу Розас. Цийна тлехьа доьрзу тхо. Нисса хьалха лам бу.

-- Яло, охьахай вайшиь, -- гена доцуш глант гойту аса.

Уьйтла яьлла глеметта хлоьттина меташка ю оцу тлехь хийна лам. Тхуна букь а тоьхна.

Доьдий, охьахуу тхойшиь. Туркой, Луизий латта дуьсу.

-- Экзаменах дла муха ели ахьа?

8

Селхана, буса, умывальник чохь хи доглуш ца хилла, со хи эца кухни чу вахча, коч юьттуш яра и цу чохь юккѣе оьзначу стобла тлехь. Кхана лийна, цхьана дийнахь, ши экзамен, цхьа зачет ю шен, бохуш яра и.

-- Растисаница политэкономии, даялаза йисина ший а: атеизм, оьрсийн литература а. Чогла тамашийна стаг ву и атеизм луш верг. Лалелай. -- Елало.-- Цхьана сахьтехь латтийна хир яра цо со чохь. Я дла ца йохуьйтуш, я оьценка ца юьллуш. Хабарш дуьйцуш. Мичара ю? Да-нана хлун болх беш ду? Ерриг информаци схьаоьцуш. Ла тхойшиь, ла тхойшиь. Хинца тлейюьллий ахьа, боху аса. Сан ши хьаша ю собга хьоьжуш арахь. Вуьйш-м собар кхачийна длабахна. Зачетка йитий длагло боху. Юха тлейоглур хьо. Зачетка эций яхийтахьа, хлара йоьург а ма ю сан экзамен, аларх глуплакх ца хуьлу. Со-м ца кхета цо лелочух, валлах!

-- Иштта хаза йол юх-юха тлелелаш самукъа долу хир дай цуьнан-м. Ловдал вац хьуна и.

-- Даваккхяхь дла! Хлара хьанна оьшу?

Собьца латта Розина лаар гора суна. Мосуьйттаза длавахьа тохавелча а, цуьнан хабар ца кхачош лара со. Шайн чайникаш, еш, ялглуш эцна дласалелаш студенкаш бара.

-- Лале-е, ма дукха хан яьллера вайшиь газа. Я гича а, вистхила вешаш хьо а вацара.

-- Сан бехк бие ахьа. Дерриг чехкдолу хьуна. Хьо яцара, со зал чохь хийна лам волуш, дласа хьаьжна длаяхнарг?

-- Маца? Вай Делора, суна ган ма ца гина хьо! Валлах!, ца гина-кх!

Сийсара, цхъана йола кхойкху аьлла, араваьлча, и яра ламеш долчохь лаьтташ.

-- "Анна Каренина" иййцахь суна. И а, Чеховн "Ионыч" а иййичча, тлеюьллур ю аьллера суна литературан зачет. Со уьш еша а ца кхиьна, тахана сарралц политэкономин "шпораи" язъеш.

-- Хлоккахь-м иййца боху хир дац ахьа и?

-- Холл чу гло вайиши? Цигахь яра со язъеш.

Литературана тлера дладоладелла тхойшиннан кьамел дукха гена делира. Розича юкьахь шпаргалкаш язйина йол а еара шозза чу, клеззиг глуплакх хилла. Кхин цхьа а воцуш тхаьишиг дара тхойша. Роза неларехьа букь берзийна яра. Со -- дуьхьал вирзина. Тлах мел йолу йол чухьожура.

-- Цхьа дуьхьал бевли-кх, члогла дуьхьал ма бовлу и преподавательш. Цундела Султанега яздира аса... Дистхуьлуш ма дацара тхойшиг; цо ша нахала ваьккхинера ша... Суна Роза еза. Цунах ваьлча, со мегар вац. Сан дахар цуьнан дуьхьа ду, бохуш. Практически заньтехь а, преподаватель араваьлча, цуьнан метте длахьуттий, со юьйцуш. Тлаккха соьга схьа ма дуьйцу вукхара. Жимма кура йолура со. Группана хууш дерг курсана хаьа, курсана хичьа, факультетехь савьржа. Хлокху университетехь а нахала ваьллера-кх и...

-- И хьайна тлахьийзаш вара ала глерттий хьо?

-- Массарна а гуш дар-кха и. Цо, шен сил дукха еза шена со бохуш, даржийнера-кх и. Цуьнан доттаглашка и лан ца лора. Султана схьадийцира суна. Шен доттаглий хьуна дуьхьал бу. Царна ца лаьа со хьо йолчу ван. Я хьо, я шаьш харжа боху. Суна-м хаац. Тохара-м члогла бохкуш ма бара уьш. Хьовьга бен ийтта хума ца луш. Захало дийцинариш а уьш ма бара.

-- Схьадийцийша, хлунда юьтуш ю аса и лад? Цхьа бахьана хила ца деза? Хлун ца тов шуна цуьнгахь? -- ша аьлча, олуш хума дац боху, ладийта, -- алар бен. -- Я тхо хьан доттаглий дац!

-- Суна-м хаац, Роза, со мел хала ла хайй хьуна? Хьан-м доттаглий а хир бара дагара дийца. Сан уьш а бац хлинца! Ткьа мел хала ду лаьткьинарг дийца доттагл ца хилча, -- олура цо. Уьш болуш вист ца хуьлура и соьга. Уьш боцуцу хенахь воглий лара. Лай, Лай:

-- Длавовду со, -- олура хлокхо. Юха а лара.

-- Длавато, хлинца, -- олура аса.

-- Хлинца Длавовду со.

Хабариш дуьйций-дуьйций, Длавовду со, олий, дла а волалой, схьавоглура. Длавахча а, сихха пелг ма тоьххина хаьара суна и вуй.

-- Роза, цхьа хума ала вицвеллера со..

Со йовлура.

И дерриг а цуьнан доттаглашка ла ца лора. Царна шайн накьост везара. Хьалха даим муьйлуш лелаиш ма хуьлура уьш. Ткьа хлара хлинца ца вовдура. Я мала а, я сакьера а. Къаьсттина Болатх ларлора иза. Аса, хьо ваглахь уьш болуш вола, ца ваглах ван ма вола, бохура.

Цкъа, тхойшиъ лаътташ долуш, тлевса Болат. Султан д'авовъху. Цо ша ца вогъу аьлча:

-- Делахъ, Роза, и хъуна вити-кх аса, -- боху х'окко, д'аволалушсехъ.

-- Х'ета аса сайна вуьту-кх и, -- эли аса. Х'уьттаренна.

Юха дов делира тхойшиннан.

Текхаьчча, цуьнан вашас Хъаьжас (шу цхъаьна дешна ма ду?) эли совьга, шун г'уллакх дохийнарг ша ву хъуна аьлла.

-- Дика ду-кха т'аккха, -- аьлла, д'аяха со. -- Цуьнан хьо санна ваша волуш.

Цул т'аьхъа дистхила дацара тхо вовшашка. Вогъу-воьду аьлла а... Юха ца яьлла язди аса: "Со хъайна кху университетехъ ган лаахъ, литературан зачет йиллийта суна х'уьу дина а". Х'окко х'ун дина? Преподаватель арайолу ларийна т'евахана, вистхила мегар дарий аьлла, дийцина х'окко... Т'ехыйзаши йол яра шен. И яло г'ерташ вара ша. Хан йиллийтинера. Ткъа хъан зачет д'ла ца яьлча, х'умма хъехадойла яц бохуш, г'ладдайна ву ша. Г'аллов-ваддай бохуш, цхъа пал бийцина-кх. "Анна Каренина", "Ионыч" Гамаяй т'елайта аьлла со. Кхана т'еяха езаш ю.

Наб яйнера. Учара г'овьганаш а клез-клези д'латийнера. Розас дубьцучун оила еш Гара со.

-- Дагадог'ий хъуна, ахъа сох лаьцна хъайна хетарг, яздийр ду аьлла? Мас'ийтта шо даьлла цул т'аьхъа-м.

10

Тховса а:

-- Маца яздийр ду ахъа айхъа аьлларг? -- боху Розас. -- "Обещанного три года ждут" олу оьрсаша.

-- Экзаменаш д'ла муха елира ахъа, ца хаьттира аса?

-- Х'ла-а... Уьш-м д'аелира. "Ты что, действительно, замуж собираешься?" -- бохура Албогачиевас.

-- И ю цуьнан фамили? Уьш берриш бевзина вер а вац.

-- Политэкономин шпораш йолуш яра. Дианнаш дехира охашимма. Дадаев ца веара. Х'инца и цхъаь д'аелчхъана яьлла-кх. Атеизм.

-- Шайш ч'ог'ла Делах тешаш нах ду ала. Оцу экзаменах парг'лат дита алий.

-- Ала йиш хилча-м х'ун дара хъуна? -- йоьлу.

-- Цхъа декхар т'ехъ ца дисча-м студентка хилар а дацара и. Х'оккхул хазачу хенахъ д'лаяхана ц'ахъ х'ун дан йоллу хьо?

-- Валлах'л, дан х'ума-м дац. Тохара шоьтаде т'екхачале яла хъовзара хъуна со. Сагатлой. Х'инца мелхо а ц'ахъ сахъийза. Суо цкъа а г'алахъ Г'алур ю моьттуш яцара со.

11

Турко, Луиза, тхойшинна юххехула долиш, ц'еношна т'ехъа боданехъ къайладолу.

-- Маца язйийр ю ахъа? Алахъ.

-- "Обещанного три года ждут", олу бахарий ахьа оърсаша?

Юха ладлана дийцинарг дагадогӀу суна...

Суна дагахь ду и-м дуьххьара дуьйна а. И ду сан сагатдийриг а.

Плаккха и гӀуллакх кьасто лаба суна. Цунах цхьа йист яккха. Кхечу агӀор: "Сан хӀун бала бу?" -- боху ойла дага а йогӀу суна.

-- Султанаца юкьаметтиг муха ю хьан?

-- Хаац, сайн кӀентех тешам байний-м хаьа суна. Массарах а.

-- Суна, бакьдерг аьлча, ахьа сайга дийцинарг кӀеззиг хета кӀентех тешам бан. КӀентий а бу тайп-тайпана. Ахьа бохург дуккха а хӀума гина, лайна волчу стага ала догӀу.

Кораш диллина делахь а, арахежа кӀордийна, студенташ чутийна. Дукхаха йолчу чьонаш чохь серло йогуш яц.

-- Ткьа шо кӀеззиг хан хета хьуна? Къанлуш ма йоллу со-м.

-- Ахьа хӀун дуьйцу, Роза? Хьо муьлхачу зударшна юкьа йогӀу хаьий хьуна? Цхьаберж -- кьона болуш хазахеташ, маре ма баххана, цхьа цӀеххьана тишлуш хуьлу. Вуьйш -- хан мел йолу а толуш лавтта. ПӀетта хазлуш. Хьо шолгӀацарах ю.

Цунна и хазахетийта дуьйцуш а дац аса. Иштта долуш ду и.

12

-- Тешам муха ца бов? Хьажахь, ладлан. Мел дика кӀант хетара суна и дуьххьара. Кхузахь сан дола дан а гӀерташ. Со жима йолуш, тхан нанас берийн беша а юьгуйтура цуьнга. Гергара ду бохуш а ма дара тхо. Цо аьлча, йовдий цуьнан чу нуй-горгам хьокхура аса. Цкьа цхьана дийнахь церан чу нуй хьокхуш йоллуш, не! чӀаьгӀна, аса хьуна новкӀарло-м ца йо аьлла, когаш хьалабохуш маьнги тӀе охьахиш и. Лаахь, ца лаахь аравала бохийла ма дац. Со сайн гӀуллакх деш ма ю, охьатаьллина. Со цецӀоккхуш цхьа хабар дуьйцу-кх хӀокхо...

-- Роза, хьовьга ала ца хӀуттуш, хьо езаш со ла дукха хан ю. Вайшиь цхьамма а довзийта ца оьшу. Дала мукъалахь, генахь лаш дац цӀахь а. Я тахана дуьххьара гуш дац. Хьовьга хьовьжуш, де дийне мел долу хьо хазахеташ ла со. Тахана, хьала-охьа багара дели хӀара. Роза, хӀинца и хьуна хиша даьлча, ахьа хьо еза бакьо яла, хенан йохалла хьо йига а луур дара суна...

Кхетамчохь мукъана вуй-те хӀара, аьлла хетачохь ма ю со-м.

-- Ахьа хӀун дуьйцу, ладлан? -- ма боху аса. -- Ой, муха мегар ду и? Нах боьлур ма бу вайх, и дӀахаахь. Гергара ду бохуш лелаиш ма ду вай.

-- Вайшинна и хууш хилчахьана ма тоьуйту аса, -- боху хӀокхо.

Араяла дагахь, нуй охьабиллина, хих дуьзна тас ша долччохь дуьтуш, не!аре ма йолаели со. Хьалаиккхина дуьхьал вели хӀара. Не! сацийна:

-- Собарде цкьа, -- боху.

-- ДӀавала, сан хьовьга дийца хӀума дац, -- боху аса.

-- Роза, собарде. ЛадогӀахь соьга. Хьо сох нийса ца кхетта. Со хьовьга просто дружить де вайшимма, ала гӀерташ вара. ХӀун ду цигахь кхин?

-- ЛартӀехь мукъана вуй хьо? Схьаелла и не!

-- Хьо ара ца йолу-кх хЮкху чуьра, ахьа хьо реза ю аллац.
Дан хлума ма дац сан. Хлара ша лелочух баьхх кхеташ вац, аьлла а ма хети суна. Ойла йина:

-- Дикаду. Реза ю со, -- ма боху аса.

Тлаккха, хЮкхо неI схьайиллеча:

-- Iадлан, -- боху аса, -- кхин хьо мел дукха вежа вахарх, сан неIаре ма воьллахь, соьга нуй хьакхяхьара я коч йиттахьара алий. Со хьайн тIехьийза йоI ю-кха алий-м муххале а. Хьуна вуно шера хаьа аса хьайга "хIаь" аларан бахьана. Хьо суна моьттург ца хиллера. Хьуна сан да ца вевзара?! Цо и могуьтур дацарий ца хууш вара хьо, я суна, я хьайна а? Эхь ду хьуна и! Кхин цкьа а соьга вист ма хиллахь! -- аьлла, дIаяха со.

Юха со цIаяхча, цIеранаш а бу-кха суна хIара хьехош.

-- Генара захало а дац. Луллахь. Шен наха юкьахь. Диканна-вонна. Клант ша а осала вац, -- бохуш.

-- Вий, деладаш ма вийцалаш и суна, -- аьлла, аьттехьа а ма ца дити аса и. Тхан денене тоьхна хилла-кх цара и хабар. Цара хIуьу баьхча а, мама ма яц суна луьург бен дийр долуш.

13

Цхьана агIор, соьга цо и дерриг а хIунда дуьйцу-те, ойла йо аса. Со а цхьацца хIума хазаза вац хир ву, аьлла хета теша цунна? Я баккьал а тIехь доцург кхоьллина лелаш ю-те и? Нисса дуьхьал хатта йиш яц-кха. Бакь делахь, дацахь а.

Кхечу агIор, со заочно ца ваьлlexь, со хила а ма тарлора хIинца Iадланан я Султанан метта. Амма и бахьанехь со оцу могларера доттагIийн могларе вели.

"ДоттагI" боху дош а ма ду шуьйра маьIна долуш. ХIетте а, суо хуьлуш хилча а, со цхьаь бен воцуш хила луур дара суна. Атта некьаш дезна вац со цкьа а йолана тIе. Я ша йорах хоьтуьйту йоI а ца эшна. Суна бовза-м бевзина шортта йоларий, амма гIуллакх цхьаьна ца деана тхан цкьа а. Суна йоI - оьзда, хаза, совнахдерг дуьйцуьйтур доцуш хила лаьа. Соьца цхьаьнца бен эвхьаза йоцуш. Суна жимма а безамехь хетта йоI, ерриг ойла, хан а дIаяла езаш хуьлура. Цу хенан кхоам хетара суна. Хабарш дийца дог ца догIура. Оццул еза ца лора цхьа а. Ткьа эвхьаза ерг со воцчуьнца а яра иштта. Цул тIех а. И дара галдаьлларг.

ХIинца Розица хиьна Iашшехь хаьа суна, сайн хЮкху кьамелал тIех-даьлла цуьнца хIумма хир доций. Вовшийн гIуллакхе-м хьовсур ду тхо. Цхьанна бохам хилча, хала а хетар ду, дика хилча, -- хаза а. Хенан йохалла мел гена довлахь а.

14

Тхочца глант тIехь хилла зуда-м тоххарехь дIаяхана. Тхойшиь ду хабар дуьйцуш. Вуьйш а бац схьабогIуш.

-- Роза, -- вистхуьлу со, -- Хьаьжас шуьшиннан юкьаметтиг йохо, Султан хьо бахьанехь нахала ваьлла, хьо йоцуш ца мега бохург, кIеззиг бахьана ца хета хьуна? -- мелла а цунна некь баккха гIоьрта со. -- Хьо дIайигчахьана чекхдолуш дацара и? Тлаккха массо хIума а шайн-шайн метта ца хIуттура?

-- И ду-кхи и галдаьлларг а. Соьга и ца олуш дукха ма Гийра Султан.
Тхо пионерийн лагерехь долчу хенахь веанера и. Араяла аьлла, йо! яийти суна.
Буйса ма ю. Дладийша дагахь чудахана ду тхо.

-- Ца йолу, -- ма боху аса.

Зудабераша:

-- Араяла йовдал ца лелаиш, -- баьхна, ца йити со. Дикка мелла вара.

-- Роза, -- бохура цо. -- Со веьхха вац хьуна. Хьовьга сайн дагна
Iаьткьинарг дийца ца луш лелла со. Хинца а мелла вацахьара дийцалур
дацара. Хьо сайн сил дукха еза а езаш, наха дуьйцучу хабарина дан хIума а
доцуш Iаш ву со. Со ца теша. Со ца теша! Амма хьовьгара хаа лаьа суна... ХIун
ду... я ХIун хилла хьуна, Iадланна а юкьахь?

Тлаккха со муха тешар ю алахь клентех? И хилла-кх и оциул холча
хIоттийнарг. Iадлан сайна дуьхьал валаве ма эли аса цуьнга. Нагахь санна цо
суна дуьхьал алахь, и бакъ ду хьуна. Цо сайга дина къамел а дийци аса.

Юха тхо кхуза схьадаьхкинчу хенахь, ша и валаво аьлла ваха и. Схьавеа,
хIинца схьавоглу аьлла. Iа тIойшиь. Ца воглу.

-- ХIун деш ву и? -- боху аса.

-- И воглур вац, -- боху хIокхо.

-- ХIунда ца воглуш ву и? -- аьлла, неIаре ма йолаели со. -- Делахь со гIур
ю-кха и волчу, -- аьлла. -- Борша йоцу хIума! -- Султан дуьхьал вели суна.

-- Шен хьуна гучувала юкьхь яц, -- боху цо.

ХIокхо умывальник чуваяьккхина хилла и. Къасто. Дуьхьал хIотта веза а
олуш.

-- Со юкьхьIаьржа ву-кха, -- боху бахара цо. Шена цIахь сацар гIоли ю-
кха, дуьхьал хIуттучул.

15

ЦIеххьана шийла мох хьокху.

-- Ов-вай, -- олий, чучча ши пхьарс буллу Розас.

-- Хьуна тIекхолла хIума яц-кха соьгахь, Роза.

-- ХIумма а ца оьшу. Чудовду вайшиь. ХIинца-м хан яьлла вайна...

1987

БIАРЛАГIАШ

I

Стагана ша хастийча хазахета. Иштта дийнна халкъ а Iехало. Стаг-м,
хьеста а хьовьстуш, бердах кхосса а тарло, цунна шех хирг хIун ду а ца хууш.
Ша хесториг бен ца веза къам, кхиьна даьлла ца хиларан билгало ю. Кхетам
лахара болчу къомо шен яздархо сийсазво. Кхетам кхиьначу къомо, яздархо
дуьйцург, шена мел ца тахь а, и тидаме а оьций, кхачамбацарш Iадахарна
тIехь болх бо. Наха я тидаме ца оьцуш я дуй хайита а ца лууш, лачкьийна
лагториг, гучудоккху, кхайкхадо цо.

Со даим цхьацца хIуманаш яз деш гар доцург, цIерачарна а ца хаа аса лелориг.

Суна гIалахь бевзина литературана мелла а юххера нах. Царна (жимий-воккхий кьеста ца во аса) девза сан дийцарш. Цхьаболчара хастадо уьш. Вукхарна башха дика ца хета. Хьалхарчарна дика хеташ дерг ду, шолгIачара вон ду бохург а.

Кхечу агIор, аса язйийриг кьобал ца ечарна а хазахета, цара еша а йоьшу оцу тайпана хIуманаш, уьш французаша я американцаша язйинехь. ТIаккха мегаш ду и. Ткьа нохчийн маттахь, нохчийн дахарера таханалера де, шайна хьалха хIоттийча, уьш бухий хьаьвза. Царна ца лаба и яздан. Со а воцуш, кхин хилча, я со шайна вевзаш вацахьара, соьца дов а доккхур дара, шайн ницкъ ма-кхоччу новкьарло а йийр яра, аьлла хеталуш, кьамелаш до цара.

Бакьдерг аьлча-м, суна бен дац сайга хIуьу баьхча а, аса язйийриг мухха хетча а. (Оцу суна реза боцучара язъешьберг а гуш ма ю суна.) Суна сайна дика хаьа сайга далун дерг, доцург а. Айса гайта дезарг, ца дезарг. Сайн декхар а. Царна аса шайна ешна цхьа кийсиг бен ца евза, ткьа суна оцу турпалхочун дерриг дахар девза, хьалха хилларг, тIаьхьа хиндерг а. Уьш цунах кхето волавелча, аса хIокху кхаа шарахь мел язйинарг йовзийта езар яра царна, язйийр йолчух лаьцна а дуьйцуш. Суна, айса дийцар дешначул тIаьхьа, хIумма а дийца ца лаьа цунах лаьцна.

ХIунда?

И ешархочунна шена ган дезаш ду. Со лелар ма вац хIоранна лерехула, со хIоккхехь и ала гIерташ вара, кхузахь хIара ала гIертара бохуш.

И гуш дацахь, тхойшиннах цхьаьннан бехк бу и. Амма аса кху тIехь бечу белхан уьтталгIа даька цо кьахьегча а, ойла йича а, и ца гойла а яц.

Сан кьастийна цхьа -- яц, еккьа цунах лаьцна, цунна гонаха, цунна тIетевжаш язъеш. Сан тема -- и дахар ду.

Цкьа волавелча, яз атта ло соьга. Чолхе хеташ дерг -- яьллачу хIуманна цIе тиллар, турпалхойн цIераш харжар а ду.

Амма цкьа а хIинца язйийр яр-кха аса аьлла, охьахиьна вац со, яздан хIума доцуш. Дукха хьолахь и лаам цIеххьана кхеллало. Уггар хьан йиш йоцчу хенахь. Меттиг ма еллина сихха и кехат тIе доккху аса. Цундела дукхаха долу дийцарш оцу минотехь сан хиллачу дог-ойлане, соьгарчу хьоле хьаьжжина хила тарло.

Сила болчу яздархошна юкьахь, и мел сийлахь велахь а, билгалваьккхина цхьа а вац сан. "ХIокхо санна язьян лаьар-кха суна. Иштга язйийр ю-кха аса а", -- аьлла хеташ. И, суна цара цхьанне а тайпана тIелаткьам ца бина, бохург дац. Вайн хене а, кхетае, гиначуьнга, лайначуьнга хьаьжжина, де дийне мел долу, вайна бовзарал совнаха, безачу яздархойн го шорло.

И цхьа агIо ю.

Кхечу агIор, суна сайна а пайда боцу хIуманаш хета хIорш. Дикачу дех-ненах а схьаволу вочу амалехь доьзалхо. "Малар, озар, сакьоьруш лелар санна, цхьа сакхт дуй-те хIара а?" -- хета суна цкьацкьа. Мичара дагахь ду тхайчарна а, со кху тайпана дийцарш яз деш ву бохург!

ТӀаӀхӀалонна а ойлайо. Со воккха хила везаш, кӀанвала везаш, вала везаш а ву. Довзал а кхуьур бу, Дала лахь. Цара а йоьшур ю хӀорш. Оцуьнан ойла йича, дагон лаа массо кехат а. ХӀинца-м, кӀона ву бохуш, кӀелхьаравала бахьана дара. ХӀетте а, нисса цкӀа девлла а, и дийцарш арадовла луур дара суна.

Цул тӀаӀхӀа цкӀа а уьш юха арахеца а гӀертар вацара со. Я арадевлича а, башха дог а ца доху аса хиндолчух. Гух чу керчина йобду чкӀург сацалур яц хьо тӀаӀхӀа идарх. Шена дуьхӀал нисделларг хӀаллакдо цо. Делахь а, сатуьйсукх кӀезиг долчуьнга а. Жимма нах агӀор схьахьовса лабар-кха шаьш-шайга, шаьш лелочуьнга, шайн дахаре. Уьш кхетар бу а ца боху аса. Цхьа гӀехаялла гӀертарг мукъана а соцур яцара-те? ГӀехавалла воллург мукъана юхавоьрзур вацара-те?

Кхин хӀун ду? И дахар бен дош ца хеташ лелачарна, со шайх ца веший хайта лабар-кха. Царна бен дацахь а. Со санна дуккха а ма бу уьш. (Теша-м лаа.)

Массо стагана, зудчунна а нахана цамегарг, шена мегар ду моьтту; нахана геч цадинарг, шайна гечдийр ду моьтту. Цхьа зама ю, хӀоранна а дахарехь, хӀара дуьне шен дуьхӀа кхоьллина моьттуш... БӀарлагӀаш...

2

Сайн уггар юххера хеташ болчу доттагӀех цхьаьнца хиьна лаш ву со, тхайн цӀахь. Литератураца цхьанне агӀор гӀуллакх долуш вац и. Цо шен дахарехь мел ешна книгаш цхьана куьйган пӀелгаш тӀехь ягарлур ю (юх-юха сетта ца деш). Аса литература, хӀара я иза яздархо я поэт хьахийча:

-- "Дала цхьатера адамаш вовшахтоха гӀерташ, аьчкан мачаш яийна" боху. Вайшиннан доттагӀаллах кхеташ вац со,-- олу цо.

ХӀинцалц схьа цкӀа а аса язъечун бала кхаьчна бацара цуьнан, аса дечу кӀамеле ладогӀар, цхьацца хеттарш дар бен.

Аса наггахь, кино санна, роман я повесть юьйцу цунна, сайна хазахетта йолу. Тховса, хӀун ду а хаац, есахь суна айхьа язйинарг, эли цо.

"ХӀокхо хӀун олу-те, Делан дуьхӀа", -- дагадогӀу суна.

Схьаоьций цхьа дийцар доьшу аса.

Цунна дийцаран говзаллех, дӀаса а кӀамелаш дан хуур доций хаьа суна. Сюжетах лаьцна хӀун хета-теша кхунна? Йоьшуш лаьтташехь кхета со и реза ца хиларх. Амма со юкӀах ца воккхуш, дийцар чекхдаллалц ладугӀу цо.

-- Айхьа хӀун дуьйцу хаьий хьуна? -- олу цо, со ваьлча. -- Муха мегар ду иштта яздан!

Яздинарг массо хӀума а бакъ лору сан доттагӀчо, хӀинца тхойшиь хиьна лаш хилар санна, вовшийн ган а гуш. Яздархочун шена луьург яздан йиш ю, тӀетоха, дагадаийта, кӀемата ца хиллехь а, хила тарлуш хилчахьана и. дӀ.кх.а, и хӀуманаш цуьнга дийцича а эрна ду. Дийцар "со" бохуш яздина делахь-м, цо и хьо лору. ЦӀераш а, и нах а болуш бу моьтту цунна, ша хӀинца вахча а, карор болуш, юьйцучу метттехь. "ЦӀерачарна хиьча а, могуьйтур ма дац царна", -- бохург а ду цуьнан дагахь. Кхин цхьана хӀуманна а терго йина аса, наггахь

бен ца а ца боглуш, рицкѣ арахъ лохуш болчу вайнехан, гиллакх-гиллакх а члогла хуьлу-кх хьуна, кху цахъ болчарал. Кхетам а вайн ворхле ден санна хуьлу церан. Цахъ дукха хан яккхинчех вац сан доттагI а.

-- Давала, хьо и хIуманаш язъеш веллахъ, хьо нахана атта хетар бен, кьонах хетар вац хьуна. Хьан доттагIий а хера бевр бу хьуна хьох. Кхин-м хаац суна, вайшиннан гергарло-м гена гIур дац, хьо уьш язъеш леллахъ. Я нахана а луур дац-кха ахьа уьш язъян.

-- Iела...

-- Собар де цкѣ, со аьлла валлалц. Ахьа цул совнаха мел члогла хIуманаш язйича а, хIара йицлур ма яц нахана. Гуьржийн кинош гина хьуна, церан яздархой а бевза, цара ма ца язйо иштта. Цундела уьш кьонахий хета-кх. Цара дика мел дерг бен ца гойту дела. Нохчий вуьшта а бевзаш бац. Цхьа хIума дара, вайн гIараяьлла литература йолуш, и кхечу кьаьмнашна евзаш гиллакх хилча. Ткѣ бевззашехь оцу тайпана бевзича, юьхьаьржо ма ю, делла дIадовллалц. Армехъ горгамаш ца хьобкхуш лела нохчийн кIентий. ТIехтоха хIума ца хуьлу царна эпсарийн а, цхьаьнне а. Ткѣ хIокху кепара хIуманаш цара ешна хиллехъ-м, оха лелориг царна дош хетар ма дацара. Оха аьлларг бакъ хеташ, нохчичо “хIан-хIа” аьлча, тоьпаш тоьхча а, гиллакх хир доций хууш ма лору цара. ХIуьу мага а мега, чекхдолу. Ткѣ хьо тIехтоха хIума даккха гIерташ лелаш ву. Со тешна ву-кха, хийла кIанта иштта меттехъ шена тIехтоьхча, ша могуш-маьрша цIакхаьчча, хьуна цхьа бохам ца беш, цхьана агIор ца доькхуш Iийр вацара аьлла. Айхьа язъяхъ, цхьа бакъболчу кьонахех лаьцна язъе. Шортта ма бу уьш. Хаза “гIарчI” алий нохчийн цIе яккхийта. Баккхий нахана дукха хаьа хьуна и хьалхалерачу заманчохъ хилларш. Со балхахъ волуш а, арме вахале больницехъ а, суна дукха дийцина хьуна уьш. Хьуна лаахъ, аса вайн юьртара цхьа воккха стаг вовзуйтур ву хьуна. Кегий нахаца члогла самукьадолу хьуна цуьнан. Аса цкѣ сайна цуьнгара хезнарг дийций хьуна?

3

Нохчмахка! Ощул суна лаарх цигаша ма луьу лела йиш хилла яц сан. ХIара дуьне довза гIерташ девдда лела вай, ткѣ вайн вешан керт ца евза. Керла-керла нах гаре сатуьйсу, ткѣ шIерачаьрца, гергарчаьрца, доттагIашца хан кIеззиг йоккху. Илманан кIоргене кхийда, ткѣ Iер-дахарехъ оьшу пайдабоццу гиллакх ца хаа.

Тхан урамехула зовду нохчийн махка. ЖагIларга, Perla-tle, Хьиди-кIотара... ПIераскан, шоьтан деношкахъ студенташ хуьлу гIаш хьалаохуш. Базар-дийнахъ, цIе яьлча санна, машенаш, мотоциклаш, “Ниванаш”. Цигарчу бахархойна члогла аьтто болуш машенаш ю уьш. Цундела цхьаболчийн кертахъ цхьацца-шишша ю.

ДагадогIу суна, тхо кегий долчу хенахъ, вовшахъяла йоллу “ГАЗ-51” йоьттина зударий, божарий урамехула богIучу хенахъ:

-- Нохчмахкой!

-- Нохчмахкой! -- бохуш, тхаьш маьхъарий диттина.

Цара чlogla ца ловра и. Цхьаболчу кегий нехан-м леррина цу глуклакхна кечдина глугаш а хуьлура. Тхуна лестон. Хинца, мел ойларх, ца кхета со, царна эхь хлунда хеташ хилла. Шаьш дозалла дан дезачух, -- нохчийн мехкан дай хилар!

"Аламал а чlogla хийцалуш хилла-кх адам, хенан йохалла", -- ойлайо аса, доттагlчо дуьйцуьунга ладобгlуш lашшехь. (Церадаьхначу хенах лаьшна ду цуьнан дийцар.)

Дезткъа шо сов хан йолчу цхьана йоккхачу стага, пекъар, йигина ша цлерпоштана тlехаййна Киргизехь охьайиллича:

-- Валалай, вайн юьрт хlоккхул йоккха юй ца хаьар-кха суна, -- аьлла боху-кх.

И-м забар хила а тарло. Нохчийн и ледал кхета хала хир ду оцу кьомаш воцчунна. Шайн лазам а беламе баккхал кьонахалла хилар.

Сан хьехархочо цунах "къоман син могашалла" эр дара.

Доттагlчун дийцарехь а коьртаниг халкъо лайна хало, цуьнгахь даллийна лазап а дац. И сан тидам тlебахийта гlертарг кхин ду.

Хlара ду и дийцар.

4

Кхуьуш клентий бара уьш, хуьлург хlун ду ца хууш, салташа бежнаш санна, лаьхкина машенаш тlе боьттина, цхьанхьа дlахьовсийча. Цкъа а шайн кlотарна оцул генаваьлла вацара ши доттагl. Ма доккха хилла дуьне! Эххар а аьккан некъа тlеххечира уьш. Цигахь кхаьрга хьовжуш цлерпошта яра. Тlом гиний, ганзий аренашкахула дукха дlаихира уьш. Церан шайна гучун мах хадоб хьекъал дацара. Ца хаара царна, Кавказан дагтlе боьссинчу бохаман барам. Хlун хилла шайн Даймакках...

Шераш дийлира. Дуьххьарлера кхерамаш, халкъашна юкъара цакхетам, цатешам, мостагlалла -- лахделира. Ткъа лийжам биснера. Кьонахалла яйнера хийтачу стеган. Цуьнан метта догьlаьржалла, хьагl йовьсинера...

Лата ваха везаш меттиг ю аьлла, шен доттагl эцна юьртал араваьлча, и урс лобьттина вийнера кlиллочо. И шел онда, ницкъ болуш хилар лан а ца делла. Цуьнан декха стаг воций хууш.

Миска, къена да ша висира.

Нах юкъа а боьлла, дlадирзира гlуллакх. Махках а девлла, юкьаметтигаш къестон хан яцара.

Дийнахь-бусий велхар дисира, шен дезлан а дола далуш воцчу воккхачу стагана.

Лулахойн тергам бахъанехь, велира и нахана маршо еллагчу дийне. Хьалха Делан, шолгlа церан гlоьнца кхечира юханехьа цlа а. Ткъа клентан каш цигахь диснера. (Кхуьнан къена нана, жима ши йол, хlусамнана а хьалххе кхелхинера.) Цхьаь бен воцчу клентан даьlахкаш цlаян, -- шайн Даймаккахь, шайн дайшина юххехь, паргlат lохкур ма яра уьш, хlокхунна а синтем хир бара, -- кхуьнан аьтто ца хилира.

Аьхкенан деха деношкахь уьйтlахь хуий я аглор волий lара воккха стаг. Ша цхьаьнга лоций аравоккхуьйтий.

Цуьнан мостагI луларчу кIотарахь Iаш вара. Колхоз цхьаь яра церан. Ша балха дIаса вогуш, хьавзина делахь а, мало ца еш, кхуьнан кетIахула волура. ДаьтIлачу даьтIе туьха туьйсуш. Ша шек воций хоуьйтуш. Я хIумма дохко ца вавллий а. Накъосташа а хийлаза олура цуьнга, вिताхь Iад и Делан пекъар, цуьнга дан кхин вуо дацара, ша хенал хьаIха коша ца верзахь.

И-м воккхачу стагана ирс хетар дара. Дуьненан къахьалла Iийша виснера и.

“Я АллаxI-Дела, -- олура воккхачу стага, гуттар а чIогIа шен ницкъ кхачо боьлча, -- хастам бу-кха Хьуна, тхо кхоьлличу. Ахьа динччунна реза ву-кха со”.

Ламазан корта тоха хьала-охьа ца таIалучу цуьнан денош бисмил-этхьаг, къорIан доьшуш дIадуьйлура.

Цо Деле еллера чIир.

“Тхо гуш ву-кха хьо, везан Дела. Хьан кара бели-кх аса и болх. Ницкъ бу-кха хьан харцо эион”.

Юьртахоша хабар туьйхира, кIентан тайпанан хьалхарчу стаге.

И КIант иштта леларна шавш реза дац. И шавш ца ларар санна хIума ду. И сацаве. Шуьга ца сацалахь, оха сацор ву.

Амма и кхин баIша терго йоцуш дисира.

Гуллакх хила ца доллий хигьча, наха цхьана къонахчунна тIедиллира и вер. Нагахь вукхара чIир кхайкхяхь, церан юьртаца къовса дезар ду. Иштта дара Iадаг. Ширачу лаьмнийн гIиллакх.

Да волчу веара цхьа къонах, ша арадаьккхина гIуллакх эцна. И хигьча, дас, лаг шега озадайттар дийхира. Топ сацон ницкъ бацара цуьнан. Къонахчо кхочуш дира ден дехар. Даим санна шеквоцуш, шок локхуш вогуш волу мостагI, наIха а лаьцна охьавуьйжира. Кхин цкъа а ца гIатта. Ког лаьттах ца кхоьтуьйтуш, айина вьлхьна къайлаваьккхира къонахчо воккха стаг.

Юьртахоша го бира цIенна.

ТIаккха, шайн цаьрца кыйса ницкъ хир боций хигьча, чIирхочун тайпано Iедале беллера уьш.

Ша дIало Iедалан кара, дехнера воккхачу стага. Шен дуьненчохь яккха йиснарг дукха хан а яц. Шен мур чекхбаьлла. Декхар а дIадаьлла. Дала кхочуш бина шен лаам.

Набахте-м тешнабехках ларван а аьтто болуш яра. Ма-дарра гIуллакх хигьча, воккхачу стагана дукха хан ца туьйхира. Массо оьшу аьтто бира цунна чохь Iен.

5

Аса жимма тодина дийцира и. Iелас-м шина-кхаа дашехь схьазлира и.

-- Оцу кIоштахь хилла хьуна кхин цхьаь а. Ирзо тIе бежнаш хIунда довлийтина аьлла, дов даьллачохь, вийна цхьамма шайн эвлара стаг. КIант хилла цуьнан кхуьш. Ша пхийттара валале, хаьттина цо нене:

-- Сан дех хIун хилла? И ма ца хьахаво ахьа цкъа а? -- аьлла.

Нанас, ша хIинццалц ларийна, цIийх юьзна хIуманаш гайтина КIантана.

-- ХIинца доьккхург хилла хьо,-- аьлла.

Цуьнга ладобглуш Iаш: “Боковн романера схъазна-те и наха, я билггал хилла ду-те?” -- ойлайо аса. ХIокхо ша-м и ца ешний хаьа суна.

-- Дера бохура цо, вайн базар юккъехъ цунна тIевахана, шайн нахаца и лъатташ волуш (кура нах бу бохура уыш; даим говрашкахъ хуьлу бохура, кечлой), шаьлта тоьхна, чохъ хьовзаш го баккийтина. Вуьйш метта бахкале, вайн эвлара наха кIант царна юкъара ваьккхина, гобина, хайитина хиллера, цуьнца хIума долчийн шайца къастон дезарг хилар.

Иштта и жима кьонах шайна тIелаьцна хиллера вайн юртахоша.

Лехчаьхана яздан хIума ца хилла вуьсур вац хьо, аьлла бохий аса-м. И пайда боцу хIуманаш ца язъярх.

Хъайна хуур ду хьуна.

6

Ша къамел дечу хенахъ Iедал ду тхан ненан, масалш дало юлий, ша ала гIертарг дишлуш. Цунна дайна, суо стенна тIера волавелла, хIун ала гIертара вицвелла со. Цкъа охъахиьна, хIоккхул язйина а яцара тахханалц. ХIума кхалла, дIавижа а дицделлера.

Кху тIехъ тоуьйту аса.

1987

ДНЕВНИК ЮКЪАРА

Аса Окуев Шимин “Юьхъ” йоьшучу хенахъ (вай цунна хIумма ала ца гIерта, Дала гечдойла цунна) дог этIара сан. Атта язйина книга яра и. Ой, хIара-м соьга сайна луьучу агIор ма хьовзало бохуш. Ша-шех воккхавеш. Хъаьнгга а язлур йолуш книга хийтира суна и. (Цхъаболчарна и хаза хеттий а хаьа суна.)

Нохчийн маттахъ ара мел яьлла хIума, мел ледара елахъ а, йоьшуш волчу соьга и чекх ца яккхаелира. ХIинца а лъатташ ю сан и.

“Ванах, -- оила йора аса, -- аса язйинарг а хетар яра-теша кхечарна. иштта ледара?”

ТIаккха новкъа деара суна, и оила сайн кхоллаелча. Дикка хан якккхира аса яз ца еш. Самаха ца язйича, гIенаха язъян вуьйлира со.

Дуьненчохъ ян а йоцу книгаш гора суна хьалха гIенашкахъ. Сайга дIаяхъа луччул уыш хоьржуш Iаш, сама волура со. ТIаккха дагахъбаллам буьсура. “Цхъаь мукъана ешнехъара”, -- олий. Хъанна хаьара и гIан дуй?!

Цкъацкъа дага догIура суна сама ваьлча а айса гIенах яздинарг. Дукха хьолахъ, и цхъа хаза хIума хилар дагахъ дисар доцург, Iа санна довра. Со ойлане а вуьтуш. И цамгар юй хиира суна. Яздеш паргIат валар доцург, кхин дарба а доцуш. Оцу балхо суна суо чIогIа декъаза стаг хетийтира.

Нах санна Iуьйрана балха вoьдуш, сарахъ чувoьрзуш со Iелур воций хиьна-м дукха хан яра суна. Со дуьненчу ваьллера аьлла, деккъа цуьнан дуьхъа ваха а ца лаьара суна. Валархъамма. Дика я вон хIун бен ду и?

“Кхана со велча, хIун дуьсур ду сох буха?” -- оила йора аса. Даза дуккха а гора суна.

“Хъенехан сох йолу ойла хийцалур яц-кха цкъа а...”

“Минехе дагара хайта ца ларий-кха со ...”

“Ма клезиг хан яккхира аса доттагашца...”

“Сан да-нана...”

“Йиша-ваша...”

“Гергарнаш...”

“Бевза-безарш...”

Хийла буйса йоглур, баккъл а кхана лийр волуш санна, сайн ала мел дерг яздан герташ. Ткъа кхана луьйрана со, кхиберш санна, деша я балха ваха везаш хуьлур. Цундела ца хилла со я дика студент а, я дика белхахо а. Со юххера ца вевзарш реза а хилла хир бац сан леларна. Нахана со воьлуш ган а, кура хета а тарлора. Соьгахь оцу дийнахь долчу хьоле хьаьжжина. Амма и хлора де а глайгӀа яра.

Нахана хлун ду а ца хууш.

Йиш юй тӀаккха иштта язъеш йолу хлума дагах ца кхета?

Сюжет юкъахь мел оьшуш хиларх, Окуевн романехь санна, сайн турпалхо корехула йоӀ йолчу чу а волюьтур вацара аса, и ваьлlexь а. Я къаьжжина йоглу говраш а сацайойтур яцара. Цунах плагиат олу.

Сан дийцарийн тема ца езаш, сан йозан хотӀах ца кхеташ а бу дуккха нах.

Айса стенгахь, муьлха книги тӀехь дешна дага ца догӀу суна, амма суна хьекъале а, аса ала догӀуш а хийтира и дешнаш. Герггара маьӀна иштта дара церан.

Малхе а хьаьжна, ма хаза бу хьо, ма сирла ду хьо дуьне аьлча, ладоьгӀучо ши бӀаьрг хьаббина, бакъ дац и аьлча, вай цуьнга, бакъ ду хьуна, бӀаьргаш схьабелла ахьа, эр дара. Ткъа и бӀаьрзе хилча, хьуна и гойла, хаьийла дац, хьо бӀаьрзе ма ву, эр дара цуьнга.

Вайнах таханлерачу дийне бӀаьргаш хьаббина хьоьжуш санна хета суна.

-- Шен цӀа чуьра дов я шен кертара нехаш арахьакха а ма ца лаьа цхьанне а, -- олу вай. Суна-м и цӀа нехаш арахьаькхча, цӀену хир долуш санна хета.

Хаац, бӀаьрзенаш хила а тарло.

Окуевс гойтучунна со реза ца хиларан бахьана, цо юьйцург яхана хан хилар ду. Вай тахана мухха делахь а, вайн синкхетамехь цӀена мур бу и. Вайн дайшца доьзнарг вайна деза долу дела, и оьзда гайта а лаьа вайна. (Оцу агӀор “Еха буйсанаш”, “Маца девза доттагӀалла” романашка кхочуш цхьа а яц.) Цхьаь дагахь доцуш-м ца хилла хир ву иза а. Трилоги чекхъяккхаза йисна.

Хинцалера литературоведенехь, критикехь а геннара схьадогӀуш ду, яздархочун ойла къайлехь хила еза бохург. Шаьш яздархоша а баьхна и. Хаац, и стенна лечкъайо-м, ша кхано кандидаташка докторски диссертациеш язъайта дацахь. Дукхаха берш бац хьуна царах цу яздархошна юххе бита хьаьк а. Яздархочун шен дагара хайта дуккха а агӀонаш ю, гой хьуна, хъенех, иштта ма лела хьо цкъа а, беркат ца долу хьуна цунах, воккхавийр вац хьо, ца бахарх.

Говзалла тоахь, совнах дешнаш ца яз деш, шен йоллу ойла кхолла ялийта еза цо дешархочун. Ткъа цхьамма диссертаци язйича бен адам кхеташ доцург хлума а яц.

Мопассан, Драйзер а санна болу яздархой бехке бан тарло тахана долчу глутлакхашна. Амма бехке берш уьш бац. Нах бу. Цара гойтуш болу. Церан кхолларалла -- и куьзга ду. Кхечу аглор хьаьжча, таханлерачу тлаьхьено бехк баккха тарло цаьргара, хлунда аьлча, цхьацча долчу хлуманаш тлехь баха ца безарш а келхьара боху цара (Хромуля, Дженни Герхардт, Керри). Ткъа оцуьнан дика ойла йина, шегара цу тайпана глалат ца далийттал хьекьал долуш а ма яц массо а. Йоьшучу книго а, дукха тайна дийцарна, хаздо царна и.

Балхара ца веьча, лулахой го суна керла ценош дутгуш.

“Ирс долуш хуьлда церан”, -- казахета суна. Кхана длаьжажавелча, церан пенаш дикка хьаладевлла го суна.

“Деллахь, ма сиха болх бо цара”, -- цеволу со. Тлаккха ойлайо: “Цара деш дерг массарна а гуш ду. Аса дийриг цхьанне а ца го. Уьш шайна ценош деш бу, со -- айса халкъан глутлакх до бохуш воллу. Уьш бехаш бу, сан -- вашас охьайилча, тлейоьжна хеча, коч бен яц. Иштта ду-кха дахар. Даим”.

1987

ЯЙНА ХАН

I

-- Хлокху цахь телевизорш, радио чухула а дуьйцу, газеташ тлехь а яздо: “Вайн салтий интернационалистски дог-ойланехь кхио беза. Кхетош-кхиорехь болх клезиг бо цаьрца. Цахь, школехь а, длабаханчохь “со”, “ас” бохуш лела. “Вай” ала дезацохь “нохчий” бохуш. Дукха бераш чудоьккина вайн”.

-- Хлунда доьккина уьш чу? -- аьлла, хатта стаг вац. Халкъана, зудчунна санна, сий лардан стаг веза. Вайн хьаькамашна ма ца хаа цигахь дерг. Хлетте а, бакьдерг къасточу меттана, хлорш тле вай бехке деш бохку. И атта ма ду. Цул шайн салтий чу хлунда боьккина хьовса!

“Ты кто по нации? Чечен?”

Царна и тоьаш ма ду.

“... твою мать!” -- ма аьлла, ахьа оцу марш тле буй ма буьллу. И хьаькам варий-вацарий дан а ма дац, цо и дуьйцуш хилча. Лан ма ца ло. Цара шайн ма воккху хьо оцу хьола тле.

-- Бандиты!

-- Предатели!

-- Вы в 44-м продались Гитлеру! За это вас выселяли!

-- Чернявые!

Иштта дладолало-кх и. Цига воьдуш, мел цлена ойла ерг а, дуьхьал волу царна. Нийсо яц.

-- Хьуна-м моьтту хир ду цигахь "СЛУЖУ СОВЕТСКОМУ СОЮЗУ" передачи чохь санна ду массо хIума а. Аьттехьа а! ДегIана хуьлуш болу ницкъ-м хьеха а ца бо аса, цара этIош долу дог дуй, цуьнга кхочур дац хIумма а. ХIун пайда бу, алахь, уггар гIорийначу дийнахь салташка белашца оьрнаш дахийтарх? Техника мел дукха ю вайн! И ала йиш яц. Оьрси велахь -- бетах хIума тухур ю, цхьа "нацмен" велахь -- дов хир ду. Цо юха ма туху, офицер вара аьлла ца Iаш.

-- Дозанал арахьа вара со. Iаморашкахь, дIаса, церан салтий ма го хьуна. Ой, "дженк" аьлла, автоматаш, противогазаш бен гехь хIумма а йоцуш, шайн "тIах" аьлла, кечбелла богIуш хир бу хьуна, вайчаьрга агIор хьобжуш, бела а кьежаш.

Вайчара, "тяжело в учении, легко в бою", бохуш, и ерриг хIуманаш салтийн ги ютту: веш-мешокаш, ца-мешокаш, хIокху дуьнен тIехь мел болу пал ша берриг а. Шайгахь ницкъ берш атта богIу, цхьа Дела пекъарш -- шайнаш, вукхернаш цхьаьна гехь.

Эшца дига-дуьгий, цхьана эрна ара охьакхуьссу. Палаткаш йолуш, йоцуш. Хьуна телевизор чохь гуш йолу, кораш долуш палаткаш мича ю? Йоьхкина. ШовзткъалгIа шерашкара а елахь тамаш бу уьш-м. Iуьргаш дийлина, жимма а мох баьлча этIа-этIий дIайовлу. Чохь пеш лато йиш яц, яго хIума йоцуш. (Казармаш чохь-м ца ягайо цIе шина сахьтехь бен. Дийнахь -- кIора кхоош, буса -- угар хиларна кхоьруш.) Эпсарша хьан дог этIадо, ахьа церан дог этIадо. Хьаьвдий, девдий лела.

-- Хьо велча а, чу ваха меттиг яц, вохвала.

-- Дера яц-кха, сахиллалц некъ бича-а. Хьо мича гIур ву?

-- Вахча а мийра бетташ схьавалор ма ву.

-- Ва-те, хIа-хIа-хIа!

-- Цо ма дуьйцу ду-кха хьуна и.

-- Арме вахале дог ма этIара сан, оцул кьен хIунда ю вайн массо хIума а. ХIинца хаьа суна, дерриг а цига дIатеттина ду.

-- Iал-ле-ле-ле-лей, тхан дивизи дIахIоьттича, дIахьаьжча, чаккхе ца гуш. Еккъа машенaш тоьар яра, кхин хIумма ца хилча а. "Гражданкхь кхин йиса а йисний-те?" -- олий хетара.

-- ХIун до царах оцул? Суна хетарг, кхин-м хаац, вайн эскарш долчу пачхьалкхашкахь хIора стагана цхьацца кхочий-те аьлла, бу цигахь вайн салтий. Цахь а мел бу уьш!

-- Вайца тIом баккха гIерташ цхьа а ма вац, вай IадыIийчахьана. Хьуна безий тIом? Ца беза! Суна а ца беза. Цигахь а ма вац цхьа а вайна тIелата кечвелла Iаш. ХIинца кхин зама ма ю.

Цхьана хенахь нахана моьттуш хилла, тIамца яьккхиарг бен шайн яц. ХIинца дерриг дуьне а хьан ма ду, хьо нахаца бертахь ваьхчахьана.

-- Цундела боху аса, деккъа зен ду и арми. Миллиардаш, миллиардаш ахча дIадоьду цунна. Снарядаш, танкаш, ракеташ, кеманаш ца дуьйцуш, беккъа цхьа патарма схьаьцча а, ахьа цхьамма эзарнаш ма кхуйьсу уьш, болуш пайда

боцуш. Кјордийча, буса сама ца ваккхийта, диснарш лаьтта духкуш меттиг йогіу.

-- Теман эскарш мел дукха ду вайн!

-- Дера ду, суна хетарг, иштта дацахъара тоххара коммунизм хир яра аллал-м.

-- Тлакха тле а ши шо хан мел дукха ю. Оцу шина шарахъ Іамош дерг, длакхоьссича а, эха шарахъ Іамор ду. Черт с ним! Цхъа шо хилийтахъ, шолгІа шарах даций дан хІумма а, зен хилар бен. Хъанна? Іедална!

-- Кхин цхъаь а ду суна чоІгІа нийса ца хетап. Устав тІехъ, салтичо халонаш лан еза аьлла хиларх, и халонаш шайгара ма кхоллахъ хІокхара, дага а йохкуьйтуш. Хьо хІоккхехъ Іаш ву, яа хІума йоцуш, мала хи а доцуш. Команда лур ю хъуна "строиться". Лаьтташ ду шу. Дегадеш. Пхийтта минот йолу, ах сахът долу. ВоІгуш вац цхъа а. Царна хІун ду? Схъа телефон тоьхна, хІоккха хенахъ дІахІитта, аьлчахъана бевлла уьш-м. Сахът долуш лаьтта. Церг цергах кхетап яц хъан-м. Халла, йогІий схъакхочу машен. Чуьра охъавуссу цхъа инарла, вовхха. Шен дика хІума кхаьल्लीна, аз тодеш цхъа бІе грамм яьккхина..

-- Здравствуйте, товарищи солдаты! -- олу.

-- Влов-влов-влов-влов, -- дека дуьхьал.

Хьожу. Дов дан волало эпсаршна.

-- Почему солдаты не побриты?! Не подшиты?!

Хъан боцу аьтто гуш дац, Устав дуьхьал етта. Эпсарш хьоьхку. Ша лейтенант волуш лелийнарг дицделла.

-- Ну что, сынки, трудно? -- хьотту салташка. -- Как кормят? Нормально?

Цхъаболчара тоьар долуш ду олу. Вукхара хІара яц, и яц олу. Хала ду. Къемат де. Инарла юха а эпсаршна чугІерта. Цара а хІун дийр ду? Шайна ма яц царна, цхъанхъара ца яьккхича. Салташна йогІуш ерг-м ткье итт процент а кхочуш яц-кхи. Ахъа яьккхинарг ю-кха хъан. Яа, тІеюха а. Меца ву массо а. Декъаза.

-- Къинхетам хІун ю хууш меттиг яц.

-- Прав тот, у кого больше прав.

-- И ю-кха цигара принцип.

-- Масала, алий вай. Дитт ду-кха дІадоІгІа дезаш. Ротан командира меттиг билгальяьккхина. Ор даьккхина, синтар чу а хІоттийна, тІе латта хьоьхкуш воллу хьо, батальонан командир кхочу. Цо олу, цигара схъадаккхий, ши сантиметр дІаоза. Бохург ца дича, ма ца волу. Ши сантиметр хІун ю, алахъ? Полкан командир кхача ца веза цу балха тІе? Хъацар дІадаккха гІертап воллушехъ, воІгуш ву дена деттап.

-- ХІара хьоьга хІоккхе доІгІа хъан аьлла?! Комбат хІун ю?! Схъадаккха синтар! Ша хилчче дІахьо!

И дІавоьддушехъ, ротан командир схъа ма кхочу. Цунна ма ца хаа ахъа лелийнарг. ТІекхаьчна а валале, хъан багара цергаш ягарьян гІерта. Олу ахъа, комполкас и бахара олий. Дуьсу-кх и синтар ша хиллачохъ.

-- Маына айхъа дийр ду-кха ахъа.

-- Салти мукъа ца вита, хууу а дойту, мел ювдала хиларх. Цкъа лаххыйна арадаьхна, блогамаш догыйти тхоьга, керт йийр ю бохуш. Тхо делкъана хлума кхаьल्लीна схьадоглуш ду, кхин салтий бу-кха изза блогамаш схъа а дохуш, оьрнаш дладукъуш. Тлаккха дог муха детлар дац?

-- Бакъдерг аьлча, хинца-м дерриг а цхъа генара глан санна хетало.

-- Хьо цигахь ца хилча санна.

-- Хийла хан йоглура, буйсана юккъехь, глалахь глийла догучу бесбесарчу чиркхашка а хьоьжуш, “ванах, со хир вуй-те цкъа а иштта глалахь, сайна луьуче ваха йиш йолуш, цхьаннех возуш воцуш, маьрша?” -- олий.

2

Иштта хлума ю-кха арми, сан доттагласа йийцарехь.

Къаьсттина дукха къамелаш хилла сан Туркоца, Јелица, Ахьмаца, Эмица а.

-- Книга язъян-м арме ваха ца оьшу хуна, -- аьлла Ахьмада. -- Хъайна дага ма деъана соьга ала, аса дуьйцур ду хуна. Хьо цигахь хилча санна, хуур ду хуна дерриг а.

3

Тховса а юкъяралойлехь ву со.

Хлокху кїранах а, суна дага доглуш, Іуьйрана кора кїелахь трамвайн гловгїа йолаялалц дийшина а дац тхо.

Тхан Іуьйре -- делкъал тїаьхъа сахът, шиъ, кхоъ даьлча ю.

Нах экзаменаш, зачеташ дїалуш бу. Тхо, тхешан сесси, бусалбанаша мархчїн бутт санна, охъатаьїина тїехула йохуьйтуш ду.

Дийшар-гловттар дан а дац сесси йолчу хенахь. Хлокху чуьра эцца чудоьлхуш, оцу чуьра дехъа чуглуш, дехъара сехъа доглуш. Цхьанхъа кехатех ловзу. Эшначо отжиманеш еш. Иштта дїагїахь, сох, дешна валале, спортсмен хир ву.

Дладуьйшу. Охъазга-кх цхъаццанхъа.

Самадевлча, университете дахана, хлума йиина дїасахьовзале, суьйрана чудоьрзу хан хуьлу. Кархдаьлча, кино гїо. Цхъацца хлума дїаяла а ларадо. Юха а гулло.

4

Ишттачех цхъа буййса ю тховсалерниг а.

Турко, Бекхан, со, Найбарха -- тхо виъ ву чохъ.

Цкъа арми хъахаслча, массара кара-кара оьцу хабар.

-- Служба-м хлокхунна а гина хуна, -- олу Туркос, дуьхъал хиъна Іачу Найбарханехъа корта а талош.

Сигаьрка а узуш, велакъежа Найбарха.

-- Ницкъ бина кїант ву-кха хуна и хохолаша.

-- Деллахь ву-кха, -- даре до Найбархас.

-- Ва Найбарха, -- олу аса, -- наха-м шайш кыйрина са а, шайш аьтта батош бен ма ца юьйцу.

-- И тѣаххъара ах шо ду. Ткъа цхъана шарахъ эха шарахъ хало лов.

-- Накъостий бацара хьобца? -- хотту аса. Бухахъ нохчий хилча, гуллакхаш дика хуьлу, олуш хезна суна.

-- Дера бацара. Беккъа цѣна хохолаш бар-кха. Хюкхарна хаьа хир ду хьуна цигахъ муха хуьлу. Къона чкъор тѣдалийча, дембельш болчу цхьаь обккху:

-- Духов привезли! -- олий. Оцу чу балабо уьш а. Дикка, тап-олий вовшашка хьобжуш Іа. Чурниш, баьккинарш а. Тѣаккха, цхъа хан яьллачу хенахъ, “духи-и!” олий, тѣбеттало уьш. Цу чохъ дерг! Массара цхьацша дѣавадаво. МаьІ-маьІе. Тѣхъ, карахъ, киснахъ мел ерг схьайоккху. Гѣххъа, ца яххьал хІума вовшахкхета церан. “Самоволке” боьлхуш тѣеюха а.

Найбарха сайна дика вевза, аьлла хета суна.

Ламаз, марха долуш кІант ву и.

Туркос хьовзаво и наггахъ:

-- Ша экзамене воьдуш ламаз до хюкхо, -- бохуш.

Ненан ваша дешна стаг ву Найбархин.

-- Цѣцаьлла ца волу со цунах, -- олу цо, и хьахавелча. -- Ощул Делан дуьхъа бохуш, вехаш стаг гина а вац суна. Даим нехан диканехъ-вонехъ. Некъа вогуш, хьо цхьаь деш гахъ, и тѣх вер вац-кха хьуна. Ахъа и книгаш оьцуш а, йоьшуш, ойла еш ма Іа со. Я ахъа санна деша деза, я цо санна Далла гуллакх дан деза. Диснарш дерриш а эрна ду-кха хьуна.

-- Аса санна бен ца дешахъ-м, дукха кюргенаш ца евза хьуна шу ненан вешина, -- олу аса.

Со гуттар а книгаш йоьшуш Іаш хилча, суна дерриг а хаьа моьтту кхарна. Суна ма хаьа, сайна хІумма а ца хаьий.

Найбархас сигаьрка доггахъ узущ ца хилар го.

Нас а тосу цо. Дагадѣча. Накъостий болчохъ. Цо, ша дагаваьлла, и лелор доцуш санна а хета суна. Цундела, цкъа а сигаьркаш я нас ца хуьлу цуьнгахъ.

-- Найбархина а ялахъ цхъа ботт, -- олу Туркос, чуьра цхьаь араволуш. Найбархас, ша араваьлча, бепиг, налха, нехча, шекар а, яа хІума йохъу. И ца го цхьанне а. Забарш яра уьш ян-м. ДоттагІашна юкьахъ. Сахиллалц Іаш хилча, цхьаь дийца, цхъана хІуманах самукъа даккха а ца деза? Іамош, дешаран бала болуш цхъа а ца хилча.

5

Найбарха шен къамел деш ву.

-- “Духаш” хехка дезаш Іедал ма ду цигахъ. “Дѣдыш” бийшина Іохку. Даго ма ца вуьту со цара бохург дан. Хийла хІума кхетта суна оцу тѣхула. ХІун дийр ду ахъа? Дан хІумма а дац-кха. Делахъ а къар ца ло. Уьш а ца Іа Іад. Цхьаь леташ, важа леташ. Я кхаа-веамма етташ. Сайн ма-хуьллу дуьхьал со а тийсало.

Цкъа буйсана юккъехъ, вижина Іаш, цхъана хе-е-нахъ чѣнгах гІант тоьхна суна. Хьера-м ца велира со! Бага гІатта ца луш виснера-кх. КІирнах ма лийлира со юучух батт ца тохалуш.

Юха, оцу буссехъ, дневальничуынга хаьтти аса, мила вара и аьлла. Ца хаа шена, боху. ХIуьу дича а, ца олу. Катоьхна цуьнгара урс схьа ма даьккхи аса. И лаг кIел лаьцна, кхера а вина, дийцийти аса. ТIаккха вукхунна ТIевахана, гIори гIоддаха уьрсан мукъ тоьхна аса цунна, хье юккъе.

6

Ша кхаьчначу меттиге хьаьжжина ду цигахъ лелар а. Со сайга мел дийцинчух кхетарехъ.

Туркос, ша автоматан цхьа магазин яссо гIерташ, тумбочках деман цу бира аьлча, Бекхана, шайш долчохъ хиллехъ чувуллур вара хьо, элира.

7

-- Дикка госпиталехъ Иллира иза, -- дуьйцу Найбархас. -- Цул тIаьхьа суна кхин ца гира и. Кхечахьа ваьккхина хир вар-кха. Верриг сенвина ву со-м. Цхьа меже яшара сан хадоза. Леташ. Со Iад ца витча. Витча-м цхьаьнне коча гIертар волуш ма вац со. Со цхьа нохчо хIунда кхоьссинера хаац оццул долчу халкъана юкъя.

Иштта Iаш ву-кха со хIокхаьрца. Пом беш. Ца хууш хьо охьахиьна гахъ:

-- Опять он уселся, -- олу, важа карзахвоккхуш.

-- Пускай докурит. Сейчас он получит свое, -- олу вукхо.

Хьажахъ, сигаьрка оза охьахаа йиш яц-кха.

Оццу хенахъ гIовгIанаш евли:

-- Батя!

-- Батя приехал, -- бохуш.

ДIахьаьжи со. Ой, цхьа хIума ю-кха йогIуш. Ча санна.

Эткаш ю кхуьнан лекха кIажош долуш.

"Деллахъ, ма сан коча ван там болуш ву хьо," -- бохуш, оила ма йо аса.

Техка а техкаш, вогIу хIара. КIарула Iаьржа. Верриг вала а ваьлла. Сан ност санна пхьарс хир бара цуьнан.

(Найбарха ша а ву доккха дегI долуш, ледара воцуш кIант.)

"Тешна, цхьа узбек хир ву-кха хьуна и", -- аьлла, дагатеси суна.

Соьга хьаьжна, хIара мила ву, хаьтти цо оьрсийн маттахъ.

Вукхара-м дийца ма дийци, "салага" дуьхьал яьлла аьлла, бохург ца деш. ТIевогIушехъ, кхин вист ца хуьлуш, ког хьала айина, нисса некха юккъе кIажа тоьхна дIахарций цо со.

Дукха чIогIа лазаварна, са а ца даккхалуш, виснера со. ЦIеххьана тохарна.

Хьалаиккхина:

-- Вай хьан де... -- аса оллушехъ, веана тIекхийти и...

-- Хьайн Делан дуьхьа бехк ма биллахьара ахьа, -- аьлла.

ХIара нохчи ву аьлла-м дагахъ мича ду суна!

ТIаккха хехка болийна цо и хохолаш!

Шайна ца хаара. Хьан "земляк" вуй хиьнехъ, шайш куьг Iуттур дацара, беги цара. Со берта вало гIерташ а лийли. Халла, паргIат садаьккхи аса.

Цхьаммо а хIумма а ца олу соьга. Гуш ду-кха суна, уьш цунах кхоьруш Iаш хилар. Со схьавале командировке вахана хилла и... Юха цуьнан дIавоьду хан а тIекхечи. Цу хенале-м сержант ма ву со. ХIинца-м, разводящий хиларе терра, сайца девне мел волург карауле ма хьажаво аса. Цхьанне ма ца лаьа, мичча хенахь а гIиттавеш, кьажочу шелах, кара автомат эцна хьуьна юккьехь латта.

-- Тхо долцохь-м нохчий, столове ца баха, карауле ма гIора.

-- ДIавала, столове вахар-м царна праздник дара. Бакьду, нисса цкьа караулан начальника:

-- ХIорш гуттар а цхьа фамилеш ма ю хьан, -- элира соьга.

Сайна луьруш бахийта бакьо ю-кха сан, -- элира аса. ХIара карзах валахь-м, дивизин начальнике телефон тоьхна, и накьост бале ваьлла, аьлчахьана, цо сапор ма ву.

Оцу цхьана хIумана тIехь аьтто бинера сан Дала. Дивизин начальник нохчи вара тхан. Цуьнга ала суна эхь хетар дацара, хIунда аьлча, аса цкьа а со санна болчу салташна арз ца динера. Цара со вуьйш латтахь а.

Мохьмадан зуда нохчи яра. Вайн жимма а гIуллакхехь волу, я оьрсаина юкьахь вехачу стеган, хIусамнана оьрси я кхечу кьомах хуьлу. Зуда а оьрси, буйьцу мотт а оьрсийн, гIиллакхаш а оьрсийн. Иштта бен карьера ян йиш яц.

Наггахь "Волга" йогIура со вига. Юххехь прапорщик волуш.

Берриш дIахIиттина болуш, со "плац" юккьехь, кIарула Iаьржа "Волги" тIера охьавоьссича, датIа дог-м ца дуьсура со ца везачийн.

Кьонах-м муххале а вара и!

Аса "ваши" олура цунах. Машенахь догIуш а, юххехь полковникаш хиларх, соьга цхьа дош оьрсех ца олура цо. Марха достуш а яийтира цо машин. Граждански духар дуьйхина вахара со. Чуволлушехь хIун элира хайи хьуна аса?

-- Ваши, марханаш кьобал хуьлда, лайна хало меле язйойла.

8

Суна дуьхьал бевлла салтий а, аса шаьш садаIа ца битча, жимма юхабевли. Шаьш бохург хир доций хиьча. Дог эIладора аса церан массо агIор.

Делахь а, дIа-м дийкхира цара суна, тIаьхьара.

Штаб тIехьа кхойкху хьобга аьлча, дагахь кхин хIума допуш ваха со. ТIаккха сайна хаьа-кх.

ТIехьа ма велли цIехьхьана царна тIелоттавели. Лайтташ ву хIорш шийтта. Ведда вала меттиг яц. Ишттацохь вадарх эхь ма дац.

Го би. Кхин кьамел а ца дн оха-м. ДIадуйладели.

Тоьхна-тоьхна со охьавиллина, тIе мийраш биттина, дIабахар-кха уьш, эщца со Iадвитина. Дагахь ду суна и хIинца а...

1988

1

-- Діадийша деза вай, -- элира аса. -- Кхана Іуьйрана сама а девр дац.
 -- Сахилла вайна, -- элира Туркос, вела а велла.
 -- Баккъл? -- цецвелира со, мел дукха а, буйса юкъл тлаьхьа сахьт-
 шь бен даьлла хир дац, бохуш Іаш волу. Хьала а айавелла, шаршо дІатеттича,
 сай-бодий гира суна вовшашца къуьйсуш.
 -- Маса даьлла вайна?
 -- ВорхІ.
 -- ДІадовла, дош дац хІара. Наб ян еза.
 -- Деа сахьтехь йича а тоьаш яра и-м. Наполеон, Сталин, кхиберш а ма
 Іийна кхаа-деа сахьтехь бен наб ца еш. Іамал хь-м.
 -- Шуьца хиллехь-м йийр яцара хьуна цара и деа сахьтехь а, -- аьлла,
 аркъал вуьйжира со. -- Итт даллац мукьана а са ца даҟахь. ХІокху кІиранах а
 иштта Іаш ду-кха вай.

2

Пенах санна Турко хаалора суна чухула дІасахьйизаш. Бекхан дехьарчу
 маьнги тІехь Іуьллура.
 -- Гур ма бара сан боьгІна, -- аьлла, корехула арахьаьжира Турко.
 -- Йой, -- мохь туьйхира цо. -- Хьо лаа юй?
 -- Хьан хІун бала бу? -- олуш санна а хийтира суна цхьамма.
 "Наб ян-м вуьтур дера вацара кхара!"
 Маьнги тІера охьа а иккхина, вайра Турко. Цхьа а гІан ца гуш наб йира
 аса.
 Юха а со саметта воьгуш, Туркон аз хезира суна:
 -- Цхьа-ши таргІа-м ю кху чохь.
 ПовгІа.
 -- Сама бохур бу ахьа уьш. -- ЙоІан аз.
 -- Бевр бац. Сийсара набарш ца йина цара. -- Турко.
 "Гурано ижу лаьцна, -- тІаьхьакхиира со. -- Капканаш чІогІа ю кІентан".
 -- ХІара-м біаьргаш бетгаш Іаш ма ву.
 И Бекханах лаьцна элира цо.
 -- Стенгара йогІуш ю хьо?
 -- Сийсара сакьоьруш дара тхо.
 -- Ницкъ-м ца би хьуна?
 -- КІентий бацара тхоьца.
 -- "Шампански" мер дарий ахьа?
 -- ДІадаккхалахь.
 -- Зударийн малар ма ду и.
 -- Къаьркъа мийлина хІинца а метта яза ю со-м.
 "Ши біаьрг схьабелла-теша я ма белла-теша?" -- бохуш Іара со. Турко,
 туй кхосса дагахь, коре кхевдира, сан маьнги тІе ког а боккхуш. Сеткан гІовгІа

ялча, меттаххыйра со, ши бӀаьрг хьахкош. Куьйгаш а саттош, чухула дӀаса хьаьжира.

-- Ялсаманехь вуй со?

-- Ялсаманехь бохий ахьа? -- велавелира Турко. Бекханан маьнги тӀехь агӀор вавллера иза, ког хьала а баьккхина.

Суна юххерачу тумбочки тӀехь хьӀна яра йол. Ӏаьржа коч яра цунна тӀехь.

Со “самаваьлча”, юьхьа дуьхьал куьг а дилина, кӀелдӀахула соьга хьаьжира и. ВуьрхӀитта-берхӀитта шо хир дара цуьнан. Хаза а яцара, кегийн Ӏаьржа цергаш а йолуш.

Меттахь охьахира со.

-- Тударгаш кховдаехьа, -- элира аса Туркога, и жимха хиларе терра.

Со шаьш долчу веьча:

-- Хозяин приехал, -- олу цо. -- ХӀун ду фазендехь? -- “ГӀарбаш Изаура” кино гайтинчул тӀаьхьа юкьадаьржина и дош.

Суна дукха веза Турко. Самукьане ву и.

Со гата, саба а эцна араволуш, Бекхане:

-- Валохьа, цуьнца душ чу гӀохьа, -- элира цо. “ХӀилла долуш а ву кӀант. И ма яц болх беш а”. Со, юьхь-куьг а дилина, Найбарха волчу вахана, агӀор велира.

Бекхан а кхечира цига. Найбарха сама валаза вара.

-- Еша хӀумма юй хьажахь кху чохь, -- элира аса Бекхане.

-- Литературан теори-м ю.

-- Ца оьшу хьуна.

-- Аса а йилий юьхь, -- аравелира и.

Цу минотехь Турко веара чу.

-- Стенга вахана и? -- хаьттира цо.

-- Юьхь йила.

-- Чувахийта веза и. Кьа ду цуьнан... Юха, и помгаш яра хьуна аьлла, хьовзор ву вай...

-- Мила ю и?

-- Хьалха бераша ялийна яра и. Цара цуьнан йийцаре хьаьжча-м, моьттур дара хьуна и цхьа мас-малик ду. ХӀара ма ю наха сайоккхуш лелийна.

-- Муха?

-- Цхьанхьа юьрта дӀаюьгий, берашкара ахча а лахьош. Шу долчохь а хилла бохура хӀокхо ша.

Хаза ду-кхи Туркос дуьйцург.

Хьуьна юкьахь хилла хӀорш, сакьоьруш. Цхьа воккха стаг ву боху вогӀуш, карахь диг долуш. Цуьнга хӀума а кхаллийтина, мала а дина, кхетгал хӀума аьлла-кх Туркос, хьо лууш велахь, аьтто бу хьуна аьлла, шайкай елчахьана. “Мел деза?” -- хаьттина вукхо. “Итт туьма”, -- аьлла Туркос. “Итт ма алахь”, -- боху бахара воккхачу стага. Халла дийцина, ворхӀ туьмана тӀе охьавалийна хӀара. “Делахь дика ду. ХӀинцца цӀа а вахана, дохьуш вогӀу со”, -- аьлла, дӀатаьӀа воккха стаг. ВоргӀий -- вогӀуш ца хилла, воргӀий -- вогӀуш

ца хилла. Кхано, гIуллакхна дIанехъа ваьлча, важа ву боху-кх дитт кIелахъ тIекIел ваьлла, наб тухуш.

-- Деяла цу кIентан!-- дубйцу Туркос. И дага мосссаза вогIу, вела дог догIу сан.

3

-- ВогIуш ву хьуна. Ахъа а алалахъ.

Бекхан чу кхоччушехъ, цуьнан коча вахара Турко:

-- ХIа, догIа ду хьуна.

-- Ахъа хIун до?

-- Со ваьлла.

-- Бакъдац и.

-- Ваьлла хIай! Жимма меца а ву со, хIума ца кхаллахъ.

-- ГIуллакх ца хилла-кх хьан.

-- Хилла хIай, ой. Ма кхерахъ. Чохъ йижина ю хьуна. Вало.

-- Ца лаба суна.

-- Ма кхерахъ. -- Соьга а хьаьжна: -- Хьалха еанчо мIараш тесчахьана ваьхьаш ваций хIара-м.

Соьга гIо дехар дара и.

-- Вало, -- элира аса а, -- хьайн гIуллакхе хьажа. Я, гIенаха йоI гича а, тоьа хьуна?

-- Со а вогIу хьобца, хьалагIаттахъ, -- озийна дIавигира и Туркос. Юха схъа а веана, велавелла:

-- Хьажалахъ, аса и кхера муха во, -- аьлла, душ чу вахара.

4

Схьагулделча, хIума яа охьадиссира тхо.

-- Хьуна ца лаба? -- хаьттира соьга Бекхана.

-- ХIан-хIа, -- элира аса.

-- "Ты лучше голодай, -- элира Туркос, -- чем что попало есть".

-- Ты лучше СПИ один, -- элира аса, -- чем вместе с кем попало.

-- Ца ваха дезар ду хьан, -- Бекхане хьаьжира Турко.

-- ХIунда?

-- Пхи туьма дан.

-- ХIа-а, и-м могуш яра.

-- Цо-м ца аьлла хьобга и?

-- Ца аьлла.

-- Хьалхе дарба мел ди а дикахо ду хьуна...

5

ХIара дийцар цига кхаьчча, соьцунгIа хилира со.

"КхидIа? -- ойла йира аса. -- ХIун ду кхидIа?"

Кхо шо ду аса хьехархочун болх бен, заочно ваьлчахьана. Стожка дешна а ваьлла со. Пала вахча, хIинца пхобалгIачу курсе бевлла сайн накъостий го

суна. Юкъаралоиле вoдy. "Самоуправлени" аьлчахъана кхин тIе эвхъазаяьлла и меттиг.

Со гуттар а, тайп-тайпана хIуманаш язъян билгалонаш а еш Iерax гIуллакx хир дац аьлла, цхъа цикл мукъана а чекхъяккха дагахь, волавелира хIара дийцар яздан. Дикка схъавогIуш вара со. ДоттагIий столови чохь и къамел деш Iаш, хIун маьIна ду хIокху дийцаран, дагадаара суна. Яздарх тоьаш ма дац. Уггар хъалха сан накъостий а реза хир бац кху дийцарна. ТIаккха хIара цхъана агIор дерзо, чаккхе леха вуьйлира со. ХIуьу дича а кара ца йора. Юха а айса яздинарг дийшира аса. Цхъацца хIума совнаха хета а тарлора оцу тIехь. Амма и дерриг схъалаьцча а, нийса кхетар болуш дукха бацара. Цундела, айса деа декъахь яздиначунна хъесап дан дезара.

-- Муха чекхдаккха деза и доттагIийн къамел?

-- ХIун хуьлу йоIах? Мича яхъа еза и?

-- Нийса дуй туркогIар лелориг? Муха мах хадо беза цуьнан?

-- Муха чекхдаьккхича нийса хир ду и дийцар? -- хаттарш хъалхahIуьттyра суна. Жоп а ца карадора.

Тесерсаш а йолуш, сайн доттагI Ахъмад волчу вахара со. Дагавала.

-- Пан, -- элира аса, -- Шекспир шен ваша волчу вoдyш хилла боху, шена рифма ца карочу хенахь. ГIо дехъа.

ТIома еалла оIланаш чу а ерзийна, кIорнеш кхобуш дийнна цех ю Ахъмадан, юххехь шен чoь а йолуш хехочун санна.

Тхаьйишина хорбаз, бетиг а кхоллуш, дукха оЙла йIра охашимма дийцаран чаккхенна тIехь.

-- Иштта муха хир яра? -- Ахъмада олуш, аса:

-- Дика хир яцара, -- олуш.

Дийцаран кхачамбацарш, эвхъазлонаш а билгалъехира цо. Со реза хилира, амма хIумма а ца хийцира.

-- ЙоIан цIерачара и Туркона коча йoьлчa?

-- Вайн эвлахь а нисделла цу тайпана хIума. ХIоккхahь и догIу моьттуш вац со. Къаьсттина дийцар яздалла сюжет ю и.

-- Айхъа яздинарг цхъана агIор дIадерзо лууш ву-кха хъо, вуй?

-- ДIадерзо бохург хIун ду хъуна?.. Чаккхе, и ешначунна, уьш санна лела луур доцуш хила лаьа-кх суна. Аса и марздо бохуш, бехкаш ма дохкий суна массара а.

-- Ейта и цIахьболчаьрга.

-- ДIавала, хъо а ца веша хIинца айхъа дуьйцучух.

-- ХIунда ца веша со? Дера веша-кх.

-- ХIа, муха ейта аса и?

-- Урс хъаькхна йoьйтур ю-кха вешага... ТIедеана эхь, цIийцIа бен дIадолуш ма дац.

-- Вай заманца догIий и? Цхъа а тешар вуй?

-- Тешар ву хъуна. Вай заманчохь санна хIуьу дан тарлуш хан-м хилла а яц.

-- Хъанна хаа, цуьнан-м цIахь дола дан стаг ца хила а мегий? Да -- муьйлуш, нана йолаелла лелаш... Иштачу доьзалехь кхиьначу беран а, ойла акха ма хуьлу. ЦIийнал аре марзло, да-нана вовшах лета доьлча.

-- И ца ейтахь а, цхьанхьа-м вашас йиша йийна бах алий, церан накъост ваийтахь чу. И дан йиш юй хъан?

-- Уьш-м вай карахь хIуманаш дара.

-- И дехьа тIаккха. Цецбахьхь уьш. Ойла яйтахь шавш лелочун. Дохкобовлийтахь.

-- Дохкобовлар болх-м хаац суна, иштта язъян-м мегар ду. Амма и а керлачу дийцаран сюжет ю-кха.

-- Хъан дукха а хуьлу уьш.

-- Яздархо ма ву со.

1988

ХЪЕХАРХО

Айтматов Чингизан “Дуьххьарлера хъехархо” повесть тIехула 1965 шарахь яккхинчу кино хьожуш, сайн хилла дешархой дагаохура суна. Маса Алтынай хилла сан?

Кхаа шарахь болх бира аса школехь. Кхо выпуск хилира сан. Хьалхарчу 8-чу классехь цхьа а яцара. Церан дагахь хIун дара-м ца хаа суна, схьааьлла хIума дацара.

1986 шо дара и, со дIа а кхайкхина интернате болх бан вахча. Оцу шарахь 7-чу классехь доьшуш Луиза, Лайлаь а, 6-чу классехь Асет, 5-чохь -- Луизин йиша Марьям а.

Луиза, Лайлаь ший а, дагахь дерг вовших лечкьош Iара, суна кьайлаха ела а кьежаш. Суна хаара и дерриг а эрна дуй. Сан дахарехь а хиллера “дуюшенIар” -- Зараь, Малика, Мадина, Нураь, Зулай. Жималла а, кхин хIумма а гина ца хиларна а. Нураа-м (цуьнца санна эвхьаза цхьаьнице а вацара со; вукхарах цхьанне а сан дагара а ца хиира) ала а олуря соьга:

-- Школа яккхина ваьлча, деша ма-ваххана со йицлур ю хьуна.

-- Яц, Нураь, яц. Айхьа хIун дуйцу хаьий хьуна?

-- Мел хаза зудабераш ду цигахь!

-- Хилча хIун ду уьш? Суна хьо бен ца оьшу.

... Луизина, Лайлаана а со вицлур вуй хаара суна, интернатера дIа ма-баххана. Дуьне девзича. ХIетахь дерриг дуьне а соьхь гора царна.

Со сессехь вара уьш дешна бовлуш.

Я гурахь, я Iай а кехат ца кхечира соьга, я цуьнгара, я вукхуьнгара а...

ШолгIа (школан кхоалгIа) шо доладелира. Даяханчу шиннан меттиг Асета дIаледира, шеца хазаллийца кьовса цхьа а йоций хууш.

Наггахь записка йоуйтура цо. Хабарш а кхоьхуьйтура. Жопаш ца яздора аса. Урокехь я арахь а тIехдаьлла хабар ца дуьйцура.

И дика йол хиларна, цуьнан ойланаш цена хиларна, кьахко а ца гертара со. Со и оила човхо мел гюьрта а, йолана, хало бен, хила парглато яцара. И шегаш длакьовлатур яра. Урокаш ца ламош, йийца эхь хеташ. Цундела и дерриг а гуш волу со, клада-мерза чекхвала гертара цуьнца “хан -- уггар а дика лор ву-кха”, бохуш. Аса цкъа, забар ечуха, кхеттал хлума а элира цуьнга:

-- Хлорш-м дладевр долуш хлуманаш дара, длабаханчеран санна.

Чохь цуьнан доттагI а яра. Iайшат. Тхойшинна юкьалелаш ерг.

-- Уьш санна хир дац тхо, -- элира Асета.

-- Деладахь дац-кха, -- чIагIдира Iайшата а.

Вукхара а бехира изза. Хlокхарна и хаийла а дацара.

Юха 23-чу февралехь совглат дира цо суна. КIайн коч, мерах хьокху йовлакх а.

Схьа ца эцча а нийса кхетар бацара, я хаза а дацара. Асет а юьхьIаьржа хlуттур яра.

8-чу мартехь цунна духьал совглат ца дича а, пис ву моьттур дара.

Нанас:

-- ХIа, хIара кIади ло ахьа цунна, -- элира соьга. -- Къа ма ду цуьнан...

Блаьста, цунах тегийтина коч а яра цо тIеюхуш, делкьал тIаьхьа урокаш дIаевлча. Стенна делахь а, суна и тIаккха юххера хетара.

ДобалгIа четверть чекхдалале:

-- Суьрташ даха дахийта вай, -- дийхира цар. ЧIогIа лаьара царна.

-- ГIур ду вай, -- элира аса.

Цхьана дийнахь дахийтира уьш а. Цкъа -- со хьалха охьахиьна, и шиь цхьацца агIор хlоьттина, шолгIа -- со а, Асет а хlоьттина.

Ахча дIадала а гIоьртира и шиь.

Каникулаш тIекхечира. Церан класс практикехь йиснера. Хьехархой, кхетош-кхиорхой а сахьт даллац балхахь Iара, партанаш-стоьлаш дIатекхош, схьатекхош. Бошмашка хорбазашна асарш дан а ихира. Бакьдерг аьлча, вайнахана юкьахь хала а ду массо хлума. Цунна-м, жима ю аьлла а, тIера боккхур бара муьлхха а бехк. Аса Iехийнарг, лейинарг а хир яра и, шхьаь тусаделча. Цундела нахана бела, кхарда а бахьана ца далийта, ларвала а дезара. Цкъацкъа, яло мегар ма дара хIара-м, оила кхоллалора. Цуьнаниг цена безам бара. Кхано, аса зуда ялочу хенахь, баккхийчарна со везаран бахьанаш кхин хир дара. Царах хIоранне а шай-шайн амал хир яра. Царна со воцург кхин а кIентий тIехьийзина а хир бара. Со гIоли хетарх. Ткъа Асетах аса йиннарг хир яра. Пластелинах санна. Оцу агIор, цул диканиг суна кхин карор а яцара. Амма со масех шарахь зуда яло дагахь вацара.

Цуьнан а, со воцуш, суна ганза, дIаяхар нисделира. Суьрташ ду цунах диснарш а...

Дешаран добалгIа шо доладелира. ХIинца Марьям яра йоккха хилларг. Соьхь хьехархочул хьалха, жима стаг гора зудаберашна, зуда а ялоза. Цхьаь лело хала ду, чаккхенгахь и дерриг а эрна дуй хууш хилча. Цундела, царна ма лаьара, дог оьцийла ца нислора сан церан. КхидIа школехь детта са дацара. Алапаш а лахара дара, балхах а моральни кхачо ца хуьтура. Цхьамма ма

аллара: “Хъехархочун болх беш воу стаг, велла дја а вер вац, я чу са а деана, нахах тарлур вац”. Давелира со цигара...

Тахана, галара цавеана воу со, вижина Јара телевизоре хъоџуш. “Доккха хума ду-кха, нехан мукъачу дийнахъ а лартлехъ хума ца гойту-кх хлокхара”, -- аьлла, Бунинан дневникаш еша вуьйлира. Литературан хиндерг оцу жанрехъ лору цо. Цо, Толстойс а баьхнарг, сайн дийцаршкахъ кхочуш хилча санна а хета суна.

Цхьаццанхъа гучудолу Бунин шен заманхошна: Брюсовна, Блокана, Андреевна, Белыйна, Горькийна, Купринна, Зошенкона а реза цахилар. Суна хетарехъ, Толстой, Чехов воццунна, шена бевзинчу оьрсийн яздархойх цхьанне а вац и реза. И шиь цо къобал вар бахъана а, уьш шаш дийриг дина бевлла хилар го суна. Шен нийсархой цахилар. Шен хенара белыхъара, царна а реза ца хила там бара и. Ткъа нах бу -- Горький-м хъехо а ца оьшу -- Куприн, Блок, Зошенко а, кхиберш а баккхий яздархой лоруш. Уьш-м цхьанне ца хетча а букхи шаш берш. Вуьшта вайнехан яздархой ца кхета хинца а, шайна ца хетарх, кхечара лелориг а цхьаь дуй. Бунинах лавцна аьлча, цуьнан книгаш тахана ешар, цо “Митин безам”, “Чанган гленаш”, “Бодане аллеаш” кхин а уьш санна дийцарш яздар ду.

Телевизор чохъ “Исбаьхьаллин фильм” хлоьттича, книга охъайиллира аса. “Хьалхара хъехархо”.

Дукха хенахъ дуьйна повесть а ешна, тоххарехъ кино гина, со хъехархо хиллачул тлаьхъа, керлачу аглор тлеоьцу аса и хинца. “Эшарий-те Дюйшен Алтынай дја а яхийтина, ша бухависа? Хун дара коьрта? Цу шиннан дахар, я цо, юьртахъ висча, берашна Јамор доцу хума?” Ма-дарра аьлча, академик Сулайманова бохучух а ца теша со. (Кино чохъ-м и гуш а дац.) Ялхийтта шо кхаьчча а лартлехъ еша, яздан а ца хууш хилла йолу. Хаац, и Малхбален дуьхьарлера “маьрша” зуда ю аьлла, хъала ца яьккхинехъ.

Соьга хьаттича, повесть, кино а дуккха а дика хир яра, американцийн яздархочун Френсис Брет Гартан “Млисс” дийцарехъ хъехархо санна, шен йол а эцна, гуттаренна а длавахнехъ. (“Дюйшен” цле цуьнгара схьаэцна хила а мега Айтматовс. Суна сайна а хаьа, мел хала ду оцул йолчу цлеша юкьахъ оьшург къасто. Цхьаь дагайоглу хьуна, и цле йолуш доттагI хуьлу хьан. Кхиниг тилла лаьа, и несан цле хуьлу. Хинца-м карийра, аьлла хеттачу хенахъ, ваша я гергара цхьаь дагавоглу. Цунна а хетар ду-кха: “Деллахъ, сан цле хунда тиллина-те хлокхо?” -- аьлла. Юха, халла цхьаь хоржу ахъа. Цул тлаьхъа дукха хан ялале, изза цле йолуш стаг я зуда евза хьуна. Цхьажимма эхъ а хета цунах: “Аса эзийнарг ма ешахъара цо”, -- олий. Клезиг ахъа гайтинчух тера хуьлу цуьнан дахар. Иштта хала ду яьллачу произведенина цле тилла а, шена тле терго а йохуьйтур йолуш, чулацанца а йоглуш, маьйне а йолуш. Брет Гартан турпалхочун доттагIчун цле ю Дюшен. Шинне а яздархочун замане, пачхьалкхе, кьоме а хьаьжжина, башхаллаш елахъ а, оцу произведенешкахъ цхьа тема хаало. Цундела боху аса, американхочуьнгара схьаэцна хила тарло Айтматовс и цле, шайн меттан специфике а ерзийна, нагахъ санна цо вукхуьнан книга ешнехъ.)

“Истори а, дладаханчун кхане а” кхечу кепара го вайна хинца. “Йиш ярий-те Айтматовн а Дюйшене, оцу цхана Делан пекъаро лардеш долу, ворхле дех дисна акхтарг охъатохийта? -- шек ву со. -- Ша вац и тахана, шен романащкахъ, оьздангаллин проблемаш хиттош верг? Дагарша халлакдина талл. Цийнадех яккхина, гала длахъажийна жима зуда а. Дюйшена ша юьгур йоций хьнехъ-м, да ца ян тарлорий и цуьнца. Хла, цунах-м академик хили. Бисинчарах хлун хуьлу? Масане хир бу уьш, цунах масал эца луурш? Къа дац церан?”

Литератураца жимма а гергарло долчу нахана йоьшу аса айса язйинарг. Суна реза боцучара деш гуттар а цхъа хаттар ду:

-- Хлун ала глертара хьо оцу дийцарца? -- олий. Хюразза а цьарга ала хлума а доцуш вуьсу со. Синтар дладобгначул тлаьхъа хлун бохур ду? Кхиахъ, адмашна стом, хлаваъ а лур цо. Ца доьгнехъ -- халлакьхир. Карахъ доллушехъ, лавтта а доглале, кагдан мукъана а ца глертахъара цхаберш. Я адамийн юкъярчу бешахъ хъан дитто а заза хецарна кхоьру уьш, хъан лаж шайн ложал а мерза хиларна? Амма цераниг лаж белахъ, хъайниг кхор бу. Цераниг кхор белахъ, хъайниг балар ду. Балар а ма ду къаьхъа, чуьйриг кхаьллича, я хьен-хьеннан а цергаша доха а ца до и. Баларан чам хаа луург, тламарна тлеххача веза.

Хлун ала глерта со хлокху дийцарца а?

-- ВаллахI, хаац суна-м, -- эр дар-кха аса.

Амма бакъду, СулаймановгIарах академикаш а хуьлуш, вай, уьш. Ламийна долчу, почта дласа а лелош -- цунах гIуллакх хир дац. Даяхара цлерпшта.

1988

Книжни издательствера редактора, тедорлучу шарна гуламна ши дийцар къастийначул тлаьхьа, дисина пхиь эцна яздархойн Союзе вахара со. Iалвади волчу.

Шарахь-шина шарахь цкъа арайолучу гуламе хьовжуш Iайла ма дац. Цу тлетуху дийцар -- цхьана дийнан болх бу. Ткъа маса де ду шарахь?

Тпаккха а суна тайп-тайпана наха хIун олу хаа а лаьа. Сан цхьа а дийцар цхьатера тIе ца эцна цхаммо а. Эльсановс къастийначу шиннах цхьаь ("Йижарий"), Ахмадовс, Завриевс хIумманна а ца магийнера. Боьха дийцар ду аьлла. Тпехула тIе автора шен дагара а ца хоуьйту. Иза а дика дац. Искусство нравственни хила еза, бохура цара. Ткъа Эльсановна тайнарг автор юкъа тIерташ цахилар дара.

Iалвади вевза масийтта шо делахь а, цкъа а сайн дийцарш даьхьна дацара аса "Органе". Я "Пхьарматехь" а ца дешнера.

"Пхьарматехь" болу дукхахберш суна вуьшта а бевзаш бара. Царна хетарг а хаьара суна.

"Дешча а хIун пайда бу, -- ойла йора аса, -- "Пхьарматан" карахь хIумма а ца хилча? Цуьнан цхьа а зорбанан орган яц. Ткъа е йоцу альманах шаьшна яздархошна ца тоьа. Суначул чIорIа оьшу хир ю-кха цуьнан агIонаш кхечунна".

Амма аса язйора. Язйора, зорбане яха сих ца лахь а.

Цу агIор поэташна атта ду. ХIара ду аьлла дуьйцуш хIума ца хилча а, стихашкахь башха ца го и. Итт-пхийтта стих язйича а, книга вовшахкхета. Мел къахьеге деза дийцар яздан. Дийцаран хIора даша тIехь. Вайнахана, яздархо аьлча, стаммийчу романийн автор бен ца го. Цу тIехь колхоз, ферма, завод бен кхин хIумма дацахь а. Аса дийцарш тIехь яздийриг массо романехь а ду. Куьцана. Амма цу тIе кхачале, цул тIаьхьа а, совнаха дерг дукха хиларна, башха тIехь ойла ца соцу цунна. Бакьду, романаьхкахь кхо тIадам а биллина дуьтуш долчух лаяцна, дийнна дийцар яздеш меттиг а еана... Оцу кхаа тIадамна юкъаь ду бакьдолу дахар. Къаьсттина хала ду и жимачу дийцарехь гайта.

Нахана аса язйийриг хазахетийта, уггар хьалха, со суо реза хила везаш вара цунна. Ледара хIума ара а хецна эрна нахала вала а ца лаьара суна. Кхин цхьа "декъаза" стаг а вовзийта. Аса нахана санна критика лур юй хаьара суна цара сайна а.

Суо резаволу дийцар доьшура аса накъосташна.

Къийсамаш хуьлура тхан. Хийла сахуьлура тхо иштта Iаш. Массарна а пайда баьлла аьлла хета суна цу суьйренех. Цхьа а дохковаьлла хир вац, ша яйина хан аьлла. Хила декхар-м дац.

Приемни чохь вара Іалвади. Секретарше (дегІана тоьлла, тайна юьхь йолуш, шовзткъа шо хир долуш зуда яра и) цхьаь-м дуьйцуш воллура иза.

Со шен “мини”-кабинет чу вигира цо. Чохь -- стол, шкаф, баьхкинчарна охьаховша магІара диллина пхи-ялх гІант а дара.

-- Кабинет-м японски ю хьан, -- элира аса.

Со хьалха а хиллера цу чохь.

Юха айса деана гІуллакх дІадийцира аса.

Масийтта миниатора а йийшира.

-- Дика ю. Дика ю, -- элира цо.

Со суо а тешна вара уьш дика хиларх. Цундела бен ца яхьнера аса уьш.

Дийцарех лаьцна хІумма а ца элира аса. “Оьздачу йоІан васт” суна программни хеташ дара. Коьрта турпалхо -- Эльбрус Алихаджиев. Цуьнан цІарах яздина дара “Іаьнан суьйре”, “Синкхетам”, “Студент”, “БІарлагІаш” кхидолу дийцарш а. Цуьнан дневник санна ларалора уьш.

Мила ву ткъа Эльбрус Алихаджиев?

Эжен де Растиньяк, Фредерик Моро, Пьер Сандоз, Люсьен де Рюампре, Оленин, Нехлюдов, Арсеньев, Мартен Иден, Люций Прист, Жюльен Дюбуа, Левшин, Бачана Рамишвили, Эскиев Джабраил, Ициев Аьстамир -- муьлш бу уьш?

Дахарехь дуккха а хІуманаш нисло, ма-дарра дийца йиш йоцуш, амма ца дийчица ца довлуш. ДІа ца хьоцуш. Хьайн цІарах дийца а товш ца хета, наькостех лаьцна а -- бехке хуьлу. Хьуо бахьанехь цхьанне а бохам хила а ца лаба. Я цхьаверг нийса кхетар вац. ТІаккха а хьо цхьаь хилла ма ца Іа иштта. Хьо санна нах а бу. Хьан заманхой, хьан нийсархой.

Иштта кхоллало алихаджиевІар.

Оцу агІор аьлча, Горький башха яздархо ву.

Цхьаммо а ца доккхучу кепара, дешархочун хьалха дерзина доккху цо шен са а, дегІа. Шен цІарца, шен кхолламца гойту цо дахаран бух. И ду тахана цуьнан кхоллараллехь уггар мехала. Цундела еза нахана “Россехула”, “Сан университеташ”, “Безамах лаьцна”, “Сан некъан наькост”. Ткъа “Нана”, “Окуров ГІала”, “Кожемякин Матвейн дахар” -- ца бевлачу денна йоьшу.

ХІетте а Горькийн кхоллараллехь а ю шех йолу, йоцу а произведенеш.

“Макарца хилларг”. Цу тІехь Горькийс дуьйцу шен ткъаесна шо долчу хенахь, дахар кІорда а дина, вахарх дог диллина ша-шена тапча тохарх лаьцна. Іожалла тІезца дагахь. Амма Алексей вала доьгІна ца хилла. Дагах ца хьакхалуш буйсу патарма. Операци йиначул тІаьхьа иттех дийнахь больницера араволу кьона Горький. Чу ца вуллуш вуьту и (башха цІахь а вац, Дала Іалашвариг олий), амма килсах дІахерво, Дала шена делла дахар хадо гІортарна. ХІетахь азийна цо:

Только я было избавился от бед,

Как от церкви отлучили на семь лет!-- боху стихаш.

Дагадоггу суна, студент волуш, буййсана юккъехъ юкъяраойлехъ
Горькийн книгаш йоышуш сайн йер. Хийлаза сахуьлура со книжка
марайоьллина лаш. Дукха вийлира со дуьхъара и стихотворени ешначу хенахъ.

*Отлучение, положим не беда.
Ну, а все-таки обидно, господа!*

Ша-шаха дагахъ йемира суна и. Къаьсттина хазахетара суна:

*В лоне церкви много всякого зверья,
Псчему же оказался лишним я?--*

Цхъайолчу произведенешкахъ Горькийн хийцина васт хуьлу персонажех
цхъаь. Масала, “Окуров гIала” роман гIера Сима Девушкин, “Пекъяр Павел”,
Макар а, вай хIинцца йийцинчу стихотворенин автор а цхъаь ву ала ваьхъар
вара со. И гуш ду. Ешначунна.

Къона волуш (опыт яц, йоза шера дац) яздархочунна шена гинарг
хезнарг, ша лайнарг бен ца хаа яздан. (Хьесапаш дан тIаьхъуо волало и.) Ма-
хиллара яздича ша вовзарна кхоьру и. Цундела хуьйцу цо сюжет а, тон, шераш
а. Ткъа кхано, гIараваьлла яздархо волуш, дерриг а бен доцучу хенахъ, хилларг
юх-юха дуьхъалтуьйсу цунна. И ду цхъа произведени кхечу тайпана юха язъяр
бахъана а. Я цкъа хъахийна, я хъахоза дисинарг юха дийцар, шен хIинцалерачу
ойланашка хъаьжжина.

И ду Бунина тIаьхъара дийцарш яздаран бахъана а. Царна юкъяхъ
“Натали” а, “Арсеньевн дахар” тIехъ и доллушехъ.

Амма Эльбрус Алихаджиев и веккъа автор ву баьхча а нийса хир
дацара. И вайн зама ю. Вайн заманан синкхетам. Цуьнгахула гайта гIерта со
дахаран ерриг а арIонаш. Вайн кхоллараллин интеллигенци, белхалой,
куьйгалхой, политика -- чоьхъара, араьхъара а, ислам, атеизм, дуьне, эхарт а...

ХIара дерриг дийцарш а йоккхачу цхъана книган дакъош ду.

Аса мел язйинарг, йолийнарг а, дагахъ мел ерг, вовшахтоьхча -- цхъа
книга ю, ша-ша яьккхича а дуьззина маьIна а долуш, чекхъаьлла произведени
хийлита гIерта со. Бальзакера я Фолкнерера схъаэцна а дац аса и. Суна даим
хетара, Пифагора ца кхоьллинехъ, и таблица айса хIоттор йолуш санна. Со
Америкехъ, Францехъ, Германехъ я Японехъ винехъара воккха Илманча я
политик хила а тарлора.

3

И дерриг а ду аса ойла йийриг. Аса и ца дуьйцу лалвадега. Цунна стенна
оьшу и? Цунна, кхечарна а.

“Кхолламаш” аьлла дукха “кьинхетаме” дийцар дара сан. Яздархочун
кьинхъегамах, и цхъанне а ца эшарх лаьцна. Вевзаш воцчу хенахъ.

“ХIокхунна хIун хало гина хир яра?” -- аьлла хетта хир ду лалвадина а.
Со гIараваьлла яздархо велаьхъара, цу дийцарх манифест йийр яра. И а хаьа
суна. Вуьшта, цхъана хIуманаш хIунда ца кхета-те: хало со санначунна бен гуш
а ца хиларх? Хьалха “Турпалхочун” седа а латийна, дуккха а премийн лауреат
волчу яздархочунна хIун халонаш евза? Ша яз ца яларан хало яцахъ. “Стихах

ца язло буйса...” Яз ма ехъа тлаккха. Ца язлахъ. Хъан хъйзаво хьо?
Схъаволий, сан меттана болх бехъа, аса языйр ю хъуна вайшиннан меттана.

“Студент” дийцаран турпалхо а кхолларадлин стаг ву. Къийсамехъ.

Мацаев Сайд-Галис дийцина дагадогъу суна.

Хехо санна, гуттар ги топ оьллина лелаш хилла цхъа накъост.

-- И хлунда лелайо ахъа? -- хъаьттина цуьнга.

-- Зуда маре яхана сан, -- аьлла цо.

-- Ой, яхча хлун ду тлаккха? -- И теван глѳъртина нах. -- Зама ю-кха хлара иштта. Байа глерта хьо уьш? Хъашт доцург ма леладе.

-- Уьш байа-м дера ца воллурасо, -- аьлла зуда маре яханчо. -- Со дийна волуш мах бан йиш яц аьлла, арабевлла бу боху уьш. Цаьрга суо ца вейта глерташ лелайо-кх аса хлара топ.

Со оцу дийцарехъ, и тлетухур доций хуьушехъ, гайта хъаьжнарг, вай дуьйпург, вай лелориг а цкъа а цхъаьна ца догъу бохург дара. Бераш Гамардо вай, шкоলেখъ коьртара хлуманаш длаяха бохуш. Рыцарш а хъехабо. Цу юккѳехула дуьйцу, паччахъан заманчохъ кѳехочо, ларамазас коьртара куй ца баьккхина аьлла, барина цунна шед еттар.

-- Я тебя научу шапку перед барином снимать! Племя бидняцкое.

Логика?

И проблема яра аса цу дийцарехъ юьйцург.

И тлетухур доций а хъара суна.

“Аьнан суьйре”. Цунах дийцар хила там бу, аьллера мацах Ахмадов Мусас, тлехъ болх бича. Кхин аса язйинарг цхъа а мегаш яцара...

Масийтта шо хъалха Яндарбиев Зеламхас, аса шена “Йижарий” дешначу хенахъ, “Орга” хъахаделча, элира:

-- Оцу аглор щепетильный стаг ву Галвади.

Цундела сайн дийцарехъ, дог ца дохура аса. Хлетте а дладелира. сурт а цхъаьна. Багахъ ца аларх, тлетоха бохург дара и.

Адрес длаяздайтира соьга Галвадис:

-- Гонорараца хало хьѳугу оха, стенга яхъийта еза ца хууш.

Хлоккху хенахъ юха вола аьлла, де билгалдаьккхира цо. Пераскан дийнахъ сан шь бен урок яц, элира аса. Цу дийнахъ атта хир ду суна.

-- Шот, базар де -- мукъа ду хъуна сан, -- элира цо. -- Оршот дийнахъ а хила-м хуьлу со, делахъ а, цхъацца глуллакхаш эцна лелаш нисло. Обкоме вѳьдий а, дласа...

Юдика йира оха.

4

Цхъа кира гергга хан яьлча, юха а глала вахара со. Гуйренца.

Шкоলেখъ каникулаш яра.

“Шен глуллакхаш чекхдахаза хир вуй-те и? -- ойла йора аса. -- Делкъал тлѳаьна вахча?”

Чохъ ца хилахъ де довр ду-кха сан аьлла, марзвеллачу новкъа, ворхлалгачу автобуса тлехъ “МИНИСТРИЙН СОВЕТАН” глѳшло йолчу кхаччалц а веана, цигара глѳш “БУКККНИГЕХУЛА” (цхъайтта далаза долуш

члабгІна яра), Ермолов аьтту агІор а вуьтуш (указка а эцна туристашна цхьаь-м дуьйцуш гид а вара), яздархойн Союзе вахара со.

Туйранера санна ца.

Хьалха цхьаьннан долахь хилла хир ду-кха и.

Яздархойн, художникийн, театран белхахойн а цхьаьнакхетараллаш ерриш а цу чохь ю хІинца.

Іалвади волчохь Леча Яхъяев, кхин цхьа накьост а вара. Суна ца вевзара и.

Аса салам делира.

Іалвади хьалагІаьттира, Леча меттахьхьайра.

ДабагІан кетар юьйхина, пІелгахь дашо мухар долуш волю и, куро Іара гІентахь.

Вукху накьоста со тергал а ца вира.

Аса цхьаьнгте а куьг ца кховдийра. Неларехь сецира со.

Лечин дика иту хьаькхначу хече, айраш а цхьаьна лепачу мачашка а хьаьжча, суо урканах тера хийтира суна, Куршлойн-эвлара дуьйна хатташ бохьуш веана.

-- А-а... тахана аьллерий вайшимма? -- клеззиг воехна хьаьвзира Іалвади.

-- Со-м юха а вало, -- элира аса.

Сан дагахь, хІорш дІабахча бохург дара и.

-- Волахь. Кхана со Москва ваха везаш ву, -- соцуьгІа хилира и. -- Хабар чІогІа паргІат дуьйцу цо. Галваларна кхоьруш санна. "А-аь" бохуш.-- Цхьа кІира даьлча со шавогІур ву. -- Календарь тІехьаьжира и. -- ТІаккха дуьйцуьр ду вай конкретно.

-- Дика ду, -- элира аса. Дика дацахь а.

Юха а кІира.

Цхьаьнгахь сайн дийцарш хилча, уьш сайн чохь Іохкуш санна паргІат ца хуьлу со. ТІехь нехан дехар долуш санна.

"Муха хетта-те цунна уьш? -- оила йора аса. Шишанаш дІаоьцучохь бертал кхийсина яьшканаш яра. РогІехь лаьтташ кьена меташканаш а. -- Петухур дуй-те цо уьш? Хилча дика ду эр дацара цо? Конкретно хІун дийца волу хІара?"

5

-- Вац. Іалвади вац.

ХІинца секретарь хан тоьхна меташка яра.

-- Москвара ца веаний и?

-- Веана.

-- Араваьлла дукха хан юй?

-- Цхьа сахьт хир ду-кха. Тахана юха вагІахь а тамаш бу хьуна иза-м.

6

"Іалелай, оила йича, ма хІумма доцу хІума ду хІара, -- дог этіара сан. -- Цхьа декьаза альманах тІе цхьа де-е-доцу дийцар тоха а там бара бохуш, хІоккхул кьахьеге деза-те? ХІетте а кхин эхь ца хеташ, "буржуазный Запад",

“Америка” бохуш кьамелаш до вай. Со тешна ву-кха, цигахь муьлхха а издательствос сайн книга арахоьцург хиларх. Суна, шена а пайденна хуьллучу агӀор. Дисинчуьнца сан бала а бац. Яьссачу политически формулировкех дан хӀума дац цхаммо а. Ткъа вайн издательствехь масийта шарна тӀаьхьа тотту книга. “ВИНО, ВОДКА” туькана хьалха санна очарт а хӀоттайой. ХӀинца хӀара аса язийириг а зорбанехь араялале, лаххара а ткье итт дийцар яздийр ду аса. ХӀун дан деза царна? Со санна, аса чул дика яздийриш а, мел дукха бу уьш! Бу-бац ца хууш”.

И самукъане йоцу ойланаш йора аса.

Бакьдерг аьлча, суо велча, премеш а ца оьшу суна я “посмертно” Турпалхо хила а ца лаьа.

Цхьа бехк бу-кха сан -- сайна йогӀург суо дийна волуш езар. Дийна, могуш а волуш.

Аса Ӏалвади бехке ца во. Массанхьа а ду и. ДӀавахханчохь. ДержавингӀар маралелха хан дӀаьлла...

ОшаевгӀар, МамакаевгӀар а дӀабевллачул тӀаьхьа, кьонахий дукха ца бисна нохчийн литературехь.

7

Юхавача-м, чохь цхьа а цахилар сов, неӀ а цхьаьна кьевлина карийра суна. Къарлур волуш-м со а вацара. Лаа ма ца аьлла: “Лаца ма лаца, лаьцча, дӀа а ма хеца дадин маж”.

Туьканаш чухула го баьккхира аса.

Букинистически чохь хӀара ю аьлла хӀумма яцара юкхуш.

Юккъерачу книжни чохь “хӀинцалерачу прозин мастерш” серин юкъара Цирил Космачан гулам ийцира. Югославин яздархочун. Ийцира, мастер волу цо дуьйцург а, кхин доккха хӀума доций хаййта. Айса-сайна. Оцу книгаша суна йоккха заряд ло. Аса еша а ца йоьшу уьш. Листа а луьстий, юьту. Гуттар а сайн дог доьхначу хенахь, дехъара чу а ваьлла, полкашка хьаьжча, паргӀатволу со. Пера чан-хӀума дӀа а йоккхий.

Делкъа хан хуьлуш яра.

“ГӀа вогӀур волуш велахь, хӀинца чохь хуьлу хан ю-кха цуьнан”, -- ойла йира аса.

Трамвайн некъал сехьа а ваьлла (гӀаларчу урабийн цӀераш а ца хаа суна), цӀийна тӀехьа ког боккхушехь, цхьана куьйга плаш айина, юха а хьоьжуш, едда йогӀуш йоӀ яйра суна. (ХӀокху тӀе кхача гӀерташ аса мел даийна шекъа. Со стенах, мила тешо гӀерта?)

“Саца, -- дагатесира суна, -- хӀара лаа-м дац хьуна”. Амма со ког охьабиллина велира.

“ДӀаяккха дӀа! -- ойла хилира сан. -- Шайна луьург хилахъара и”.

Саца а ца сецира.

ТекӀел йиначу жимчу гӀишлона хьалха чим басахь тиша “Волга” яра лаьтташ. № 19-54 ЧИС. Шайхин белхан машен евзира суна. Яздархойн гӀуллакхаш санна, тиша яра и а.

ЦӀийнан неӀарш йиллина карийча, чохьхавелира со.

“Цхьаболчеран де дика дар, вукхьарга салам далар хIун ду-те?” -- ойла йинера аса дукха хенахь дуййна. Гергарчаьрга, жимма а воккха велахь, салам луш Iедал дац. Царга вогу-воьду олу. Бисинчаьрца дерг, хетарехь, уьш маца бевзина хьаьжжина ду. Жима волуш я воккха хилча. Хьехархочуьнга, масала, цкъа а салам ца ло. Цунна хьалха даим тохарлерра школьник хета. Шорта кхачамбацарш долуш. Бакъдерг аьлча, борша стага, мел хIуь дийчича а, салам луш тов.

Шайхи вевзинчу хенахь со хан тоьхна борз яра. Цундела а мелла а эвхьаза ву со.

-- ТIаккха, болх муха бу хьан? -- хойтту цо соьга. -- Язьеш вуй хьо?

Хабар кIеда-мерза долуш стаг ву Шайхи. “ГIарчI” аьлла вац-кха. Цхьа а яздархо вац-кха вайн тIехьаьжча доьналла долуш. “ГIарт” аьлла. Церан карахь хIумма а доцу дела ду-те и? Лахарчу сержантана а ма хета ша эла-эпсар! Хьаькамаш, бисина куьйгалхой-м буйьцур бадара вай.

Шайхица къамел деш (хабар дийца атта ду цуьнца; цуьнга хьоьжуш уггар дика хетарг -- и ша воцург хила ца гIертар ду), сайн дипломни тIера могланаш дагабахкира суна. Iалвади Шайхиев, Шайхи Арсанукаев ца къастало вайн юкььерчу дешархочуьнга. Мохьмад Мусаев, Мохьмад Сулаев а.

“Шайхис хIун эр дара-те цунах лаяцна?” -- дара суна дагахь.

Ма-дарра аьлча, аса хIара могланаш яздаран бахьана а, сайн дешархошка мукьана а уьш “путать” ца байта лаар ду.

Iалвади Шайхиев -- “Орга” альманахан редактор ву. “Вухавийларшкахь” поэман автор.

Шайхи Арсанукаев -- нохч-гIалгIайн яздархойн Союзан правлений председатель. “Кхо лакхе” (Нохч-ГIалгIайчоь, Кавказ, Росси а) яьккхинарг.

Мохьмад Сулаев -- лор. Цхьа хIунехдинчу Санитарни Серлонан белхахо:

*КIари чохь потугай ирсе еха,
Кхечара аьлларг юха а бохуш,
Шеггара олуш хIума а доцуш, --*

боху стихаш нохчийн матте яьхнарг.

Мохьмад Мусаев -- маьрша яздархо ву: “Анзор” кхоьллинарг. Къамел чIогIа дийр долуш ву. Хаза нехан санна. Кхин хIун ду хаац суна.

Хинца цкъа-м школашкахь, университетехь а -- *тапча яьлча*, бохуш Iаш ду вай, *Товсолта, доввазчу некъашца, ломара дIавовьду, гIа-буц* йолчу. *Кхолламо сизаш* хьаьккхна хилла.

Дукха ойла йо аса цу яздархойн.

Хьусайн Сатуев, Iабдулла Дадашев, Сайд-Хьамзат Саракаев... Масане бу уьш?

Церан тасабелла бахкаре хьаьжча, ала лаьа:

*“Лаяцнехь цкъа дадин маж --
Кхин дIа ма хеца”, --
И кица массанхьа даглац.*

*Шен хеттахъ лаца а,
Хеца а еза, --
Маж лаьцна йийна а валац.*

Іалвадина а девзар ду-кха шен дешнаш.

-- Аса цуьнан телефонан номер ло хьуна, -- элира Шайхис. --
СхьагІертачул атта хир ду хьуна. ДІаязье: 2-83-85.

Шайхин стоьла тІера ручка ийцира аса. Кехат долуш дара соьгахь.

Цуьнан бІаьргаш сих-сиха аса шен стоьла тІе йиллинчу книги тІехь
совцура.

“Сан йоллу цамгар ю-кха цуьнан а, -- ойла йора аса, -- ХІара книга, аса
сайн дийцаршна зорба тухург, Іалвадина сана-м ца моьтту-те кхунна?”

8

-- КІант, йоІ гирий хьуна едда йогІуш?

И хоьттург зуда яра. ПІеметта хІоьттина. (Кьона, хаза а йоцург -- массо а
ю, суза гергахь, пІеметта хІоьттина.) Яда атта хилийта, кетаран юх
хьалакарчийна яра цуьнан.

-- Со схьавогІуш цхьаннах бІаьрг-м кхийтира сан, -- элира аса.

-- Мича яхара и?

-- Суна-м хаац. Со оцу чу вахара. ХІинцца аравели-кх со.

-- Оцу чохь юй-те и?

-- Цо хІун дийр ду оцу чохь?

-- Хьайн Делан дуьхьа ала, кІант, хьайна хаахь.

-- Делан дуьхьа суна хаа-м ца хаа.

Кхин цхьа зуда а еара тІе. Йоккха стаг. Іаьржочу аматахь.

-- Карор-м ю хьуна и, -- элира цо. -- Бакъ дац хьуна цунна моьттург!

-- Декъаза ю хьуна и караягІахь!

Хетта а ца оьшура. Со кхетара хиллачух.

Сан хеннара кІант вара дехьо хьийзаш. “Стеганка” а юьйхина. Еха
месаш яра цуьнан.

-- Хьуна ца гира и стенга яхара? -- хаьттира цуьнга зудчо, и тІевеьча.

-- И гуш, тІаьхьа ведда вогІуш-м вара со. Кхуза кхачале, кьайлаели-кх и.
ХІоккхуш чу а йирзира и.

-- ХІокху чохь цхьанхьа яра и-м, лечкьина.

Юкьара уьйгІе а йолуш цхьа лаппагІнаш яра тхуна хьалха.

-- Со тІекхачийта ахьа!

-- ХІун дина цо? -- хаьттира аса.

-- ДоьалгІа де ду-кха яьлла лела.

КІант, со а дІанехьа велира.

-- Хан мел ю цуьнан?

-- Ткьаесна шо.

“Чу а ца вьдуш хьевеллехь хІун дийр дара-те аса? -- дара суна дагахь. -- Сацор яра-те? ДІайохуьтур яра? Цо соьга хІун эр дара-те? Со гал ца ваьллехь, хаза а ма яра и...”

Со жимма лаьттира цаьрца.

Цхьана-шина керта а хьевсира уьш.

И-м эрна дара.

-- Тхан юкьара! ойлехь а яра иштта цхьаь, -- стенна элира а хаац аса.

-- Жимма тхан гергара ю хІара, -- элира кІанта, шен йиша йоций хайита санна.

Кхин дийца хІумма а дацара.

-- Со саца оьший? -- хаьтира аса.

-- ХІан-хІа, баркалла, -- элира цо. -- Гена ер яцара и-м. Араяла ца деза цуьнан?

Дала аьтто бойла, ала дезаш санна хийтира суна.

Схьавеанчу новкьа дІаволавелира со.

“Хьажахь, -- юха а сайн белхан оила йора аса, -- хІетте а сан дийцаршна реза а бац. Сан хІун бехк бу, сюжетахь хІора дийно схьалуш хилча? Лара а ма ца вора со-м уьш дІаязъян. Изза юкьара! ойлехь хилларг схьалаьцча а. Суна-м кІорда а ма динера тІаьххьарчу хенахь. Иштта цхьацца “сюрприз” хуьлий кхоллалуш хир ду-кха и дийцарш нехан а”.

9

-- У-у, суна евзина кадра, -- элира Туркос. -- Сай бу-кха, сай.

-- Мичахь карийна хьуна и? -- хаьттира Эльбруса.

-- Эцца кафе хьалха.

-- Тохара аса йогІур ю аьлча, ца еанарг юй-те и? Вай мах кьийсинарг?

-- Хаац.

-- Ціе хІун ю цуьнан?

-- Цераш-м шайниш ма ца юьйцу цара.

-- Бакь ду-кха и а.

-- ХІара дуткьа, лекха дегІ а долуш ю-кха.

-- Бьомаша тІоьрмиг, кІажа болу сапожкаш а юй цуьнан?

-- Ю. Хедийна месаш а.

-- Коьртах хьарчийна ціен шарф а.

-- Ю хьуна.

-- ХІун боху хІокхо?

-- Ялх даьлча барт бина-кх оха. Общежити хьалха.

-- ЙогІур юй-те?

-- Хаац. Чуюьтур юй-те бохуш яра и. Суна хетарехь, яха меттиг боцуш ю-кха и.

-- Юьтур ю элирий ахьа?

-- ХІаь.

-- Ара-м йолуьтур яц, бохий ахьа?

И шиь велавелира.

Туркос кор лардар а эрна хилира.

Масийттаза ара а ваьлла, дласахыйжира и. Зарема яшара.

Шолгачу дийнахь а, ктира даьлча а, ца сара и.

Йолучу блястено глала ченах юьзнера. Ца а вахана схьавейча, члогла хаалора и. Ярташкахь хинца а хатт бара.

Автостанцехь охьа а воьссина, нахана тляьххье, некьал дехьавелира Эльбрус. Глала схьабоглуш, дабоьлхуш нах бара шортта. Шайн даккхийн, кегийн тьормигаш а эзна. Уьш тергалбеш воьлчу Эльбрусна Зарема гира. Юьстаха ша лаьттара и.

-- Соьга хьобжуш ярий хьо? -- юххехь сецира Эльбрус.

-- Яра...

-- Яло тлаккха.

-- Йиш яц...

-- Хьан йиша юй ца хьотту аса. Яло боху.

-- Йиша ца юйцу аса. Йиш яц боху.

-- Цхьа-ам яц схьаян езаш?

-- Ю. Подружке хьобжуш ю со.

-- Подружка а датариййр ю вай-м, -- элира Эльбруса.

Йоан кисана доьллинчу шина куьйге а хьаьжна:

-- Тьормиг мичахь бу хьан? -- хаьттира цо.

-- Подружка йолчохь.

-- Мачаш а ма ю хьан-м керла, -- велавелира Эльбрус.

-- Хьо ма члогла тляьхьаваьлла. Кхин хлума дисний хьан алаза?

-- Ма хила сел аьрха. Ма хила. Йо! эсала товш ма ю. Йьолуш. Хьо санна

хазаниг-м муххале а.

Бляьрг тлехлуттуш йо! яра и. Стаг шега вистхилийта, шен терго яйта а луу йо!, билггал хуьлу. Духарца, леларца а.

Нагахь тлехволуш юьртахо нислахь а, ша цуьнца ган ца лаьара Эльбрусна.

"Хинца вахтехь яз ца луш, чу хлун дича йоглур яра-те хлара?" -- оила йора цо.

-- Меца юй хьо?

-- Яц.

-- Хлун оила ю хьан? Дукха лаьттар дуй вай кхузахь?

-- Микрорайоне яха езаш ю со.

-- Хьаша йолчу йьоду хьо?

-- Хлаь.

-- Со а веьча хлун дара-те?

-- Хьайна лаахь.

Юкьараойлана хьалха кхачча, юха а чудаха захало хьахийра Эльбруса. Йо! реза ца хилира.

"Iаржъяллац кхуьнца лелар со, -- дагадеара цунна. -- Дукха хан а ца йисна. Тлаккха резахила там бу и. Iаш мичхьа ю-те?"

Трампаркхь охьа а диссина, кхечунна тӀехевшира. ТӀехьа клажахь лаьтгара и шиь. Портаделла адам дара чохь. Йойттина.

Эльбрусан бегашка ла а доьгӀуш, сетташ Iаш йолу Зарема, цӀеххьана неIаре гӀортира, сикха. Оцу минотехь трамвай сецира. И охьаиккхира. Цо лелочух ца кхеташ Эльбрус а воьссира охьа. Зарема едда хьалхахула чухира. Цецваьлла Эльбрус а хьалавелира. Зарема юха а охьайоьссира.

-- Ахьа хӀун до дан мукьана а? -- элира Эльбруса резавоцуш, юха а охьавуссуш.

Зарема йист ца хуьлуш хьалаелира.

-- Охьайосса, -- элира Эльбруса. -- ХӀун до ахьа, бер санна?

НеIарш тӀе а кьовлалуш, трамвай дӀайолаелира.

Яссаеллачу социйлехь йол гира Эльбрусна лаьтташ. Юса а елла.

"Ванах, Заремех ма тера ю хӀара. Цуьнан йиша юй-те и? -- дагадеара цунна. -- Кхунах уьдуш хиллий-те и?"

-- Хьо мила ю ян мукьана а? -- йоIана тӀеволавелира Эльбрус.

-- Хьан хӀун бала бу? -- тӀечевхира иза.

-- Ой, ой, ой, -- элира Эльбруса. -- Кхера ма де тхо.

-- ДӀавало хьайн новккьа!

-- Сайн новккьа дӀавоьдуш дера вара со-м, хьо коча ца еанехь. Йиша юй хьо цуьнан?

-- Ю. Хьуна ца хаа?

-- Суна хӀун хаа?

-- Со леян ма гӀерта. Хьан зуда юй и?

"ЦӀе йожа хьо белхан! ХӀинца ду хьо долчул хаза".

-- Сан зуда-м яц. Айхьа хӀун юьйцу хаьий хьуна?

-- Мичхьа кхобуш ю ахьа и?

-- Аса яц ца боху хьобга! Хьол башха и евзаш яц-кха суна.

-- Лохуш ма ю и. Вежарий массо маIлехула лелаш бу. Iовдал, цара юьйр ма ю и. Со шена тӀе кхачийтахьара цо, аса дикачу агӀор дӀадерзор ма дара и. Ала баккьал, тӀе мичхьа кхочур яра со цунна?

Цуьнга ладоьгӀуш, тӀаьхь-тӀаьхьа и хазьелира Эльбрусна.

Заремас санна хабар метта буьххьехь дуьйцура цо. Вукхул лохо яра хӀара. Настарш йоца, горга, йоIа-стеган яра.

-- Хьо ма тайна ю, -- элира Эльбруса.

-- Ма эхь ца хета хьуна! -- дӀайолаелира иза.

-- Собар де! Хьайн цӀе хӀун ю ала...

-- Ахьа хӀун до сан цӀерах?

-- Жайна даккхийта воллура со-м.

-- ДӀавала, дог догӀу хьан-м забарш ян.

-- Аса-м забар ца йо. Хьуо санна хаза цӀе хила там болуш ю-кха хьо.

-- Ма дийцахьа соьга и хӀуманаш.

Университетан кхоалгӀа корпус йолчу кхечира уьш. Севцира.

"Йоккхяхьберг ца йобгӀнехь, жиманиг кхача-х езий суна, -- дагадеара Эльбрусна. -- ХӀара цул хаза а ю".

-- Хьо стенга яха езаш ю?

-- Ціа.

Дуьххъара схъаеанчу трамвай чуделира и шиь.

Нах дукха бацахъ а, охъахаа меттиг яцара. ЙоІана хьалхха дІахІоьттира Эльбрус.

-- Зарема ган лаый хьуна? -- хьаттира цо.

-- Мила Зарема?

-- Хьан йиша яц? -- Жимма цунна тІе охъатаЫира иза. Цо дІахила а ца олура.

-- Седа ю цуьнан ціе, -- элира ЙоІа.

-- Аса Зарема олу цунах, -- ца вуьйхира Эльбрус. Цо дагалаьцначуьнца и шена юххера ца евзий хайта йиш яцара.

-- Лаый хьуна и ган?

-- Лаьа.

-- И суна кестта юха гур ю. ТІаккха тхойшиь чугІур ду. Общежитехъ Іаш ву со. Цунна тІехула догІа а тоьхна, айса лелориг ца хоуьйтуш, со хьо йолчу вогІур ву. Вуьшта хьо стенгахъ карор ю-м хаац.

-- Трампарк йолччохъ швейнехъ ю-кха со болх беш. ХІора суьйрана пхиь даьлча социлехъ хуьлу хьуна со.

"Тахана а тхойшиь цигахъ ган а гина, тІаьхъаяьлла хилла хьуна и", -- дагадаера Эльбрусна.

-- Ціе хІун ю хьан?

-- Эсет.

-- Эсет, хьуна хаьа-кх, и дерриг а ца дича а со воллушехъ лелаш вуй? -- ЙоІан бІаьргаш чухъажа гІоьртира и. Важа охъахьоьжуш яра.

-- Хаьа суна, -- элира цо.

-- Аса хьан Зарема ган йиш хуьлуьйту, ахьа суна хьуо ган а, дІакхето а бакьо елчахьана.

"Кино, кхидерг-кхидерг а хьехо ца оьшу, -- сацам бира цо. -- И дерриг а хир ду. ХІинца коьртаниг -- и кьахка цяяр ду".

-- Эсет, хезий хьуна? -- меллаша ЙоІан кога тІе ког биллира цо.

-- Хьо ма тамашийна ву, -- лахара хьалахъаьжира ЙоІ.

"БОЖАРШНА, ЗУДАРШНА ТОВАРАШ" туькана хьалха охъадоьссира и шиь. Базар йолчу кхаччалц гІаш дахара. Юкь-юкьа саца а соцуш.

Цигахъ дІасакъаьстира.

-- Делахъ кхана пхиь даьлча.

-- Дика ду.

Эльбрус вухавирзира.

Эсета кхайкхира цуьнга.

И тІевахара.

-- ВогІур вуй хьо? -- дехаре элира цо.

ДІанехьа а яьккхина, куьг а лаьцна, масийта минотехъ кьамел дира цуьнга Эльбруса.

Чувезча, нактоасташна дийцира цо хилларг. Нийсса цуьнан йиша юййишу бохкуш бара уьш.

-- Ма г'олахь, -- элира цхьамма.

-- Кхеравелла а йийр вацара со, амма со а-м г'ур вацара, -- вукхо. -- Царна х'ун эхь ду к'ело йича а? Цу хьола т'е бевлла нах ма бу уьш. Бехкеверг я бехкеван стаг лобхуш. Йол ц'ераялла лелаш ю. И х'ун ю, мила ю, а ца хаа вайна. Цо х'ун дина, стенгахь ю а...

Шен цхьа дийцар дагадеара Эльбрусна. Яздаза долу.

Занятеишкара чубог'у студентаи. Проспектехула. Г'аш. Малх хьабьжна де. Самукьадаьлла х'орш а.

Царах цхьанна шеца школахь деина йол го. И цуьнца соцу, хьал-де хатта.

-- Хьо т'лаьхьа кхуьур, -- олий, д'лабуьй'лало вуьйш.

Дикка гена бевлачу хенахь юяхьовсу. Кхеран нактоост "Жигули" чут'оттуш ву шиь-кхоь. Х'орш юхавовду.

-- Собар!

-- Собар де!

-- Шу лаа дуй?! -- т'ебеттало х'орш.

Халла кьаьста: машен чохь тебна Iаш ерг ("Шен ненах стие яриг!") йоссийначуьра едда ю. Масийтта де хьалха. Шайн зуда лаха арабевлла бу и "айг'арш". Х'ара кхеран нактоост велахь, мила велахь а д'лавига везаш ву, х'унда аьлча, шайн зуда кхуьнца карийна царна.

Ца вигийта дуьхьал х'орш а бевлла. Йол шун лаамехь ю. К'антах куьйгаш ма литта. Делахь а, уьш девне ца бохуш, д'ладерзо лаьа кхарна.

Халла, Делан г'овьнца, д'лабоьлху уьш, кхуьнан паспортан данниш д'ла а язйой.

И, Эльбрус шолг'ачу курсехь волуш, бакк'ал а хилла дара.

Габдулла яра цу к'ентан ц'е. И дешна волуш вара.

Нактоостий ца хиллехь, хьанна хаьа, цунах х'етахь х'ун хир дара а?

-- Оцу йолан карахь ду-кха хьан дерриг а дахар, -- хьийзийра Габдулла доттаг'аша.

-- Хьан меттана хилча, со т'лехула дог'ла а тоьхна йийр вара, -- бохуш.

И дагадеьча, оила хьабьзира Эльбрусан.

-- Эсетан кхоам хета-кх, -- элира цо. -- Хетарехь, "сетта" бохучу дашах йоцуш, "эсала" бохучу дашах схьаяьлла ю цуьнан ц'е.

-- Цу т'е даьлча-м дерриш цхьаьний г'ур ду-кхи вай цига. Хьуна т'е стаг ваг'лахь, тхо а ду-кха юххехь, хьоьца доцчуа.

-- Аса бохург-м: стенна оьшу эрна г'овг'ла? -- дара. Кхин х'умма ца хилча а, нахала даларна кхерам бу-кха и. Ц'ахьболчарна гергахь юьхьаьржо ма ю и! Лулахошна дийца х'ума стенна доккху? Цара вуьйр ву-м аса а ца боху-кхи. Х'окхунна, вайна а оьший и разборкаш?

-- Кхета со, кхета, -- элира Эльбруса. -- Г'ур вац со. Нийса боху аша. Кхана ца вахарх, юха а гур яц-те кхечахьа?

-- К'елхьаравала хьуна хуур ма ду?

-- "Діадерзо ца хаахь, хьаха ма де" аьлла-кх цо.

Иштта дисира и.

Ткъа Заремех (Седех) дерг аьлча, и сара Турко волчу, цунна дагахь йошчу хенахь.

Эльбрус цлахь вара оцу сарахь.

-- Берриш а ша-ша чувахийта бохуш гина белира хьуна, -- дуьйцура Туркос и схьавецьча. -- Цунна ца лаарна, цхьа а ца витира аса. Ша юха а йоглур ю бохура цо. Хьо глур вуй чу? Кхузахь цхьанна и яглахь а, и хьо ву.

-- ХІан-хІа. И со волчу еана ца хилча, ца лаь суна.

-- Хьуна ша ма-ярра евзина дела ца еана хир ю и хьо волчу.

-- Хаац. Суна хуург хьуна а ма хаьа.

-- Цунна ма ца хаа суна хаьий.

-- Зудаберийн психологи дика евза хьуна.

-- Хьанна санна?

-- И ма дийцал ахьа, -- велахьежира и.

-- Мел кІеда ю алахь. ТІехьаьжна эр дац. Сетта мел чІогІа сетта алахь, текхарг санна. Іемина ю.

-- ЦІа яхаза ю-кха хІара? -- хаьттира Эльбруса.

-- Саготта а юй алахь.

-- ГІеххьа ловхуш ю моьтту суна и-м.

Наггахь, "еана" олий, Эльбрус волчу воьдура Турко, шегахь яахІума эца ахча доцчу хенахь.

-- Меца йолчух тера ду.

Цкъа Эльбрус Іуьйрана самаваьлча, чохь саба а ца карийна, Турко волчу вахара. Наб дукха езаш волчу Туркон неІ йиллина яра. Чохь Бекхан а вара. ПІапта а хьІна, гола тІе ког баьккхина, сигаьрка а уьйзуш Іара и, цхьана хІуманна ойла а еш.

-- Хьо ма гІайгІане ву? -- хаьттира Эльбруса.

Бекхан вист ца хилира.

Турко, одеял коьрта тІе а озьна, вижиа вара. И хьовзон дагадеанчу Эльбруса тІевахана, цхьана куьйга одеял дІа а кхуссуш, важа куьг цуьнан гай тІе даьхьира:

-- Буку-у-рш, -- олуш.

Куьг тІехьошшехь хааделира цунна: "Турко вац-кха и". Цхьа кІедачу дижира цуьнан куьг. Одеял дІакхоьссича, ерзина йоІ гира цунна. Шена тІера одеял дІакхоьссича, ши бІаьрг хьаббира цо, голаш тІе а хабош. Эльбрус цийвелира. Маьнги тІехь Іуьллург Зарема яра.

-- Ой, Букурш ма вац хІара-м, -- воьхна аравелира Эльбрус. Цунах а бийлира дукха.

-- Бекхан-м дера вацара хьо, Іаббас ву-кха, -- элира Эльбруса. -- Цул нийса тиллина цІе хир яц цхьаь! Ала мегаш дац?

-- И олучохь вацара и, -- элира Туркос. -- Заремас мІараш тийсина, дог доьхна вара.

-- ХІара хІун деш Іа тІаккха цу чохь, сийсара веьча санна?

-- Иуйрана и чохь витина араваьллера со.

Тпаьхьа, оцу дерригенан а оила еш, Эльбрусна ша цхьанхьа дешна дагадаера, стаг, цо оила а йина диначо ца вовзуйту, цеххьана тleоттаделлачо бен бохуш.

“Суна ма-моьтту атта а ца хилла сан зудаберашца йолу юкьаметтиг-м”,-- сацам бира цо.

-- “Хьо яц и?” -- аьлла, тleкхета везаш ма-хиллера хьо.

-- Бекхан, мIараш тесча, юхавер вуй хиьнехь, цхьаь дан а там бара аса. ТIаккха а, Туркос кIадийна а хир яра и.

-- КIад дера винера цо со, -- элира Туркос.

Цул тIаьхьа кхин ца еара Зарема.

“ХIун хилла-те цунах?” -- бохуш Iара кIентий.

Цхьа бутт баьллачу хенахь Бекхана шена деца, ненаца гира элира и автостанцехь.

-- Доккха йовлакх, еха коч яра цунна тIехь.

10

Эсет дуьхьал хIуьттура Эльбрусна.

-- ВогIур вуй хьо?

Метта буьххьехь дуьйцура цо хабар. Хетарехь, “сетта” бохучу дашах йоцуш, “эсала” бохучу дашах схьаяьлла яра цуьнан цIе.

“Ца хIунда веара-те со цу сарахь? И дIа хIунда яхийтира? -- оила йора Эльбруса. -- Цуьнца дIа хIунда ца вахара? Кханенга хIунда теттира цхьаьнакхетар? ХIунда? ХIинца юй-те и тохарлерчохь балхахь?”

1989

АВТОПОРТРЕТ

Такалашов Султанна

Пролог

Сайн книгашна юкьара тайп-тайпанчу яздархойн гулйина сочиненешна тIе ца тоьаш йолу томаш, цхьацца журналийн номерш а схьаязийнера аса, тIекхаьчча, хIара ю-те сан я яц-те бохуш ца Iан. Дукхаха ерш-м дагахь а хаьара суна.

Тахана, хIара ю аьлла кхин книга а ца карийна, журналаш кегон воьлча, “Иностранная литература” нисделира, 1979 шеран 3 №. Туьканара араваьлча, записной книги тIера и номер дIаяйира аса.

Журналан редакционни коллегийн критически кьамелаш доьшуш Iа со. Белинскийс ма-аллара, хIинца повестел хьалха йоьшу критикан, библиографин агIонаш. Литературехь кхетаман мур кхаьчна хилар лору цо и. Ткьа суна, цул сов, и герз хета. Чехов эсала хилла, олу хIокхара. (ВаллахI, цуьнан кьа-м дара, и тахана вехаш велахьара!) Цхьа а дийцар зорба тухур дацар-кха хьуна цуьнан цхьаьллиг цхьана газето. Хьан дийцарехь диканиг а карийна, и кьасточу

меттана, ледарлонаш леа хІуьтту редакторш. Йолу, йоцу а. Кийчча шедевраш
еза царна. Шайна-шайна хазахетачу, ша-ша лоручу яздархочун кхоллараллийца
юсту цара ахьа еанарг а. Цхьамма Фолкнер вуйцу, вукхо -- Моравиа я Маркес,
кхоалгачо -- Кафка я Пруст.

-- Бунина "Безаман грамматика" дагадайтахь, -- бохура Эльсанов
Ислама. -- Мел шена дийцар ду и! Вешний ахьа Бунин? Хьан цхьа диллина ду-
кха массо хІума а, дерзина. Литература ма ца хуьлу цунах. Тхьонца общежитехь,
а бара иштта студенташ, ахьа санна язъеш. Кхин гена ца долу-кх и. Тлаккха а,
ахьа хІунда хадабо хуьлчун мах? Хьан хІун бакъо ю? Иза иштта велахь а,
важа вуйшта велахь а.

Наггахь цеволу со. Цхьана я шина яздархочух авторитет а йина муха ла-
те уьш?

Уьш шайш язъеш бацахьара-м кхетар а вара со царех.

Аса веша а вешна, суна дукха а веза Бунин. Амма, "... грамматикал" сов,
суна и "Руся", "Натали", "Галя Ганская", "Парижехь" дийцарийн автор санна а
веза. "АтагІе", "Юрт", "Безаман грамматика" санна йолчу произведенешна
тІера вола вала веза-те со а, тІаьхьа "Митин безам" я "Бодане аллеяш" язъян?

Бунинас хІун эр дара-те, шега Пушкинс, Толстойс я Чеховс санна язъе
аьлча? Я Пушкине:

-- Ой, и маца дуйна ду йоІа-стага ша кІенте кехат яздеш? И хІун ду ахьа
дуйшур? -- аьлча. -- Хьажал Карамзинан "Декъазчу Лизе". Мел оьзда дийцар
ду и!

Гоголе:

-- "Невский проспект"? Ахьа ураме а ваьлла хьайна мел гушдерг
дІаяздарх кхоллалаш яц литература.

Масалш далийна вер а вац. Муьлхха а яздархочух алакур дара и. Амма
литература веккъа Гомерах, Толстойх лаьтгаш яц. Литературехь Овидий,
Мопассан а ву. ХІумма Ахиллесал я Наполеонал оьшуш вац Дон-Кихот я Дон-
Жуан!

ХІокху дуьнен тІехь аса ца йоьшуш книга ян а яц. Сайн кара мел
йогІург. Царах цхьаь-шиь цкъа з ца къасгийн аса.

Нохчийн литература а ю денна хийцалуш. Эр вай кхиамаш бохуш.
Ахмадов а воьшу аса, Эльсанов а. Кхета а гІерта со царех. Дешархой царна
луйш а гина суна.

Тамашийна ду-кха хьо дуьне! ДІахьаьжча, уьш а ла хир бу-кха, кхеташ
стаг вац шайх бохуш.

Ишттачохь аьлла хир ду-кха Лукиана:

Все это я, Лукиан, написал, зная глупости древних.

Глупостью людям порой кажется мудрость сама.

Нет у людей ни одной безупречно законченной мысли,

Что восхищает тебя, то пустяки для других.

Сайна доккха хIума хеташ дерг, нахана хIумма доцург хета ца лабара суна. Цундела йоьшура аса исбаьхьаллин литература, критически белхаш, литературоведени а. Нагахь санна, суна еш йолу критика тур делахь, хаарийн "броня" яра суна тIехь хила езаш.

"Коммунизман байракх" редакце (Шелан район) нисвелира со цкъа. Хатуев Хьамид ГалитIа балха вахана, элира соьга. "Культуран декъехь" Уциев Абу Iара. Пародист.

Масех дийцар гайтира аса цунна.

Со ткъех дийцар ара хеца дагахь вара, издательстве чудалале. Наха тIе муха оьцу хаа лабара суна аса язйийриг. Районни газето и гойтур дара.

Хьамид Iаваларх болх дIатесна бац шаьш, бохура Абус. Юха ван веза ле билгала даьккхира. Литературни цхьаьнакхетараллин кхеташо хир ю аьлла.

Со вахара.

Кхо-виь накъост карийра суна бухахь. Царах цхьаь -- Юсупов Сайд-Iали, 50 шерера, вевзира суна. "БIаьргашчохь малх" (1986) коллективни гулама тIехь зорбане девллера цуьнан кегийн дийцарш. И коьрта говзанча лоруш вара кхузахь. Со санначарна хьалха-м муххале а.

-- Чеховс, топ йолуьйтур йолуш яцахь, кхозуш ма гайта аьлла, -- къамел долиьра Сайд-Iалис, со дийцар дешна ваьлча. (Иштта цхьацца хIума Iамош Iедал ду-кха вайнехан.)

Цо и цитата йолошшехь, чекхъяьккхира аса. Сайна и хаьий хаййта.

-- Бальзака, Диккенса, Теккерейс дуккха кхечара а яздиначунна тIе сиз хьакха ма деза тIаккха, -- тIетуьйхира аса. -- "Краткость -- сестра таланта". Чеховн дешнаш ма ду уьш.

Тасалуш хабар дуьйцуш жима стаг вара царна юкьахь. Цо шена чIогIа хазахийтира элира сан дийцар. Кхин цхьаь а тIетайра.

-- КIентий, собардейша, кIентий, -- элира Абус, цхьаьний кхо-виь леваьлча. -- Сайд-Iали, дуьхьал ву аьлла а ца боху аса, прозех дика кхеташ ву шуна. Цо бохучуьнга ладогIал аша.

Стихаш.

Пародеш.

Къамелаш.

Абун пародеш цуьнан забарел дуккха а гIоли яра. Издательстве некъ кароза бу цунна хIинца а.

Тарлуш делахь, хилийтиша поэт сох.

Бахьана хIун ду хууш вац со, вай хийла тардала йиш йолу гIуллакх тар ца далийтар.

Сан дийцар а арадала тарлуш хIума дара. Дикка лардира аса и. Ткъех бохург-м хьехочохь а дацара. Кхано, суна дицделлачу хенахь, литературни аглон тIехь сайн фамили гира суна. Хаац, бехк хьенан бара: цу редакцехь

балхакъ волчу тхан невцан, цаьрца гергарло лелочу сан доттаг'чун, я сан глахъ зорбане валаран. Со т'аьхъа кхиа а ца хъаьжира.

2

Шен лаамаш я хъашташ кхочуш дечу меттана, царак лаьчна яздо ша, аьлла Бальзака. Цунна дайна, сайна хазахетачу яздархойн книгаш кара ца йича, царак лаьчна йовшу аса.

Д.Затонский, Г.Злобин, А.Зверев, В.Лакшин, С.Микоян, Т.Григорьева. Берриш а илманчаш. Литературоведаш. Гочдархой. Критикаш.

“Авторан аз, романан проблемаш а”.

Яздархочун роль, позиции а. Цхъаь ду и? Я башхалла ю царна юкхъахъ? Яздархо дерриг а хууш хила веза (Бальзак, Толстой, Достоевский), я Дела санна массанхъа волуш а, цхъанхъа а гуш а воуш (Флобер) хила веза? Я “со” бохуш яздан деза (Моравиа), “таханлерчу концепцица” дог'луш?

Стенан дуьхъа лела яздархо?

Ахчанна? Сийн дуьхъа? Я Рейганна тапча тоьхна Джон Хинкли санна цхъанна хазвала я цхъаь цецваккха г'ерта? Я Ia ца луш воллу?

Позици яздархочун цхъаь ю. Роль сих-сиха хуьйцу цо. “Со” бохуш . яздахь-м муххале а. Моравиа, Зоценко а шайна лиьча лекха, лоха хуьлу. Йохкархо, официант, мукъа стаг, хехо, бухгалтер, актер, салти...

Амма кхин цхъа х'лума а ду.

“Со -- Наполеон, я Ричард Львиное Сердце” бохуш язйича а, дош хир дацара и. Цундела, исторически романах, доцца аьлча, реализм мел ю даим хир ю “иза” боху форма.

Дукха хьолахъ, “со” билггал ша автор велахъ а, цхъадолу х'луманаш шен царак дийца товш ца хета цунна. (Иза а ма ву нахана юкхъахъ лела а, ваха а везаш.) Т'аккха а, и цунна цхъаьнна т'е деьна ца Ia. И саннарш шортта бу. Иштта кхоллало “иза”. Варианташ дуккха а ю. Шо-шере мел долу корматалла лакхайолу яздархочун. Хьалха шена гинарг, ша лайнарг бен яздан х'луттуш ца хиллехъ, х'инца цхъанхъа хезна х'лума а тоьа цунна дийцар дан. Т'аккха цо “со” бахар, и къасто хаа деза, яздархочун цхъа некъ бу. Х'ора дийно, х'ора миното сюжетахъ ло цунна. Ерриг оила а и ю цуьнан. Яздар. Лехар. Дог эт'ар. Юха а яздар. Дагалаьцнарг дерриг а дан ца кхуьу и. Ле. Кхечо, цул т'аьхъа вог'лучо, революционеро санна, схъаоьцу цуьнан карара охъайоьжна байракх. Эгначийн сийдеш, бехачийн дуьхъа, кхуьуболчийн аьттонна кхин а лакха ойу цо и. Д'ахъо. Ша вожжалц. Дерриг а ца хууш хила а тарло цунна, амма шена луург, ша ала г'ертарг хаа декхарийлахъ ву и. И ду коьртаниг.

Яздархочун кхолламах лаьчна ойлайо аса. Гуттар а ша яздийриг нехачул оьшуш йоций хайита г'ерташ валла деза цуьнан. Х'инца суна дуьхъал бетташ болу яздархой а ца хьистина шайн хенахъ издательша, критикаша а. Мацах килсо мацалла веллачу стагах эвлаьт вар санна х'лума хета суна, юха изза яздархо айар а. Иза а сийдолчарна юкба туху. Оьцу яздархочун царак дуьхъало йо критикаша т'аьхъа бог'лучарна. Царна я ца хаа, я хаа ца лаьа х'лора яздархочун принципаш, теори уггар хьалха царна шайна т'ейог'луш юйла.

Тӕххӕ вогӕучо шена ӕшург схӕаӕцу, ша резавоццунна кхин агӕ карайо. Хӕанна хӕа, цхӕа хан ялта, аса хӕинца дуйӕуш тергал ца дийриг, кхечунна хӕлха ӕуӕтгий а?

Дерригенан дуьхе кхиа мел гӕрта а, дукха мел йоьшу а, ойлайо аса, сайх лаьцца хӕунда ца язйо аса олий. Алихаджиеввий, ӕбдул-Мутӕлипий, Ибн ӕаббасий ца бохуш. Эрна кӕа а хӕунда хьоьгу, “сайн дуьне кхуллу аса” бохуш? Воцу стаг я гӕла кхолла гӕрташ. Дерриг а долуш ду-кха вуьшта а. Хьуна гичахьана. Цхӕаӕллий цхӕана яздархочун фантази кхочур яц дахаран бакъдолчуьнга. Ахӕа ма хиллара яздица а, хаздина моьттур ду. Тӕедетташ. Цундела прототипаш боху хӕума а ца лелош, волуш верг ӕадвита дагадеана суна. Ша ма варра. Бальзакан, Золян романашиха а ӕай вай, и -- хӕара ву, хӕара -- и ву бохуш. Тӕаххакхиа гӕрташ. Суна цхӕаннех а тера хила ца лаьа. Цундела сацам хила сан сайх лаьцца яздан.

Со -- Кацаев Сайд-Хьасан ву. Абзун пхӕагӕа кӕант. 11 июлехъ 23 шо кхочу сан. Куршлойн-эвлахъ (вехаш ву ала хаац суна), ӕаш а ву. Урам Советски, цийнан № 72. Тайпана -- рачабуло.

Ван луучунна -- асфальт а бу.

3

Бальзакан (Дала диканна дойла вай и хьехавар) “Провинциальная знаменитость в Париже” повесть язъан ойла кхоллаляр бахьана, хӕинца со санна и, цхӕана хенахъ, редакцешкахула волавелла лелар хета суна. Цунах билггал дерг ала хаа ду, хӕунда аьлча, цо хӕума хиллачул даздой, тадой, шегара тӕтухий яздо. Суна “Да Горио” -- автобиографически роман хета. Юха “Яйна моттаргӕанаш” ешча цецвелира со. Муха, Эжен де Растиньяк -- кьона Бальзак велахъ, мила ву ткъа Люсьен Шардон (де Рюампре)? Тӕхула тӕе Эжен, Люсьен цхӕаьна а ма туху цо, кӕамелаш дойту цаьрга, царна юкьара башхалла гойту. И-м хӕун дара? Кхин цхӕа д'Артез а ма ву цу тӕхъ. Ватӕийна ваьккхина Бальзак. Давид Сешаран (Люсьенан невцан) юхъ-сибат, цо лелориг а кьоначу Бальзакан ду. Белинскийн, “Фамусов -- лицо типическое, художественно созданное” бохург санна дерзадо и ӕилманчаша, т.е. “оттолкнувшись от конкретного лица, верный себе Бальзак, идет к обобщению”. Цо олуш а ма хилла, генийс массо лар йойу. Цундела язdech ца хилла цо автопортрет. Амма цуьнан заманхошна прототипаш бевзаш хилла. Тахана а литературехъ проблемни хатӕар дӕ и. Цхӕана хӕуманых кхета лаьара суна критикаш, редакторш, литературоведаш, бисина “едаш” а, -- прототипаш бацахьара, Бальзак, кхиверг а реалист воцуш, фантаст хир вара. Бакъду, цо шам эклектизман байракх кӕелахъ лоруш хилла. В.Скотт, Ж.Санд, Ф.Купер а. Цуьнца кӕамел дечу Стендальс, хӕета ша а ву-кха аьлла, шун некъа ваьлла.

“Эклектизм” муха кхета веза?

“Оьрсийн меттан халонийн словарь” тӕхъ билгалдаьккхина ду: “Эклектизм -- беспринципное, механическое соединение разнородных идейных направлений, теорий, взглядов”.

Принципаш йоцуш-м вацара царых цхӕа а (оцу тӕхъ харц луьй Бальзак), механически вовшах тесна а яц церан ойланаш, амма тайп-тайпана ю, и нийса

ду, теореш, хьежамаш а. Яздархочух яздархо вийриг, иза пачхьалкхан гӀуллакхочул лакхавоккхург а -- нахах лаьцна шен ойла хилар, принципашна тешаме хилар а ду. И Бальзака аьлла. Социальни Илманийн доктора. Историк - французски юкъяралла ю, ткъа Бальзак -- секретарь.

И суна уггар нийса хета. Амма Бальзак шен хьесап доцу секретарь вац. Церан белхаш “папка для бумаг” бохучарна юкъахь Iохку, архивашкахь. Ткъа Бальзак шен философи йолуш ву. И ду цунна гергахь коьртаниг, яздархо кхуллург а.

“Тип” бохучу даше марзбелла редакторш, вайн заманхой, хьо цхьа дийцар эцна вахча, реза ца хуьлу, оцу тӀехь волу турпалхо шайна вевза аьлла хетча, я цӀаннах тарвелча.

-- Литература -- дахар копировать дарх кхоллалуш яц. И художественни обобшени ю, дахарна тӀехула лаьтташ. Литература -- и куьзга ду...

Суна хайита лаьара, Бальзакан ерриг а персонажаш дахарера схьазцна юйла. Царна юкъахь ша-шен васт а.

“Яйна моттаргланаш” романан 2 дакъа дешча, Жюль Сандогара кехат кхочу Бальзаке, бакъдуй, цу тӀехь дуьйцуьрг ша а, Аврора Дюдеван а хилар? -- бохуш. Бальзака тево и. Де Рюампрен хьойна догӀуш хӀумма а дац олий. Дан а дац. Сандо Бальзакан бахъана бен ца хилла, “лар яйа”, волавала. Цо гойтург ша ву. Шен “Дюдеван” а.

Этьен Лусто -- Жюль Жанен ву, хӀетахь модехь хилла фельетонист.

Клод Виньон -- критик Гюстав Планш.

Фелисите де Туш (“Беатриса”) -- евзаш йолу яздархо Жорж Санд.

Ткъа Рафаэль де Валантен, Луи Ламбер, Эжен Растиньяк, Люсьен Шардон, д'Артез, Давид Сешар -- ша Бальзак. Цхьана декъана. (И билгал даьккхича нийса хета суна.) Кхоллам цхьаь бу оцу турпалхойн. Болалуш. Къона болуш. Дахар, кхалхар бес-бесара ду. И “Шагреневая кожа” повесть тӀера схьайогӀу фантази ю Бальзакна гӀодийриг. Уьш вовший бевзаш хилар, “лар яйарал” сов, авторан принцип а ю, вошатица йьозна произведенеш кхолла лаар.

Вай бийцинчу турпалхойн дахарехь прототипаш хиллехь, вукхеран а хила тарло уьш, ала йиш ю-кха вай? Драматург Натан, журналист Блонде, банкир Нусинген...

Шена, кхеттал хилчахъана, гушдерг эййина-кх Бальзака. Шен ойланаш, шен лаамаш, шен лехамаш...

Суна хетарехь, автор, мел велахь а, шен массо книги юкъахь ву, ишта я вуьшта. И гуш воцуьрг билгтал бӀаьрзе хила веза.

Ма дарра аьлча, “Гулливерал...” автобиографически книга ян а яц аьллий Томас Вулфа?

Стенна делахь а, хӀара язъеш Iашшехь, Ахмадов Мусан хӀинцца араьйлла роман дагаеара суна.

Со хӀинцца а ешна ца ваьлла и. Амма Мусан шен произведенин тон нийса карийна ца хета суна. МаьI-маьIпехь хила езачул а еха ю. Монологаш кхин тӀе а

ешар даздо. Цхъацца хиламаш, къамелаш, дукха тѣх забаре даха глортарна, нис ца делча санна хета. Цо мах мелла а лахбо. Суна хаац муылхачу жанрах ю и роман: роман-сатира, роман-пароди я рапсоди эр ду цунах.

Амма, со реза хилира Яхъяев Лечас цуьнан хадийначу механ а.

-- Оцу тайпана роман араялар вайн литературехь бокха хилам бу, -- элира цо. -- Суна язъян лаъара цунах лаъчна. Хьалха тхуна юкъахь хиллачо куййгаш доьхку сан.

Аса тховса оила йийриг Мусан романан турпалхойн прототипаш (царах лаъчна дийцира Лечас а), автора царна техкина цѣраш а ю. Биъсаберг, Буркъушев, Пиргѣла, Къахъарма, Бадик, Ярашюков, Жалпар, Илланча, Бакарбика, Хьоза, Цой, Бад-Махъма, Іабдул-Бади, Іахарбек, Джонни, Кент... Цхъа Аьстамар бен лартѣхь цѣ ю моьттуш а вац со цу тѣхь.

Уьш-м забарш яра.

Баккъал а аьлча, (со кхета, и цѣраш тахана шира а, тамашийна а ека бохучарах а), хлѣтте а, цхъа бахъана ду аьлла хета суна Мусан уьш харжар. (Изза Бальзак схъалаьцца а, вайна французийн мотт ца хааре терра Іа вай; Гобсек -- бѣаьрмиска, пис бохург ду. Хъанна хаъ, французашна я англичанашна гергахь Іахарбек, Жалпар я Хьоза цѣраш романтично екий а?)

Луучарна Мусана Іоттар ян тарлург “Маьрклажан боданехь” тѣра хІора а турпалхо дахарехь волуш, вѣхаш а хилар ду. Карарчу хенахь. Кхечу царца. Ишттачохь аьлла Бальзака, цхъана стагах “тип” ян ца еза, и гІалат ду, дуккха а нахах цхъаъ ван веза аьлла. Мусан романехь вайна цхъаннах тип кхолла гІертар го. Амма масалш кхин а ма ду. Ленинан белхашкахь шега-шегахъа узуш цитаташ карайо-кх нисса дуьхь-дуьхъал луййчу шинна. Искусствехь а ду иштта. Цундела нийса ца хета суна цкъа а, хъенеха хІара аьлла я минеха важа аьлла бохуш, гІараваьллачу яздархочун царца цхъаъ чІагІдан я дохон гІертар. Цо аьлларг (дика аьлла!) шена хетарг ду. Вайн заманхочо кхечу тайпана ала тарло. Шена хетаре терра. ХІора яздархочун принципаш, юха а оцу тѣе vogly со, уггар хьалха, цуьнан шен кхоллараллина тѣеюглуш, и ларъеш а ю. Хенан йохалла хийца а ло уьш. Оцу Бальзакан а. Цуьнан хиллий, масала, шен вастах заманан типични турпалхо ван йиш. Хууш ма ду, Горькийс шен бералла хІетахълера заманан кегийчу нехан кхиаран масал лоруш хиллий. Типични дахар. Ткъа Ахмадов Мусан йиш яц и лара? Нагахь санна Аьстамар тип а йоцуш, ша тайпана “явлени” елахь и кхин а дика дац? Башхачу нахах хъаьгна Іаш дац вай тахана? Паккха а дуьнен чохь цхъа стаг велахь (могуш, цомгуш, майра, эгІаза, турпал, яздархо, пожарник, хъехархо, хехо) нах а бац и санна? Суна хетарехь, хІора а стаг “тип” ю. Амма уьш дуккха а ю. Тайп-тайпана. Цундела, кхета деза, цхъа яздархо массарна везийла а, хазахетийла а доций. (Со велахь со а боху-кхи аса, масала, оцу Мусана.) ХІоранна а карор бу шен дешархой, шена тІаьхъа хІуьттуруш а.

Бальзак, Дюма-да, Дюма-кІант, Мериме, Ж.Санд, Стендаль, Гюго, Мюссе а цхъана заманчохь баьхна. Цхъана гІалахь. ХІора а дийнна дуьне! Йиш юй вайн царах цхъаьннан принципаш нийса а лерина вуьйш харцбан? Маяковский, Есенин а -- ший а 20-чу шерашкахь ваьхна. Мел йоккха башхалла

ю цаьршинна юкьахь! Цхьаболчара Маяковский поэт ца лору, вукхарна и .
Есенинал лакхара хета. ХIун ду цара кыййсинарг? Шайн некъ бу-кха. Шайн
идеяш. Шайн позици. Шайн дуьнене хьежар. Шайн кхолларалла.

Нахана -- Дюма а оьшу, Фолкнер а, Горький, Толстой а, Жорж Сименон,
Чехов а, Хемингуэй, Лермонтов а, Флобер, Томас Вулф а, Скотт, Мопассан,
Достоевский а...

Суна чIогIа декъаза стаг хета-кх царех цхьаннах эвлаяь а вина, цунах
тоам бина Ийриг.

Суна хазахета и яздархой цхьатера боцуш. (Шала вина ши ваша а ца
хуьлу цхьатера.) Массара а цхьабосса яздахьара, Iаламат кьен хир дара хIара
дуьне. Массо а адам цхьана куьцехь хилча, муха хир дара?

Цхьанна берриш а беза аьлла а дац. Зуда а шех тераниг ма ялайо стага,
шена езарг. (Нехан зударий-м зударий бацара баьхча, муха хир дара?) И ша
бохург яцахь юьту. Кхиниг лоху. "Мачаш яа яллац".

Драйзеран, Т.Маннан, Вулфан, кхечеран а кхоллараллера дуккха а
масалш дало йиш яра, церан цхьацца книга араьалча юкьаралло эккхийтина
гIовIа юйцуш. Яздархо суьде озош меттиг а еана, амма и даим бакъ ву.
Цо -- доцург, хила тарлуш доцург ца яздо.

-- Автобиографически ю церан произведенеш, -- бехкаш дохку царна, я
шайх лаьнна яздина цара бохуш.

Со Ахмадов Мусан керлачу произведенийн анализ ян Iалашо йолуш
вацара, сайн и йоьшуш кхоллаелла ойланаш йийцар бен. Со дийца гIертарг суо
люсьенишардон беш лелар дара.

5

Цуруев Шерипа:

-- Iалвадега, хьаьнгга а дIалохьа хьайн дийцарш, -- боххушехь (тхойшиь
студент волу хан ю и), сих ца лора со. Юха сайна "Iаж хили" аьлла ма хийтти
(синтарх доккха дитт хиллалц Iе аьлла а ма дац; синтаро а ма ло стоьмаш, заз
даьккхина а ца Iаш), уггар хьалха "Университетский вестник" редакcie вахара
со. ХIетахь "За кадры" олура цунах. (ЦIе хIунда хийцина-м хаац цара. Ленина
ма аллара: "Дерриг а кадрех доьзна ду". Я кадраш тоььна а хаац.) "Мехкарий"
яра аса даьхьначу дийцаран цIе.

-- ХIан-хIа, -- бохура редактора, -- и мегар дац. И тIетохахь-м
юкьарайоле комиссеш татталур ю. И зудабераш а лохур ду. ДIадохур ду.

Иштта хIуманакхеташ нах бу-кха вайн...

Сайн дийцар дIахьбарчийра аса.

"Грозненский рабочий", "Ленинан некъ" а аса хьен ца дора, эрна дуй
хууш. Мила ву а ца хууш волчу сан дийцар тухур дара цара тIе?

Альманахе кхийдар гIайгIа хетара суна. Сан кхетамехь, соьга, схьада
дийцарш, схьада, баха дезаш дара. Ткъа аса яздийриг оьшуш, бала болуш шхьа
а вацара. Зорба тохийта меттиг яцара сан. Машинистка мехах я "по блату" тоха
реза хилча а, цунна къастийта леррина куьйга юха схьаяздан дезара. Суна и хан
а эрна йойуш хетара. Керла дийцар яздора аса, важа схьа ца яздан. ГIучIа бора-
кх. Сан иероглифаш кегош мила воллур вара? Цкъацкъа, дешар, болх массо

хлума іад а дитина, цхьа книга кеч а йина, кху дуьнен чуьра длаваха дага догтура суна, сайна мел хетарг охьа а диллина. Таккха и ара а ер яра, цуьнан массара а терго йийр яра. (Дера яра, веллачун сий дан мел атта ду!)

Хакхаелла йойлху говраш санна, хан длайобьдура. Дешаран пхи шо а тлехлестира. Длахьабжча, висир-кха со, раз-пурх шекъанаш хьекхна кехаташ бен хлумма а доцуш.

“Деллахь, ма хинца 1-чу курсехь хила везаш вара со, -- ойла йора аса.-- Уггар а доьшу хан яр-кха сан”.

Хьалха-м бала а бацара. Дешар цхьайтта шарахь школехь а клордийнера. Таккха а суна дуьхьал хлуьттучу хаттаршна жоп ца лора цу “дешаро”. Сан дешаран сайн система яра. Со жопаш лобхуш лашшехь, сайна луург кхочуш дан глерташ, хан дла а ялла, висира. Хууш хлума а доцуш. Язьян, деша бен.

“Юханехьа кехаташ чуделча хлун дара-те? -- дагатуьйсуре суна. -- Схьаобьцур дарий-те?” Дацара. Боблур бар-кха. И башхалла ю-кха вайна, Американа а юкьахь.

Глалахь болх нисбаларе сатуьйсуре аса.

Мацах “дийцарш -- схьада, схьада” бохург санна, шавш-шавш долчу длавола, бохур ду мобытура суна. Я университетехь виса. Тлаьхьа хиира суна, глалахь балха тасавала корта обьшуш ца хиллера, езарг -- квартира яра. Кхин цхьа башхалла а карийра суна Малхбузена, вайна а юкьахь. Кхузахь белхан меттигаш юкхуш, обьцуш хиллера. Иштта гулло хир ю-кха муьлххачу а яздархочун материал. Серлоне кхача глерташ корах беттало моза санна ша висча. Дан шапалаг доцуш. Амма, Маркса ма аллара, адам (мел ловдалниг а) кьабста мозанах (моз доккхуш и белахь а) хьесап дарца. Ойла а йой, кхин агло лоху цо... Чекх са гуш делахь а, аьнгали а ма ю дуьхьало.

Ткьа со, го тосучу меттана, нисса длаглерта, тентак санна:

-- Орешек знанья тверд! -- бохуш дуй. -- Но все же, мы не привыкли отступать...

6

7-чу классехь волуш, дагадоглу суна, бларийн гали дохьуш эвлαιисте кхьабжча, хи мала дагахь, гира мохь охьатесча, суо бубьигаш тлехь хьалаайалуш санна хийтира суна, дегл дайделла.

Иштта парглат велира со, диплом схьабжча.

“Хинца сайна луьу книга еша йиш ю”, -- ойла йора аса. Боккха бала длабаьллера сан кочара.

-- Хьо-м тавелла, -- олура соьга массара а.

Суна а хаалора и.

Балха вобьдуш, цла воглуш, йобьшуш, яз деш дладелира суна цкьа а ца дайначу тайпана Іа. (Дерриг а члаглделла тлаьхьарчу хенахь.) Бохамаш, лаамаш, хийцамаш, керла ойланаш йохьуш сара блябсте. Чан айина лелара мох, вуьшта а цаналлех хьабгначу дуьненахь. Араволуш шурула-клайн хилла коч, чувоблуш -- кларула-лаьржа хуьлура. Юха тлейоха мегар йоцуш. Йитта езаш. Туьканашкахь йоцу порошок, сабанаш, котамаш а кетлахула дласакхобьхура, хьанна еза бохуш.

Сюжеташ яр-кха гуо баьккхина. Једалан балхахь-м муххале а хила ца веза яздархо, шена массо хIуманах лаьцна яздан лаахь, дийнна секретарийн штат еза-кх цунна. Баькду, Шерипа ма аллара, стаг лакхарчу балхахь мел хили а, мукъа хан дукха хуьлу-кх цуьнан. Со -- хьаькам я цуьнан кIант ца хиларе терра, са-сайн секретарь а хила дийзира сан. Оьрсийн маттахь яздина дийцарш дара суна дагахь. Уьш шедевраш ю-м ца бохура аса. Чохь Јохкуш кхоам хетар-кха. “Ахьа яздиначун мах редактора хIунда хадабо? -- ца кхетара со. -- Зорба а тохий, наха хIун олу хьажахь! Хьанна хьа царна муха хета?”

Цкъа юкьараЮйлехь “Комсомольское племя” гира суна “еженедельник” санна. 12 агIо а йолуш. “Цига ваха веза-кх со”, -- сацам бира аса. И ойла сан чIагIийириг, газета кегийрахойн хилар дара. Нагахь санна, хьалха 4 агIо бен йоцчу хенахь, со цига ца ваханехь, хIинца хIун гал дера ду церан, цхьа агIо суна яларх, хийтира суна. Хийла эрна хIуманаш етта цара оцу тIе. Сан дийцаршкахула газетан мах лакхабериг хиларх а тешара со. Горькийн я Чеховн дийцарш, хьо дIахьаьжча, дуьххьара хIоккху я оцу газетехь зорбане девлла хуьлу. Мопассан, Драйзер, Хемингуэй а ву журналистийн школах чекхваьлла. Доцца аьлча, цхьана дийнахь “Зорбанан ЦIийна” хьалха вара со. Вахтере “... племян” редакци муьлхачу этаж тIехь ю, хьаьттира аса.

-- 8-чунна, -- элира цо.

Кхаа лифтан массо а кнопка таIийра аса, хьалха еллаеллачунна чувала дагахь. Хьалакхьаьчча, учухула волавелла лелара со, хьанна тIеваха веза ца хууш. Коьрта редактор мила ву а ца хьаьжнера со.

Дукхаха йолу неIарш кьевлина яра. Дехьа йистехь, аьрру агIорхьа, йоI а гина, чохьавелира со. И схьаюьрззушехь Лариса евзира суна. Јлх шо хьалха, юьртан корреспонденташ кечбеш занятеш хир ю аьлла, хаам а бешна, цига вахар нисделлера сан. Шозза гучуваьллачул тIаьхьа, царна оьшург, сайна луург цхьаь доций хиира суна. Лариса “кружокан” куьйгалхо яра. ЙоIа-стаг хетара и, даим джинсаш йоьхна лела дела. Шега бегаш бича-м, со хьан хеннара бераш а долуш ю, ала там бара цо.

-- Суна дага ма ца вогIу хьо?

-- Со ца лийлира.

-- А-а, цундела хир ду хьуна и.

Аса со хIинца вар бахьана дийцира.

-- ХIун ю хьоьгахь? Гайга мегаш дуй и?

-- Дера ду-кха.

Хьажа а хьаьжна:

-- Маликина гайта деза хIара, -- элира цо.

Со хьажийначохь неI херийна яра. Ши зуда, чай мелла а аьлла, пхьегIаш дIаерзош йолтура.

-- Малика муьлхург ю? -- хьаьттира аса.

Ша ю, элира цхьамма, эгIазочо.

Важа, хIета ша яхара аьлла, араелира.

-- Со ладугIуш ю-кха, -- Маликас аьлча, хабаре делира тхойшиь, аса нохчийн, цо оьрсийн мотт буьйцуш.

Хлокхо а адрес д'Аяздайтира соьга.

-- Гонорар-м в фонд мира яхийта а мегар ду хьуна, -- велавелира со.

Ша кхето ма г'ерта, элира цо, язйинчух. Цкъа ша ца ешча хуур дац.

-- Хинца тахана-кхана ларор яц со. Цкъа к'ира даьлча волахь.

7

Сайн г'ала ван г'уллакх хилча, Баин Шемалан Iусманах дагаволу со, и вогу, ца вогу а хьожуш.

Iуьйрана цхьаьний новкъа волу тхойшиь, луьйш-олуш.

Цкъа хьалха жима г'уллакх д'а а доккхий, йисина хан вукхяхьа йойу охашимма. Г'али юккъе кхачча, архаш юхаобзча санна, соцу Iусман.

-- Вало, -- д'Аозаво аса и.

“Занкъ” аьлла лаятта и.

-- Пан, -- олу аса, -- вало.

-- Тихо, тихо, тихо.

-- Дукха Iийр вац вайшиь.

-- Г'ой волахь. Резида гича дага х'уманаш догу суна. Со х'оккхехь соцу хьуна.

И “Универмаг” йолччохь, маьIехь латта вуьсу, со букинистически чувовду. Кисанахь цхьа-ши сом дуьсуш-ца дуьсуш, мор буттий араволу со. Ах книгаш Iусманега д'ало аса...

Наггахь университетехула го боккху охашимма.

I-чу курсехь доьшуш ву и. Заочно. Филологически факультетехь.

Д'аса вьодуш х'окху дуьненан ерриг а проблемаш йийцаре йо охашимма, К.Маркса, Ф.Энгельса санна. Тхойшинна х'ун хета-техьа бохуш цхьа вацахь а.

Сан сила-а болчу доттаг'ех виснарг и ву суна, вуьйш цхьаццанхьа бокхуш бу. Улхаев Iиса -- Ростовхь ву, доьшуш. Магомадов Iарби -- Гуьмсехь ву, туькан заведующи. Цуруев Шарип Г'алиг'лах висна, хьехархо. Исрапилов Самради, Ахьядов Асланбек, Сурхаев Дибир-Хьаьжа, Абдулмежидов Асланбек, Янурсаев Дукх-Ваха, Сайдулаев Шамсуди, Мацаев Сайд-Iали, кхиберш-кхиберш а цхьаццанхьа шайн-шайн г'уллакхашкахь бокху. Сой, Iусман а ву-кха мукьа. Цхьа аьтто хилла тхойшиннан, юххехь Iаш а нисвелла.

Паьххьарчу кхаа-деа шарахь Куршлойн-эвлахь музей йиллийта г'ерташ лелаш ву Iусман. Арме вахале дуьйна. Бала болуш кхин стаг а воцуш.

Халла, х'инцца эвла йистехь диначу “Культуран Ц'а” чохь чохь а яьккхина, шен болуш болу пал цу чу гулбина цо. Йоккха повесть, роман а хир яра цо бечу балхах лаяцна. Нах, х'окхунна ша лелочух цхьа пайда хуьлу моьттуш, шайн цахь яхкалуш йолу х'ума а, йокха г'ерташ лела. Шайна зен ца хилахь а, хьуна г'уллакх хуьлий хиьча, ца до наха. Оцул тамашийна ду-кха вай. Мацах, анекдотехь ма дийццара, моьттур ду и шен дуьхьа лела.

Цкъа книжни туькан чохь “Разговоры с Гете” аьлла книга гира суна. Хуьйцуш. Иштта книга язьян мегар дара цуьнга ла а доьгуш. Iусманна хааршца доьзнарг ца хаа тарло, амма и санна хьекьал долуш стаг гина а вац

суна. Хлуманна члогла хьесап долуш ву и. Ширачу Грецехь воккха философ лорур вара и. Шен философски школа а хир яра цуьнан.

Дикка хан ю и музейн экспонаташ чухька мебель лъехуш волу. Кара ца еш. Уггар хазаниг, делан лаамца, совхозера, оплата йийр ю аьлла, кехат даьккхина лахавоьлча, схьэца мебель цахилар ду. Ма-хиллара дийца деха ду и. Дийнна сюжет ю-кха. Аса цхьацца билгалонаш а йина сайна кехаташ тлехь, кхано атта хилийта. Хилларг, доцца аьлча, иштта ду: совхозера -- культуран министерстве воьду и. Цигара -- госснабе, цигара -- фирма "Терек" йолчу, цара -- керла йиллинчу фирма "Художник" олучу хьажаво, кхидла -- экспериментальни фабрика, юха а госснаб, тлаккха минторг. Цига кхаьчча, ша дуьхьара араваьллачу кхаьчна хIара. Цхьа неI хилла, дехьа-сехьа ши у долуш.

-- Эццехь можа благор беара суна, -- олу цо. Аса сиха-сиха дуьйцуьйту цуьнга и, казахеташ.

Цул тIаьхьа кхин а кхаа-еанхьа воьду и, хIинций-хIинций бохуш. Лелаш ву-кха...

И масал аса далор эрна дацара. ХIара айса лелориг а хета суна иза. Бакьду, Эльсанов Ислам вовзар бахьанехь жимма аьтто хилира сан. Цо коллективни гуламаш тлехь арадехира сан дийцарш. Яндарбиев Зеламахас, Мацаев Саидас, Бексултанов Мусас а накъосталла дира суна, гIуллакхца, дашца а, кхиберш дуьхьал лаьтгачу хенахь.

8

Гусман учахь вусьсу. Маликин суьде дIало аса суо, добровольно.

-- Ты знаешь, -- боху цо, -- я отдала твой рассказ Абдулле, как более компетентному в этих вопросах.

-- Компетентный-м со ма вара хьуна, -- элира аса. -- Хьайна ца хуург соьга хоттур дар-кха.

ХIинццалц ишттачохь самукьа долуш хиллехь а, хIинца дог детIира сан. Суна хаьара, литературехь, уьш берриш а, лала а бина юха вовшаш боьттича а, сайга кхочур боций. ХIетте а, сан балхах цара диннарг хуьлуш дара, хала хеташ делахь а.

-- Iабдулла мила ву? -- хаьттира аса.

Цо кхетийра со, и специалист хилар сов, ша а язеш хиларх. И дара суна ца дезарг а. Ша йозанца боьзна болчу балхахь хилча, язьян еза моьттуш дуккха а нах бу. И доккха гIалат ду. Яздархо хила, грамота хаарх тоьаш дац. Суна ца вовзара Iабдулла. Я цуьнан фамили а ца хезнера суна. Амма и ша а ву яз деш ма аьллинехь, антипати кхоллаелира сан цуьнга. Суна хиира, и реза хир воций. Кьонах ца хиларх, билла бехк бац стагана, кIилло ца хилчахьана. ДIа вах-ваханчохь, массо а конторехь, редакцешкахь а уьш бан а бу-кха...

Жимма ларван дийзира сан Iабдулла.

Гусманаца хиьна Iаш, сайна гайтина неI йоьллуш гича, Iабдулла и вуй, хаьттира аса. Хиллера. Чувахара тхойшиь. Охьахиира. Стоьлан гIутахь чуьра дийцар схьайцира цо. Кьамел долийра.

Схьагарехъ, йоза кара дирзина суна. Диалог, слог а дика ю сан, нисло, амма и тоьаш дац-кха со ала глертачух. Хлун маына дара-техъа цуьнан? Цунна больница гира, кхин хлумма а. Ремарк вац-кха со, мел хлуъу дийчица а.

“Нет, я не Байрон, я другой...” олуш хезний хьуна? -- олуш хезний хьуна.

-- Возможно, -- элира цо, -- возможно. Но нам это не годится. -- Доза тухуш санна хлума хетара суна, цо сайга оьрсийн мотт бийцар. Аса нохчех дуйцура. Цо юха а оьрсех олура.

Цул сов, текст дукха а ю, элира цо. Шайн газетан цхъа агlo 7-8, мел дукха а 10 кехат бен яц. Сан 13 ду. “Тлаьхье хир ю” бохуш тоха а йиш яц. Цкъа делахъ, редакторс дийр дац и. Шолгla, произведенин мах а лахло.

Аса дуккха а къуйсур дара цуьнца. Къар а виyr вара. Амма цо:

-- Бехк ма билла, тхуна ца мега-кх хlара. Бехк ма билла, -- аьлча, даго ца витира со цуьнга хlумма а баха.

Гиллакхо ма бохху дласакъаьстира тхойшиь.

9

Клезиг васта веллачул тлаьхъа, юха а ваха ойла хилира сан цига. Коьртачу редакторна тle.

Накъост, ала деза цуьнга, ойла йира аса, хlара дийцар ду хьуна.

Хьо реза воцуш хlумма а дуй кху тlехъ? Хьоьга язлур дарий иштта дийцар? Сайниг ледара делахъ, ахъа яздай гайтахъ суна, произведени муха хила еза. Со Мопассан, Фолкнер, Кафка, Хемингуэй, Чехов, Бунин, Ремарк я Пруст вацахъ а, цу Дела вазлора, шу а ма дац хьуна -- я Белинскийглар, я Писаревглар, я Добролюбовглар а, шуна бакъ дерг дезахъ.

Сан тлаьххьарчу хенахъ дог этларг, массо газет тlехъ а искусственно хлиттош йолу проблемаш яра. Безам. Там-мах. Оьший уьш? Галлов-вадлай... Дукхаха йолу и статьяш-м, нехан цlарах, журналисташа шашь язйора. “Дукха везаш клант вара суна. Тхойшиь цхъаьнакхийтира, амма сийдоцчу марнанна со еза ца елира...” Редакцешка доглучу кехаташ тlехъ, наха хлитточу хаттаршна, жоп луш ду аьлла хетара суна сайн дийцарш. Вайгара таханлера хьал дуйцуш. Нийсархошка сайн ала хlума ду аьлла хетара суна. Амма со царна тлевуйтуш вацара.

10

Коьрта редактор ца карийра суна.

Приемни чохъ йолчу Тамарас Наташина тleгло, аьлла хьехар дира суна. Наташас дика тleийцира со.

-- Жимма а мегаш делахъ тlетухур ду, -- бехира. -- Къамел дац цу тlехъ.

Оьрси яра и. Дийцар а дара сан оьрсийн зудаберех лаьцна. Юкъараойлерчу дахаран цхъа суьйре гайта глoьртинера со. цунна, оьрси хиларе terra, и ца деадала там бу, ойла хилира сан. Искусство дегабаамел а лакхара хила еза-кх, аьлла дитира аса и.

Кхаь ца хилира суна юха вахарх а. Оцу тайпана дийцар шайн тоха йиш йоций хаййтира цо, шена лиьча а.

Вайн хила йиш яц-кха тлаккха оцу тайпана хуманаш, элира аса. Вай идеальни нах ма ду. И дла-а Малхбузен пачхьалкхашкахь ду и со гайта гертарг. “Разврат, безнравственность...”

Дийцар вуьшта ша ледар а ду, элира цо. Тлехь болх бан безаш.

-- Хала ма хеталахь,-- олура цо юкба-юкба. -- Кхин хума яхьа, хьовсур ду вай. Баккьал дика хир дара, ахьа цхьана белхалочух я предприятий лаьцна яздица. И сиха, дика а тлейюьду. Стихаш, дийцарш яздийриш дукха бу. Къаьсттина стихаш язийириш. Кхетий хьо? Яхьа... Хьовсур ду вай. Хьуна хала ма хеталахь.

Иштта дладелира иза а.

Мел хуьу дийчича а, оццул вай критиковать деш долчу XIX бешере а ца кхочу вай хинна а, даккхий къамелаш дахь а. Эшаран дешнаш хийцина вай, мукьам тохарлерраниг бу.

Соьга язлур яра Бальзакан “Йина моттаргланаш” санна йолу произведени а. Цу тлехь дуьйцург ду аса доцца яздийриг. Делахь а, хара форма гили хийтира суна.

Кхуьнан маьйна (критикаш кхетийта), аса дерриг сайн цларах дийцар а, сан метод хиларал сов, кхин цхьа бахьана а ду, -- вайна вешан пачхьалкхах хьакхалуш дац моьтту хуманаш, вайца долуш хилар.

Хетте а, тешна ву со, партин, комсомолан обкомаша шайн органаш яздайта тедожош лацахьара, со санна волчунна атта хир дара редакце некь каро, хлунда аьлча, шайн-шайн газетан мах хьалабалийта, цара локхур а бара, казахетарца тле а оьцур бара яздархой.

Дуьххьара исбаьхьаллин литература газета тлехь зорбане якккхинарг Эмиль де Жирарден (1806-1881) ву. Газета дика длаэцийта шен заманхойн произведениш тлетташ хилла цо. Ткъа карарчу хенахь кхузахь, газета, мухха делахь а, дладодуш ду. Цундела редакторийн бала а бац къоначийн. Шарахь цкъа Шайхиев, Чаккиев-м туху цара, бакьдерг аьлча. Цунах тоам вукхара а бо-кха.

Эпилог

Тлаьххьара суна ала луург автопортретах лаьцна ду. Яздархо, вайна ма хаьара, художник ву. Художникашна юкбахь академик Захаровн цле шуьйра евзаш а ю. Брюлловс шел тлаьхьа хьалхара портретист лоруш а хилла и. Шен портрет а ду цуьнан диллина, тле верта а кхоьллина. Тлаккха, ца кхета со, цхьана художникан шен накьостийн, шен а портреташ дакха йиш хилча, вукхуьнан хлунда яц и дан бакьо? Цхьа искусство яц и? Гирс бу-кха церан тайп-тайпана: басарш, йоза а.

Вуьшта вай-м стаг яздархо а ца лору-кхи, и Союзан декьашхо вацахь. Суна-м организаци хуьлчул, яздархой белара вайн аьлла хета, организаци а йолуш яздархой боцуш йачул.

Вайн яздархой вовшашца йоттабелла бахарх а ца кхета со. Зукаре лела нах санна, тобанашка бекъа а белла: жиргланаш тухурш (со а царах ву), члуг

хъовзораш, шовкъ йогурш, цлен carla доккхурш, Таышки чу баханарш, Виса-Хъаьжи тоба а... Вовшашна лен хIунда луйь уьш, вуйш а? Цхъана Далла гуллахк деш бац уьш?

Аса яздийриг кхечарна мухха хетахь а, сайна дика хеттачу агIор яздо аса. Аса чул дика яз деш, хIокху нана-ДегIастанахь а, Айдамиров Абузар, Бексултанов Муса а бен вац аьлла а хета суна. Церан а шайн некъ бу.

Яздархочо шел хьалхарчун карара охьайоьжна байрахк дIахьо, аьлла дар-кха сан, революционеро санна. Амма и вай редакцешкахь болчу нехан санначийн карахь делахьара, гуьллур яр-кха хьуна и, хьеша а хьоьшуш.

И дара аса хIара дийцар яздаран бахьана а.

1989

КУРАЧУ ЗАКРИХ ЛАБЦНА

*Джамбеков Шапраница аудиторехъ
яькххина хан безамца дагалоцуш.
Шен студентийн хьехархо хилла ца
лаш, доттаг! а хиларна.
Автор.*

Хьалхара дош

Йоккхаха йолчу йишин йол Малика еара со волчу, “Нохчийн халкъан барта кхолларалла” экзаменна кечам бан.

Хора хаттар ша-ша а докхуш, жопаш делира аса цунна. Таккха оила йира: “И дерриг а даяздича-м, “Нохчийн халкъан барта кхолларалла” учебник а хир ма яра, -- аьлла. -- Вайн Илманчаш соьга хьобжуш-м бац-те?”

Тамашийна хума ду хьуна, оила йича, оьрсийн маттахъ книгаш йобшуш, нохчийн маттахъ экзаменаш яла дезар.

Юьртарчу интернатехъ хьехархо волу со ву-те и язьян дезаш верг а? Кхечахьа цхьанххьа а балха а ца эцна, ца кхечира со кхуза? Нуц директор хилар баханехъ. Вуьшта-м хинца а волавелла лелаш хир вара...

-- Туьйранаш, дийцарш, забарш, назманаш а ян еза аьлла тхьогъа.

-- Аькка фольклоран практика хила езаш а ма ю шун?

-- Экзаменехъ, шиннах цхьа хаттар бен дуьйцуьйтур дац аьлла. Язйина даггахъ.

-- Цунна, шуна а глутлакх ду-кха и.

-- Дуьйций ахьа?

-- Яздича, мегар дац?

-- Баккъал а дика хир дара.

-- Мила ву шун хьехархо?

-- Мунаев.

-- Исмаьллий?

-- Хлаъ.

-- Шапрани отпускехъ ву?

-- Схьаваггахьара и. Массара а и дика хир ву боху.

-- Цо вела а воьлуш, шиннаш дохку хьуна.

-- Хунда?

-- Ша догълаьржа воцу дела.

-- Ва-а, Дела!

И дехьара чу яхча, яздан охьахира со.

Шех “эла Закри” олуш хилла кура Закри вара суна дагахъ верг. Гумар Ахмадовн “Забаре дийцарш, шира хабарш” (Грозный -- 1982) цле йолчу книги.

тлехъ а ду цунах лаьчна кхо дийцар: “Эла” Закри” (дечке вахарх лаьчна), “Шуьнахъ” (галнаш яарх лаьчна), “Тамашена валар” (езаеллачу йолана тлехула валар).

Оцу кхаа дийцарехъ а башхаллаш ю тхойшиннан. И, цо ша ма-аллара, “халкъан фантази шуьйра, кIорга а хилар” ду. Цул сов, вариантш кхоллаларан бахъана, и дийцарш хIинццали дIаяздина цахилар ду, аьлла а хета суна. Наха вовшашна дуйцуш, ша-ша тодеш, шена дицделларг хийца а хуьйцуш, хIума до.

Мила ву, мичхъа вина-ваьхна Закри?

Цхьаболчара Эвтарара ву боху и. Тайпана “чарто” ву, олуш а хезна суна. Герггара и ваьхна хан, хетарехъ, XIX бIешеран 2-гIа, XX бIешеран 1-ра а дакъош ду.

Делахъ а коьртаниг и дац.

Тайп-тайпанчу хенашкахъ, профессоран В.Б.Виноградовн цхьамогIа статьяш йийлира тхан районан газета тлехъ.

Цкъа Таймин Бийболат Майртуьпара ву, аьлла яздира цо. Юха -- Шелара ву аьлла. (Нехан дегазлонаш хила ца еза оцу тлехула?).

Дукха хан йоццуш “Коммунизман байракх” газетехъ зорба туйхира оцу авторан рогIера статья. ДIададоьгIча, дуккха а нах хилла Т.Бийболат шайн-шайн лоруш.

-- Мичхъара ву-те и ван мукъана а? -- бохура Виноградовс эххар а.

Цундела юха а ала догIуш хета суна: коьртаниг -- иза я важа маца вина, мичхъа ваьхна дац (хийъча дика-м ду и), соьга хаьттича, муха стаг хилла иза -- и ду коьртаниг.

Уьш къонахий ца хиллехъара, ма къуьйсур дацара цхьаммо а, шайн-шайн уьш хилар чIагIдеш.

ДогIаьржа, сонта, ямарт, ледара нах цхьанна а ца оьшу. Шелахошна а, я майртуьпхошна а, я куршлошна а.

Эцахъ дагадеара суна: “Цхьа бIе шо даьлча, кхарах цхьамма пайдаэца а там бара бохуш, архивехъ дойтийла кхоам бац кхеран? Да билгалвоккхуш, шен хеннахъ дIа ца яздинчу хIуманах туйра хуьлу. Хилла бах бохуш, цхьа Молла Несарт. Хъала-охъа а яз деш хилча, суна хIун хала ду, зорба а тоьхна хIорш нахана довзийта?

Оцу сан йишин йолана санна, кхечунна а хьашт хила там бу-кха хIорш. Кхечарна дийца, хьахо а хир. Хьанна хаьа, хIинца а гергара нах хила а мегий Закрин-м.

Иштта кхолладелира 12 дийцар, “Хьалхара дош”, “Дерзор” а.

1

Амал-гIад дайина хилла Закрис шен ден. ХIуьу деш хиларх, хаьнтIера куьг ца доккхуш. Куралла.

Цхьа а тешаш ца хилла Закрих. АтталгIа да а.

Цкъа дечке вахийтина цо кIант. Зен дагахъ.

Закри, реза воцуш (болх байтар шен сий цадар санна, хеташ хилла цунна), делахь а, дена дуьхьал дош ца далош, хаьнтлера куьг а ца доккхуш, говр а йоьжна, хьуьнах вахана.

Да, кьайллах, кIантана ца хоуьйтуш, тIаьхьа вахана цунна. Иза цхьа а воццохь муха лела хьажа. Нагахь санна цо лелораш моттаргIанаш елахь, цхьа а воццохь, гучувер ву иза аьлла.

Амма дIакхаьчча, Закри гина кхунна: цхьана куьйга диг тухий-тухий, дечиг доккхуш, юха, хаьнтлера куьг ца доккхуш, дечиг вордана тIе текхош воллуш.

ХIетахь, Закрига кхин хIумма а ца олуш, цIаеанчу дас, цул тIаьхьа шена луьург дан Iадвитина и, балхана тIе а ца тIелош:

-- Дала диначунна дан хIума дац, -- аьлла.

2

Лекха дегI хилла Закрин. Юткьа гIодаюкь, даккхий мекхаш. Юучуьнца оьзда. Мел дика даар хиларх а, шозза-кхузза бен ца кхоллуш. ХьошалгIахь, хIусамдена хала ца хетийта, юккьехула ах доккхий, хIоьан буьйр дууш хилла.

Синкьерам, ловзар мел дахдаларх, дIадоххалц ша хиина Iачуьра хьалагIоттуш а ца хилла. ГIиллакхе, товш ца хеташ. Ша дIанехьа ваьлча, царна цхьаь дагадарна кхоьруш. АтталгIа, гола тIера ког хуьйцуш а ца хилла цо. (Цундела хир ву-кха халкьо и лоруш а. Атта дац-кхи, цхьа некь схьалаьчча, и дIакхехьа, цхьанне а ала хIума ца дуьтуш. Хинца-м цо лелийна хIуманаш вайн заманхошна сонта хетар дара. Хьаьа лелийча а. Оццул хийцало-кх заманца гIиллакх-гIуллакх а, халкьан кхетам а.) ХIетте а бовлуш хилла ца тешарш а.

“Кхин хIума ца юуш муха Iало стар?”

“Адам дац иза а?”

Царах цхьаь Закрин лулара зуда яра.

Шен цхьа гIуллакх долчуха, Закри схьа а кхайкхина (“Хала ду зудчунна цIен тIехь хIусамда ца хилча”), юха, хIума ца юуш вохуьйтур вац аьлла, чувигна.

Довха, хIинцца дина чIепалгаш (цхьаболчара жижиг-галнаш олу) хьалха а дехкина, араьйла:

-- Хьайна эвххьаза хIума кхалла, чохь кхин цхьа а вац. Со хьенех йолчу а яхана, йорлу, -- аьлла.

Ша йоьду а моттийтина, корехула хьежа хIоьттина.

Закрис, меллаша чIепалган цхьа дакьа (я гала) схьа а эцна, кхаьल्लीна. Жимма ойла а йина -- шолгIаниг а.

ЧIогIа говза кечбина кхача хилла.

КхоалгIачунна тIе а куьг даьхьна Закрис...

Йоккхаеш Iаш лулахо а хилла.

Шун дIа а тогтуш:

-- Ма эхь ца хеташ ду хьо, гай, -- аьлла Закрис. -- Хьайна кхаллийча, кхин а езар-кха хьуна.

Шекаран багалг чайна чу а туттий, схябоккхуш хилла Закрис:

-- Марзалла даяьлла хьох, -- олий.

-- Кураллах вохор ма ву вай и, -- барт хилла Закрин накьостийн.

Цхьаьний сакььоруш ийна дласабоьлхуш, дийцина ма-хиллара, тлай тле кхьачначу хенахь, тесна латтош долу жлаьла тлаьхьа хецна Закрина. Накьост а хилла Закрица. Жимма хьалха а ваьлла воьдуш.

Тпехьаьдда жлаьла настарех кадетта доьлла.

Воха а ца вухуш, жлаьла кьахка ца деш, схьавоглуш хилла Закри.

-- Ва, Закри, -- аьлла накьоста, -- эккхаде и жлаьла. Доккха хлума ма ду цо хьуна тпехь дийриг.

-- Цо лелориг шен жлаьлин гиллакх ду, -- аьлла Закрис, -- Цунах тарлойла дац сан.

Дан хлума а ца хилла ("воьйтийла ма дац"), жлаьла дладаккха дезна вукхуьнан.

-- Закри, тапча хлунда лелайо ахьа? Девнехь лара ца варна кхоьру хьо? -- хаьттина цуьнга.

-- Нуьцкьала зуда ядийначохь, тлаьхьа кхуьур вац аьлла хетча, кхосса, -- жоп делла Закрис.

(И дийцар Теркайистерачу Дени шайхан царца дузуш а хезна сунa. "Суьначу стага хлун до герзах?"-- бохучу маьлнехь.)

-- Буса а паргIатваьлла вуьжуш ца хилла Закри. АгIор волуш хилла.

-- ГIодаюкь яьстина, тIера бедар яьккхина, хлунда ца вуьжу хьо? -- хаьттича:

-- Хан яьллачу хенахь, "Орца дала!" -- аьлла, мохь тоьхча, шарбал лохуш товр дац кьонахчо, -- аьлла цо.

ЧIогIа дика дин хилла Закрин. Дукха хьоме лелаш.

ГIункийн элаша, и зен санна:

-- Оцу хьан дин дуьхьал дийнна рема ло хьуна, лаахь баж а, -- аьлла.

-- Со бежIу вац,-- аьлла Закрис.

Цкьа хIара гIункийн элий болчохь сакььоруш Iаш, цхьамма чу а ваьлла:

--Хьешан дин бу-кха цу арахь леш боллуш,-- аьлла.

--Дин аьлча-м хазахетар дара цунна. Цкьа вир-м дара сан цу арахь дIатесна,-- аьлла.

Цкьа хIорш сакььоруш Iаш, элан йоI чуьалча, Закри воцург массо а, хьалагIаьттина.

ХIора а доьналла долчу стеган мостагIий, и ца везари, цуьнца хьагI
лелораш а хуьлу. Ишттачех цхьамма бехк баьккхина Закрига:

-- Массо эла а хьалагIаьттича, атталгIа эла а воцу, хьо хIунда ца гIотту
хьала? Элан йол ма ю чуьлларт! И цаларар ду хьан?

-- Ши пхьид вовшах кхет-кхетачу Iомана гонаха бу шун лай, элий а, --
аьлла Закрис.-- Нохчийн лай бан а бац. Массо а эла ву. Йолан сий Дала дойла.

10

Хьайба дайна, йоьхна хьийзаш йолчу йисина Iачу зудчунна, шен божли
чуьра ара а баьккхина, цхьаь бен боцу етт белла Закрис.

11

И дерриг а гуш, девзаш а болчу нахана юкьахь:

-- Кура Закри.

-- Эла Закри, -- аьлла, цIеяхана цуьнан.

Цкьа хабар деана Закрина:

-- Хьо волчу хьошалгIа элий богIу, -- аьлла. ПIайгIане воьжна Закри.

Даго ма-бохху, ма-лаьара, ма-беззара, цара ша ма-эщара, хьеший тIезца
аьтто ца хилла Закрин.

-- ХIун хила хьуна? Ма ойланашка вахана хьо? -- хаьттина цуьнга
доттагIчо.

(Иза Iовдин Iела хилла бохуш а дуьйцу наха.)

-- Ма юьхьаьржа хIутту-кх со, -- аьлла Закрис. -- Сан дог Iийжориг, цара
со санна, хьеший тIезца йиш цахилар ду.

-- И бен дацахь, и-м доккха хIума дац, -- аьлла доттагIчо. -- Кхин боккха
бала ма богIийла вайга!

ЧIогIа вехаш Iаш стаг хилла Закрин доттагI. Даккхий цIенош а долуш.

Цо хIун дина?

Уггар хьалха шен доьзале хIусамаш паргIат йитийтина. Зударий
берашца шайн-шайн цIа а хьовсош. Хьеший дIабаххалц. ТIаккха керт
кьагийна, уьйгIа а цхьаьна кузаш туьйсущ. Яккхий еха стоьлаш хIиттийна,
Шортта даа-мала а кечдина.

БогIу хьеший ша волчу бигна. Закрин хIусамаш хIорш ю аьлла.

Кхаа дийнахь, кхаа бусий Iийна уьш сакььруш. ДIабахча, аьлла боху
цара:

-- Хила а хилла и Закри эла.

12

Закрин кхалхар шина-кхаа кепара дуьйцу наха.

1 кеп. БогIуш-воьдуш масийгтаза, ларамаза, хезна цунна зударша:

-- Тохарлерниг вац Закри а, -- олуш.

Ша хIинццалц динарг ца даьа, шен цIе ца йожо, -- ша-шена тапча
тоьхна, боху цо: "Ша бохучуьра даьлча, дита деза хIара дуьне", -- аьлла.

2 кеп. Зуда ялоза хьилла Закри. (Кхечу заманахь дехачу вайна, тахана,
хала ду цунах кхета. Закрис зуда цаялаяран бахьана, шолгIа кеп нийса елахь,

ялийча, цуьнца звхъазавала дезаш хилар ду, аьлла хета суна. Схъагарехъ, и
обзда вощу валар санна хлума хеташ хилла хила тарло цунна. Шен деглан сий
дайар санна.)

Хетте а цхъа йо! езаелла-кх Закина. (Дайоьдучу хенан кхоам хеттехъ а
-- цкъа а ша къанлур вац моьттуш хилла хир ма ду цунна -- я хинццалц ша
бохург ца карош леллехъ а.)

“Шега йоглур ярий-те и?” -- хаьттинчух тера ду Закрис.

“Нах боглуш йоглур ю ша”, -- аьлла боху йо!а.

И ца лайначу Закрис, ца а вахана, южалла тӀезцна боху.

3 кеп. Цхъаболчара дийцарехъ, глункийн элаша хецна цунна тӀаьхъа
жаьлеш а. Цара йиначу чевнех дловш а даьржина Закина. Ша дан хлума
допчу а ваьлла, лазарша хыйзо ваьккхича, коган пӀелгах тапча тухуш:

-- Эх! ма кӀилло хилла хьо! -- олуш хилла Закрис.

Дерзор

Курачу Закрех лаьцна къамел дерзош, ала лаьа, со кӀеззиг а шек вац,
Закрин васт халкъо шегара кхоьллина дац бохучух. Ницкъ буй ткъа адаман
иштта лела?

Кхин масалш далор аса.

Тхан ненан деда, хьажцӀахъ дӀавоьллина волчу Шелара Эпендин
Муслим, молла, лор а хилла. И дагавоглучара дийцарехъ, хлора дийнахъ
марханаш кхабарна, чож букъах летта хилла цуьнан. Довхка лацийта, жима
гӀайба лелош хилла боху цо, гӀода юккъе буьллуш.

Куршлойн-эвлахъ зерат а долуш волчу ЙогӀалби-хьаьжас,
Майртуьпарчу Чиммарзас а, халбатхоша санна, дуккха а хан яьккхина тоьли
чохъ, Далла гӀуллакх деш, буйнахъ левдича, пӀелгашна юккъехула араболу
ахьаран мижарг бен кхин юуш хлума а йоцуш.

Улхин Баин Шемала дуьйцура:

-- Жима вара со цера даьхначу хенахъ. Кхойтта-дейтта шо хир долуш.
Къена-къона, жима-воккха, зудий-борша стаг ца бохуш, берриш а шалон чохъ
бара. Ши кӀира ца кхоччуш некъ бира оха. Собцуш, кхечарна некъ буьтуш. И
ерриг а хан тхан дас, Баис, ша волчуьра кхин хъала ца гӀоттуш, юучух бат ца
тухуш яьккхира. Хинца хаьа суна, цо и хӀунда ца юуш хилла... Наггахъ шалон
сецча а, гӀуллакх дерг а дӀанехъа ца волуьйтура. Ваьлча, тухий воьра. Вийнарг
дӀаволлалц мича дуьтура! Дикка тӀе ло хьакха кхиале, состав дӀайолалора.
ТӀаьхъависнарг а воьра. Хийла йо!стаг, жима зуда а елла, ахкаргаш лилхина...
Хинца хаьа суна, Баи, шен араваха гӀуллакх ца хилийта, хлума ца юуш
гӀийний.

Шемалан кӀанта гусмана олуш хезна суна:

-- Тхан деда базарара дин эцна воьгуш, цхъана накъоста: “Да виса-кх
хъан. Сан-м хир яц цкъа а хлара санна говр,” -- аьлча, Баис, охъа а воьссина,
говр дӀаелла оцу накъостана.

Массо къаьмнийн исторехъ а цхъа мур бу, цхъана хенахъ шайна даккхий, деза хеташ хилла хIуманаш беламе дохуш. И хир ду-кха, хетарехъ, лахахъ далон дийцар кхолладаларан бахъана а.

Шийлачу Iай беркбачу духарца курра лаьттаху цхъаьнга:

-- И тапча хIунда лелайо ахъа?-- хьаттина.

-- Де эшнацохъ кхосса, -- аьлла цо.

-- Кхин де эшна хан хъуна йогIур яц, дIакхосса ахъа и, -- аьлла цуьнга.

(“ДIакхосса ахъа и” бохург, шина маьIнехъ ду.)

Адам, дела а доьлуш, къаьста шен хиллачуьнца, аьлла Маркса.

Тхан эвлахъ а ву цхъаь, наха Кура Закри олуш.

Суна дуьххъара эла Закри вийцинариш сан накъостий бу: Нойберара Абдулмежидов Асланбек, Хоси-эвлара Алгириев ХIараван, Гезлойн-эвлара Абдулкадыров Лема а.

Тезетахъ нах лахбелча, цхъацца дуьйцуш Iедал ду-кха нехан, тIе кхин керла стаг валлац. Адамашна дайнарг, лайнарг а, Сибрех дигар, белхаш бар, Iазап хъегар... Мел хала хиллехъ а, хIораммо а безамца дагалобцу шен жималла.

Ишттаху дийнахъ Закриев Хъамзата дуьйцуш хезна суна:

-- Эвтархоша дакъош доькъучу хенахъ, Закрис Хулочоь схъаэцна хилла боху. Беш лело зуда а яц шен, хIара тIулгаш мегар ду шена аьлла. Наха, бела а боьлуш, елла боху цунна Хулочоь. Кхано, нах паргIат а бевлла, гIишлош ян буьйлабелча, тIулг лахьо дезна Хулочуьра. ТIаккха, хъалха шех бийлинчу нахера ял а йоккхуш, дика таро а йолуш охъахиьна бохура Закри...

Абдулмежидов Асланбека элира цкъа: “Ванах, ша наха ошцул вуьйцур вуйла хууш хиллий-те цунна?”

Хилла аьлла хета суна. Ша поэт хиллехъ:

-- Я памятник себе воздвиг нерукотворный! -- эр дара цо.

Сийсара, со кху дийцаршна зорба тухуш волуш, тхан ден доттагI Мусаев Дукка веара тхоьга, цомгуш волчу цунна еса деша. И шиь чай молуш Iаш, чувахара со.

Цхъацца хъехош:

-- Дукка, Кура Закри вуьйцуш хезний хъуна?-- хьаттира аса.

-- ОйхI, муха ца хезна? Тхан ненан шича ма ву иза,-- элира цо.

-- Цунах лаций хъайна хуург дийцахъ,-- дийхира аса.

Цо вийцарехъ, Закри доккха дегI долуш, даккхий мекхаш долуш стаг хилла. Аьхка а тIехъ верта лелато бохура цо. ХьошалгIа веача, чайн ши-кхо къурд бар доцург, хIума а ца кхоллуш.

Кхин керла хIумма а ца хиира суна.

-- Со жима вара хIетахъ, -- элира Дуккас.

-- Нана стенгара яра шун, Дукка?

-- Эвтара.

“Ирс яI хъан, --ы ойла йира аса, -- Закри, ма хъайн хеннахъ кхелхина хьо! Къа дар-кха хъан, тахана, хIокху декъазчу дуьненахъ вехаш велахъара”.

1989

САН ТАЙПА

Тпаьххъара ялийнарг а цхъаьна, несарий чу а гулбелла, со хыйзош бара:

-- Дера ю вай кхунна зуда ялор, -- бохуш.

-- Тпехыйза йо! йолуш ю кхуьнан, вайн Жима КIентаца доьшуш.

-- О-о, мел хаза йо! ю боху иза!

-- Тхо дубгур дуй ахъа цуьнга хъовса?

-- Со йига ахъа хъайца, -- олу цхъамма.

-- Деза денош ма ду тIедогIуш. СовгIат дан ма деза, -- боху вукхо.

-- Ца оьшу, -- олу аса. -- Сол доккха совгIат дац-кха цунна цхъа а.

-- Йой, горлера меттиг я! -- Сан букхъа тIара а тухий, елало йоккхаха

йолу нус.

-- Таккха, нийса боху-кх цо, -- олу жимаха йолчо.

-- Хъуна и совгIат дийр ду-кха вай делахъ.

-- ДIадовла зуда яло йиш яц сан. Москва ваха везаш ву.

-- Никакой Москва! Метте хъайн цIахъ Iе хьо, зуда а ялаяй.

-- Хабарш а дитий, поппарш хъаха аша. Зуда яло аса сайна тIелоцу шуна,
-- боху аса.

-- Шек ма валахъ. Вуьшта, ахъа Чуьйри-эвла ца йоссайой... Декъаза ву-
кха хьо.

-- Тховса цIа ялайо аьлча бен догIур-м дац.

-- Ма йоссае-кх ша вахъахъ.

--Цхъа институт яккхича, тоьар дац цо? -- хаьттира аса. -- ХIун бала бу,
кIиранах кхин цхъаь а яккхийта? Цул а Чуьйри-эвла Iад а йитий, шайн цIа
дерза шу.

Сихха хъала а иккхина, уьш тIеберзале:

-- Iусман волчу вьоду со, -- аьлла араволуш, неIарехъ Жуэран Шемал
дуьхьал кхийтира суна.

-- Схъавоьллахъ, Шемал.

-- Хьо цIахъ вуй хъажа вогIуш вара со-м.

-- ЦIахъ ву. Схъавола чу.

-- Чувеана ца Iа со. Абзу хIун деш ву?

-- ДIаIаш ву иза-м. Дика ву. (Гуттар а олуш ду и. Массаьрга а. Ван-м
бушевать деш ву дед.)

-- Вало, со волчу вьоду вайшиь.

-- ХIокху чохъ паргIат хир ду вайшинна, чувала.

-- Схъа ца еьна аса. Хьо вьоду алахъ, аса юха схъавалор ву хьо.

Чу мохъ а тоьхна, Шемална тIевахара со. Шен "Москвич" тIехъ вара иза.

ХъастагIа сан балха тIе веансера Шемал, ша дукха хенахъ дуьйна
хIоттийна алфавит а йохъуш. Тхойшиь "Ленинан некъ" газетан редакце вахара.
Айдаев ЮшаI волчу. Алфавит тIехъ болх беш йолчу комиссин председатель
волчух тера ду и. (Ша "Ленинан некъан" редактор хилар дацахъ, драматурги

толлуш волу иза хIотто кхин бахъана ца го суна. Нохчийн меттан драма хир юкха и а.) Церан кхеташо а хилла Ахматукаев Адам волчу вахара тхойшиь. Сурт даккхыта деза, я фламастерца стоммачу кIайн кехата тIехь язье, элира цо.

Ткъа аса Шемале, оцу алфавитна жимма комментари йича, дика хир дара элира.

-- Со филолог ма вац. Суна и хIуманаш ца хаа, -- элира цо.

-- Айхъа суна дийцинарг дIаяздехъа, со дага а воуьйтуш. И тоьур ду хьуна.

-- Делахъ, хьо юха цIа веъча цхьаьний яздийр ду вайшимма.

Керлачу, эвла йистехъ декъначу, дакъош тIехь Iаш вара Шемал. ХIусамнене могаш-паргIат хаьттина, дехъачу велира со. Дехъа-сехъа а книгаш яра шкафаш чохъ. Альбоман шина кехата тIехь язйина яра алфавит. Цхьаь -- ирх, важа -- пурх. Цуьнан хьесап иштта дара. Кобртачу декъехъ оьрсийн алфавитан бух ларбора цо, шалха элпаш а. "И" а хуьйцура, юкъа ший дифтонг алийнера "иэ", "yo" а, церан метта керла хьаьркаш а йокхуш:

Ша бохура цо:

-- Iаьрбийн алфавит хала ю, ткъа латински алфавит тIе вай девлча а нисдала хIума дац. Берашна а хала хир ду цхьана урокехъ оьрсийн мотт Iамош -- *p* баха, нохчийн мотт Iамош оцу хьаьркаш -- *n* баха. Сан-м цкъа латински алфавитан бух тIехь хIоттийна а яр-кхи цхьаь. Цу шиннах суна оьрсийн алфавит тIехь хIоттийнарг гIоли хийтира. Цу тIехь дац вайн маттахъ оьшуш доцу -*иц*, -*ь*, -*ы*, -*е*, -*ю*, -*юь*, -*я*, -*яь* элпаш. -*Е*, -*ю*, -*юь*, -*я*, -*яь* элпаш билгалдо:

1) дешан юьххьехъ -*о*, -*у*, -*уь*, -*а*, -*ав*, -хьалха -*й* кхетарца, масала: *ё--йо*, *ю--йу*, *юь--йуь*, *я--йа*, *яь--йав*;

2) юккъехъ *е--ов*, *ю--ов*, *я--ав* цхьа маьIна долуш ду.

Шалха элпаш хуьйцуш аса цхьаццанхъа латинан алфавитах пайдаэцна, цхьанцанхъа керла графически хьаьркаш юкъаялийна. Суна хетарехъ, оьрсийн алфавитан бух тIехь йолчун кхачамбацарш дIадаха дезара вай. Оцо аьтто бийр бара дешархойн а, дерриг вайн къоман а, кьинхьегам дукха алсам ца боккхуш, сикха вайн йоза керлачу алфавит тIе даккха, -- элира цо.

Суна школахъ доьшуш волуш дуьйна хезнера бераша:

-- Улхаев Шемал нохчийн алфавит хIоттош ву... -- бохуш.

ХIетахъ, юьртахъ-м муххале а, доккха хIума ма хетара и. Тамашийна. И санна нах дуккха а бу Нохчийчохъ. Историн, меттан культуран а бала болуш. Карахъ хIума а доцуш. Тайп-тайпана талламаш-м бо цара, уьш а церан папканаш чохъ буюсу-кх, нахана бовзийта, арахеца ницкъ а ца кхочий. Цундела дог этIара сан: "ХIун деш ю Илманан-талламан институт?" -- олий. ХIокхара и белхаш бар бахъана а -- уьш беш кхин цхьа а цахилар -- цхьаь; шолгIа -- вукхара шаьш дуьйцург а нисса харцахъа даьккхина гайтар. Истори хуьлийла и, социологи я филологи.

Дависарг, дукха оила йора аса, оцу нехан цхьа аьтто бан йиш елахъара. Суьрташ дохкучеран портреташ музейш чу дакха, фольклор гульчечеран книгаш арахеца, гитарица эшарш локкхучеран аьзнаш довьзийта... Вайнехан бакъйолу истори а церан керла исторически иллеш бахъанехъ ма евзара. Кхин-

кхин а масане дара уьш! Амма сан цу хьокъехь глайгIа яр бен, кхин гуьнахь хIумма а дацара. И дан йиш йолчийн бала а башара.

Шемал а тхайн тайпана воллушехь, хIинциалц юххера вевзаш вацара суна. Со интернате балха вахча, дукха хан ялале, цига бухгалтер веара иза. Иштта къамелаш тасаделира тхойшиннан. Ши хьаша хилира. Юха со кхуза гIала институте веъча, жимма мукъана а соьгара гIо хир дацара-те бохург а, дара цунна дагахь.

-- Цхьацца кхачамбацарш делахь а, суна дика хеташ хьаьркаш а ю хIокху алфавитехь, -- элира аса. Масала: -АБ, -ГI, -КI, -УБ мелла а атта ду яздан а. дагахь латто а -ТI, -ЦI а жимма цхьатера доглуш ду. -КХ, -КЪ, -ОБ, -ПI, -ЧI, -- хьан вариантехь башха дика ца хета суна. Цул а йозанехь гIоли хин ерг каро там бара. -Е, -Ю, -ЮБ, -Я, -ЯБ элпаш кхечу хьаьркаша билгалдеш хилча ца оьшура бохург а нийса хета. Дифтонгаш -ИЭ, -УО а юкъаяло езаш яра. Оьрсийн мотт хааро -Е, -О а юкъахь долу дешнаш мелла а талхадое вайн. "Вон" яздица, массара а оьрсийн "яхийта" бохург санна доьшу. "Вуо" аьлча, кхетар ма бара уьш. Оьшучохь, ца оьшучохь а "н" тедеттаро а талхадое гIуллакх. Цуьнан ойла ян езара. Цундела оьшу и дифтонгаш. -I элпан кIеззиг терго йина хета суна ахьа. Билгалдаьхнарш доцуруш, цхьа моглIа элпаш ма ду кхин а тIехьа -I кхеташ. -Ж(жIов), -Б(бIов), -З(зIаьнар), -Д(дIовш).

Царна. я и санначарна, хIун дан деза? Царах ала тарлой элпаш? Хийца дезий уьш а? Маттахь дош хилча, цу юкъахь дерг элп хила дезий? Цхьатера бакъонаш юй, масала, "чIара" бохучу дашехь "чI" -ний, "дIовш" бохучу дашехь "дI" -ний? Я башха хIуманаш ду уьш? "ЧI" элп делахь, "дI" дуй элп? Дацахь, хIунда дац? Иштта оцу хаттаршна жопаш оьшура вайна тахана, аьлла хета суна.

-- Аса а ма ца боху, сан алфавит массарал дика ю. Тахханехь и тIезца еза. Хьанна хаьа, цхьа элп схьаоьцур ду хIокху юкъара, шие оьцур ду...

-- И-м нийса ду. Вуьшта тIаьххьарчу хенахь мода яьлла-кх вайна: нохчийн мотт хала бу, еша ца ло, Iаллов-ваддай бохуш. И дуйцуруш а муьлш бу алахь? Дера бу шайн дахарехь нохчийн маттахь тIекIел ши книга а ешаза нах. Оьрсийн мотт, йоза а шера ду олу. Ду, вайна церан диалекташ, аларш а ца хаа дела. Вай оьрсашчул а цIена ма язIо. Хабар а дуйцу. Деревнерчу оьрсийчо муха до къамел? Оцу пайдабоьцучу хIуманаш ца кхета вай. Дикка хьаьжча, хIинца йолу алфавит а яц хьуна вон. Вайна оьшуруш дешнийн яздаран бакъонаш яр-кха уггар хьалха. Жимма терго а. Училишешкахь, техникумашкахь, институташкахь, гIаддайча, школашкахь а Iамош ца хилча, дас-нанас чохь буьйцуш ца хилча, муха Iемар бу и?..

Сайна Iаьткъинарг дIадийцира аса, и Шемалан бехк болуш санна. Цунна шена а ма дара дагахь изза. Виноградов вайн республикехь ницкъ болуш волчу хенахь (Илманан-талламан институт суна юйла а хаале), цига лелаш, цуьнан школах чекхбевлIачу историкашца кьуйсуш лелла. ХIетахь, стеган дог этIар бен хила хIума а дацара. Любитель-археолог а ву Шемал.

ХIусамнанас пхьегIаш дIаехира. Хьала а гIаьттина, чухула волавелира со, книгашка а хьожуш. "Классикаш, вайзаманхой а" сери юкъара а, Нохч-

ГалгӀайн издательствос арахеца Дюман, Драйзеран, Бунина кхечаран а цхьайолу томаш, вайнехан исторически талламаш а.

-- Шемал, хьан дӀаязйина дайн цӀераш ю бохуш ма хезна суна.

-- Ю. Уьш хилла ца Ӏаш, ерриг а нохчийн цӀераш ю сан гулйина. -- Суна тетрадаш гайта вуьйлира иза. Царна юкбахь карарчу хенахь лелош, тохкуш йоцу цӀераш а яра: Цокал, Арбалу, иштта дӀа кхин а.

-- Дайн цӀераш гайтахь суна, Шемал, -- элира аса.

Вахана йоккха энциклопеди схьайицира цо.

Мужултан чохьарчу агӀон тӀехь генеологин таблица яра хӀоттийна. Шен дена тӀера кхойтталгӀачу дена тӀекхаччалц. Цу тӀехь билгалдаьккхина дара шайн-шайн некъе дӀакъастар (Билалов, Мажаев, кхиберш а). Мила маца вина, маца велла. Цуьнан маса бер (клант) хилла а дара къастийна.

-- Шемал, доккха гуллакх ду хьуна ахьа динарг, -- элира аса. -- Гой хьуна, пхобалгӀачу ден бен цӀе ца хаа суна сайн...

-- Шун да могуш велахьара цунна хуур дара. Лелалуш, нахана вевзаш стаг вара.

-- Со-м, хьан а хир яц-те дӀаязйина бохуш, дегайовхо йолуш вара хьуна.

-- Цхьана тайпана-м ду вай, хьуна ма-хаьара. Вуьшта, дӀаяздина дац сан. Схьагарехь, шун некъе кхин а хьалхе дӀакъастина.

-- Вай ДегӀастанара даьхкина ду бохучух хӀумма а хавий хьуна?

-- Рачабулой ду вай. Аса карта гайтий хьуна? ХӀара юьрт гой хьуна? Рачабули? Цигара схьабаьхкина бу-кха вайн дай. ЦӀера дахале суна дас гайтинчу справки тӀехь Ахвахски район яра и. Архински сельсовет.

-- Деллахь, хӀинца муха ду-те цигахь? Ваха везара хьуна цига. Гергара нах бисний-те? Муха къам ду? ХӀун амал ю?

-- Шовзткъе берхӀитталгӀа шо ду, ткъаесналгӀа ду хаац суна. Вай цӀадирзинчул тӀаьхьа тхан деваша Чода а (дагавогӀий хьуна Чода? Ца вогӀу?), иза а, Визирханов Тимир-Солта а вахана хиллера цига. Гергара нах буйла хьажа. Массара а шайн-шайн чу а кхойкхуш, совгӀатана цхьацца-шишша уьстагӀ луш, хьошалла динера царна. ЦӀа вогӀуш, хьалха лаьллина доккха жа а далаш, веана хиллера и шиь. Бакхийнаш дӀабевлча, диси-кх вайн и гергарлонаш. Уьйраш мелла а лахьелла. Хедда-кх. ТӀаьхьаваьлча, къасто дезаш дара хьуна и. ХӀун диалект, хьенан мотт бу-те цигахь буьйцург? Цигара бух маца, мича бахьанина девлла? Куршлойн-эвла тӀаьхьа тӀедаьхкина ма дац вай. Вайн дай хӀара юьрт юьллуш хилла бу. Хьалахь хӀинца а ю: Хьенехан ирзе, Минехан ирзе бохуш меттигаш.

Дукха Ӏийра тхойшиь цу буса хабарш дуьйцуш. Дан луург, дан дезарг а цкъа а цхьаьна ца догӀу вайн. Шемалан йоцу таро а, сайн боцу аьтто а го суна. Массо а соьмана тӀаьхьаваьлла, ведда лелаш ву. ХӀинца бен кога хӀитта гӀерташ дац вай. Ткъа мел дукха хӀума дов, вай шен хеннахь дӀаяздеиш цахиларна. Я ахьа яздица а, цуьнца бала болуш мила ву, хьан и араяккха сихвелла? Иштта хаттарш хӀуьттү суна хьалха...

Делкбал тлаьхьа балха тле воргу со. Чохь глурт бу. Цхьана кооперативо ремонт ян тлелаьнна. Учахь, секторш чурьа араяьхна стоьлаш, тлекле дехкина гланташ ду. Массо хлуманна тлехь чан. Гола тухуш болчу лами тлехула хьалаволу со. Нефаре ма хьаьжжина хаьа суна йиллина ю-яи. “Тлак-тлик-тлак-тлик-тлак” хеза суна. “Роза болх беш ю хьуна, -- ойлайо аса. -- “Сердалона” статья язъеш хир ю”. Карахь ловзош хилла догла кисана а дуьллий, тлам озабо аса, вела а кьезаш. Чуволу.

Зорба тухуш лахарчу этаж тлера экономикан секторан лаборант ю. Жима йол. Суна цле а ца хаа цуьнан. Олхазар санна “парт-пирт”-техь дласахьийзаш гар допург.

Дуьххьал йолчу стоьла хьалха тлера хлума а яккхаза хиьна лаш Минкайлов Эльбрус, Хусиханов Ахьмад а ву. Хлора шарахь тхан институте арахьбуш йолчу гуламна юкьахь статьяш хуьлу университетан хьехархойн. Нохч-галаглайн литературах лаьнна. Шайшшинна статьяшна тлехь болх беш ву и шиь.

Сайн хьехархой, дешархой а хиллачаьрца хала хуьлу суна даим. Дласа кьаьстинчул тлаьхьа замано хердо. Хлун дийца деза, ца деза а, церан сайца бала бу-бач а ца хаар ду и. Хлора а шен бала айина лела. Амма царна юкьахь а сайн доттаглий хилларш мацца го хазахета. Одесера Тумар, Нина Васильевна, Ибрагимов Леча (Куршлойн-эвлара №1 йолу школа), Джамбеков Шапрани (университет). Царьца дийца хлума доцуш ца вуьсу со кьца а.

Халидов Муса, Сумбулатов Абузар, Эльбрус а -- аса лоруш нах бу. Муса, Абузар-м суна университетехь воргуш-воьдуш гар допург, везаш вацара. Стаг вовза тоьа-кх и а. Эльбруса аса тледаьхьна гуллакх дина сан. Яхь дла ца луш. Вайнехан кафедрехь дикачех хьехархо а ву и. Шапрани, иза а тоххара Гилманийн доктор, профессор а хила везаш вара. Ахьмад -- вайнехан Гиллакхехь салам далар допург, оьрсийн ламастехь кхиина стаг хета суна. И хьу йолуш-м дерриш а дера ду вай, бакьдерг аьлча. Шиннах совдаьлларг тоьлу адамехь. И гуш а хуьлу.

Аса оцу сайн турпалхочунна шен цле тиллар Эльбрусна новкьа долуш санна а хета суна, цо хлумма ца алахь а.

Тлера пальто дла а йоккхий, шарф, шляпа дла а уллий, яьссачу метте охьахуу со.

Со чуваьлча вист хилар допург, кхин хлумма а дуьйцуш дац тхо. Суо совнаха хета суна.

Кисана ши куьг диллина ла со.

“Хлун дийр дара-те?”-- ойлайо аса. Эххар а, дадаголий, трубка схьаьцу. 22-83-85 номер хьовзайо.

-- Да. Да.

Зеламхан аз дац. Мохьмад-Саид а вац и. Сайна оьшург хотту аса.

-- Ву. Далю хуна.

-- Зеламха?

-- Вай?

-- Чохъ вуй хьо?

-- Ву.

-- Хлун деш ву хьо?

-- Хлумма а. Іаббас, хьо вуй и?

-- Іаббас ву-кха хьо. Сайд-Хъасан вара со-м.

-- ХІа-а, хьо ву и? Хьо хлун деш ву?

-- Хуна кхо-диъ листок деша дагадеанера суна.

-- Схъавола тІаккха.

-- ДІавогІу со.

Йол Іачу стоьлан гІутахъ схъаузий, айса тІаьххъара яздина дийцар схъаоьцу аса. "Цхъа байт". Те хлума а юхий:

-- Со хъажа хлумма а дуй? -- олу аса. -- Саца оьший?

-- Баркалла, хлумма а дац.

Уггар диканиг гена ваха ца дезар ду.

2

Салам луш чохъха волу со. Эвхъаза доцург дош дац, мел хлуъу дийчица а. Яздархойн союзехъ атта хета суна. ЦІахъ санна.

ХъалагІаьттинчу Зеламхе куьг ло аса:

-- Де дика хуьлда хъан, Ахъмад, -- олуш. "И хилла-кх соьга вистхилларг".

-- Диканца вехийла.

-- ДегІ муха ду хъан?

-- Дика ду. Шу а ду-кха могуш?

-- ДІалаш ду тхо-м. Дика дохку.

-- Хьо вара и телефон етташ верг? -- боху Зеламхас.

-- Іаббас вар-кха.

-- Деллахъ вара со, ахъа цІе яьккхича а, Тагаев ву бохуш Іаш. Аз мел тера дацара хъан.

-- ЛартІехъ яцара и телефон-м.

ТІаьххъарчу хенахъ чІогІа йийца яьккхинера Сулейманов Ахъмадан "Цхъа-ши дош" поэзин гулам. Юьхъар лаьцнарг -- "ЦІен книга" я Іеса поэма" бохург яра. Цхъанне а ца тара цу тІехъ Делан цІе яхар.

Амма и гІуллакх долиьнарш диканна арабевлла бацара. Политиках хъакхалуш хилча, бехло мел цІена хлума а. Муьлхха а хъекъал долчу стагана цунах кхета хала дацара. И кІур хъабинарш, Ахъмад халкъан депутат чехъ ца валийта гІортарал сов, нехан дагтІера вожо а лууш бара. Иштта и ца хилча, стохка араяьлла книга кхушара хІунда юьйцу? Харжамашна лерина кьийсамаш буьйлабелча. ТІаккха а нахана шайна дага догІур дацара и, цхъамма бага ца тесча. Книгашна даим кІеззиг терго йина нохчийн халкъо. Хийла арайийлина

уьш, баккъал а ягон хьакъ ерш. Цхьа а шек воцуш. Ткъа хӀинца маьхъарий хьокхура:

-- Яго еза и! ЦӀе а тесна.

-- Кхуза схьа а кхайкхина, халкъана хьалха жоп далийта деза!

Юьртахь, гӀалахь а и йийцар бен кхин болх бацара. Митингашкахь, телевизор чухула а.

“Дош” организаци кхоллалучу конференцера делкъана хӀума кхалла пхьогӀана ваьлча, “пионерийн Дворец” хьалха гулъелла тоба а гина тӀевахара. Юьйцуш ерг Ахьмадан книга яра.

-- Мила ву вистхила лууш?-- аьлча, Завриев МаӀдулла, кхин цхьаь а гӀоьртира нахана цу книган исбаьхьаллин, философин а чулацам бовзийта. Амма маьхъарий хьокхучара, уьш бистхила ца битира.

-- Накъостий! -- кхайкхам бира Бисултанов Хожа-Ахьмада, -- хӀара книга ешначо куьг айийша.

Масех куьг хьала дахара.

-- Вай кхин стенах лаьчна дуьйцур ду? -- элира цо. -- Книга ешнарг вац кхо-виь бен. Цара а ешний хаац. Амма мацах Сталинан хенахь, цхьацца яздархой бехбечу заманчохь, стаге, ахьа ешний аьлча, не читал, но осуждаю, бохург хилла кхунах. И дуьтур вай!

-- Ма дита!

-- ХӀунда дуьтуш ду и?! -- маьхъарий девлира цхьаболчийн.

-- И тӀаьхьа тоттур ду вай. ПаргӀат къасто. Карарчу хенахь, и доцург а дуккха проблемаш ю вай! Кхин багах ма яккхалаш и книга. ДӀадоха! Дела реза хуьлда.

Аса а дукха ойла йинера Ахьмадан книгин. “ХӀунда язйинера-те цо и?” -- бохуш.

Делан Ӏарш хӀинца паргӀат ду.

...Шена луьург охьахаа...

Вешан кхоллам,

Вешан кхел

Вай Делера схьаяьккхина,

Вай вешан караьзна...

ХӀинчачул тӀаьхьа

Ваьшна луьург лело

Вай мукъа ду.

ХӀара дуьненан овгал

Вайн карахь бу.

Цу хьокъехь Ахьмадега хӀумма а ца олу аса. Атта дегабаам бо бакхийчара. Цу бахъанина, Зеламхан хьехарца, “Сюрприз” дийцарехь вайнехан цхьаболчу яздархойн характеристикаш мелла а кӀадйира аса. Сайна хетачунна тӀера а ца волуш. Амма Ахьмадан поэмера и бен схьа ца эцча цунах кхетар вац. Дийнна талламан болх балла произведени ю и. Адамах, Хьавах а

лаьцна. Шуьйрачу маьлнехь. Стаг, зуда а муха хилла, муха ду гайта гьерта и, бехьелла зама. Адамаш.

*Давийнари,
Вашавоьхкинари,
Кхахьпанаш,
Наркоманаш...*

Ахьмадан адамашка болу безам, цабезам а го суна цу поэмехь. Цуьнан деган лазам, синан глайгла.

“Дела шен стиглан паччахьаллах вохийна”, дерриг а шен карацна адамо. Беркат даьллий цунна цунах? Стенга кхаьчна и? Муха деа и?

“Деланаш вай ду!” бохучарна лерина ду хIара могIанаш:

*...Вай Деланаш ду?!..
...Деланаш ду вай?!..
...Деланаш хуьлий вайх?!..*

Вайх хIун хилла? Хьаьа а дан тарлуш ду и хаттар.

*-- Хмель..
Вайн хIух, вайн цIийх дIаийна.
Дерзадехьа цкъа
ТIавхьара..
“НаьIалт чагIарна!
Молучунна, малочунна наьIалт!
НаьIалт иза доккхучунна!
НаьIалт цуьнан мах хадбочунна!
Духкучунна, оьцучунна наьIалт!
Иза мала кховдочунна,
Кховдийча, молучунна наьIалт!
НаьIалт цунах гулдинчу рицкъана!
Цу рицкъах вехачунна наьIалт!!!”*

И ца гира цхьанне а! Массо а цунна, Iеса стаг аьлла, цIе тилла сихвелира. Iесаниг и вацара. Поэма яра. Iесачу нахах лаьцна. “ЦIен книга” кхоьллинчу нахах лаьцна. Адамаш тIеязден книга. ХIунда аьлча, хIинца Iемина зударшна доьзалхо а ца хуьлуйтуш, борша стаг веза. И ду-кха и, авторна гергахь, уггар кхерамениг! *ТIаккха-м хьуна хьайн лулахо каро а тарло хьайн чохь...*

И илли ду “хастамеххий, дастамеххий, толамеххий, эшамеххий, хазаллеххий, эрчаллеххий, цабезамаххий, доттагIеххий, мостарIеххий,

*Уьш дерриг а вайн вешан ду..
Уьш дерриг вайх дозуш ду...”*

И ду аьлла хета суна “Цен книга” я леса поэма” язъяран бахъана. Амма и дерриг а дуьззина хир дацара, цу тlехь адамна клелхъара дала цхъа а агlо юьтуш яцахъара. И йолуш ю. Вай схъаэццахъана.

*Безам -- дог дуьззина,
Къинхетам -- дог дуьззина, тlех а туйьсуш,
Оьздамла -- иштта,
Тешам, комаьршо...
Доттагlалла, Вошамла, Къонахамла...*

Тlаьххъара тlетухур вай, цо езткъай кхаа агlон тlехь дийичча а цхъаберш ца кхеттарг -- Делах тешар!

Иштта хета суна. Амма, хьо хуьлуйтур вариь ахъа цу поэман автор, аьлла хаьттича, аса хуьлуйтур вацара. Цо язйина а хуьлуйтур яцара аса и поэма. Къанвеллачу хенахь цунна хlун оьшура и? Нехан дагахь иза топонимин, халкъан эшарийн а автор ма вара.

3

Тийналла хlоьттича:

-- Ахъмад, -- олу аса. -- Хlинца вай цхъаьнакхетарх пайдаэца лаара суна. Хъасттагlа Плиев Мохъмад-Салид, со а Гийнера обаргаш буьйцуш. Дукка хьолахь цхъа гlалгlо вийцира цо. Оцу Хасугlах лаьцна хъуна дика хаьа бохура цо.

-- Ахъа хlун до цунах? -- шеконца хотту цо. Тхойшиь юххера вевзаш вац.

Даим къонахий хlаллакбеш, кхиа ца буьтуш, кlиллой даржашка хlиттош, лайн амалш йолчу нехан гlо лощуш, дола деш, церан верас хилла схъадеана lедал хlиницалц. Оцу политико ша лелочух вохийна лелийна хийла стаг. Цу хенахь дагчу боьжна кхерам дlабалаза бу тахана а вайн баккхийчу нехан. Кхерамна клел сацар, шен сица мукъана а маьрша цахилар, къаьсттина кхераме ду яздархочунна.

-- Со книга язъян дагахь материал гулош вар-кха цунах лаьцна. Харачойн Зеламха воцург, обаргех цхъа а вуьйцуш вац вайн. Иза а паччахъан lедална дуьхьал хиларна магийна. Хийламма олуш хезна суна, Зеламхал чlогlа къонах ву Хасугlа. Зеламха кхойтта шарахь бен ца лелла обарг а, хlоккхул халчу хенахь а ца хилла, боху цара. Ткъа хlара Советан lедална дуьхьал лаьттина. Хlоккхул вай арми, герз, милици а йолчу хенахь.

-- И шиь вустар нийса ца хета суна. Къонахий дуккха а хилла вайн къоман. Къамел дац цу тlехь. Амма Хасугlина хало гина. Зеламхан чул сов. Зеламхана махко а гlо дина. Хасугlа ша хилла. Цхъа а воцуш. Меца, шийла, беркъа. Чуваха чоь йоцуш, юьрта ван йиш йоцуш.

-- Фамили хlун хилла цуьнан, Ахъмад?

-- Магомадов.

-- Муьлхачу юьртара ву и?

-- Пхъамтара.

-- Стенгара?

-- Пхямтара.

-- И муьлха район ю?

-- Шуьйта.

Со сихха дIаяздан хIутту.

-- Хьо муьлхачу тайпана ву? -- хотту соьга Ахьмада.

-- Рачабуло, -- олу аса.

-- Хьажа веза цуьнга. Гуьржашца уьйр йолуш дуй-те и?

-- Дагестанаца юй-те моьтту суна, -- олу аса. -- Суьйлашца. Цигахь юьрт ю олуш а хезна суна и цIе йолуш.

ГIала деша валлац, тайпанаш-тукхамаш кьестош гина дацара суна. Духьхьара гIалахь хезира суна: "Хьо муьлхачу тайпана ву?"-- олуш. ХIетгалц, оццул жима долу нохчийн кьам, тайпанашка, тукхамашка, вирдашка а кьесто дезий, кьестош дуй а ца хийнера суна.

Цул тIаьхьа, шо-шаре мел долу, аса дукха ойла йина хаттар ду и. Схьадовлар. Амма тахана суна хаа лууш дерг кхин ду. Цундела юха а Ахьмадега хеттарш дан вулу со.

-- Вен муха вийна и?

-- Кешнашка веьанчоьхь. Да-нана хилла цуьнан цигахь дIадоьллина. Цаьршинна юккьехь каш даьккхина, хIора суьйрана цига воьдуш хилла и. Вала. Дахарх дог диллина. Карийначо тIе латта хьаькхчахьана волуш. Эцца шайн экскурсе даханчу берашна гина иза. Пионерашна. Цара сихха школе баьккина дIааьлла. Вот до чего мы дожили! Бераш а мотт бетта Iамийна вай. Юха завучас, директорс дIа телефонаш тоьхна. Схьатоьхна. И доллу Iедал гIаттийна, и лаца баьккина уьш.

-- Ахьмад, бакь дуй, цуьнан патарма тIе ца лоцуьйтуш жайна хилла бохург?

-- Жайнеш массаьргахь бохург санна ду хIинца а. Вуьшта топ тIе ца лоцуьйтуш хир ду аьлла ца хета суна. Вен ма вийна цара и. Автоматаш йиттина. Цамгаро лаьцна стаг. Оццу юьртара зоотехник гIоьртина цунна тIе духьхьара. Шабдрахманов. IадыIе аьлла цуьнга ХасугIас, ша гIодаюкь йихкина стаг ву, валарчу вирзина. ТIе ма гIерта шена. Важа коьллаш тIехьа а лечкьаш, тIеохуш хилла. ТIаккха ХасугIас топ тоьхна вийна-кх и. Логах агIон тIехула чекхьяьлла цунна шовкьали. Шен охьатаьIина воьлуш волчу. Цуьнан хIун гIуллакх дара, алахь, ХасугIица? Шен зоотехник болх беш Iад ца Iаш. ЧIогIа тIаьхьа бевлла ма бара уьш ХасугIина. КГБ-эшник Завалов а вахийтинера цу районе хьалхара секретарь. И вен ма вийннехь дIавигира. Дуккха а нахана совгIаташ дира цу тIехула. Соьгахь сург ду ХасугIин. И вийначул тIаьхьа даьккхина.

Хедош дуйцу Ахьмада. Юкь-юкьа оьрсийн маттахь предложенеш а етташ. Цхьана эшшара дIа ца доьду цуьнан дийцар. Юх-юха а хеттарш дан дезаш нисло.

-- И обарг валар бахьана хIун ду? -- хотту аса.

-- Социальни нийсо ца хилар. Кьар ца валар. И цхьаь хилла а ма ца Iа иштта. Уьш дуккха а хилла.

-- Фамилеш хаий хуна церан?

-- Хаа. Магоматов Иби, Баин Идрис, Хамзаев Къуддус, Исраилов Хъасан...

-- И члогла стаг хилла хуна,-- олу ладоглуш лачу Зеламхас.-- Авторхановс а язйина цунах лацна. Кавказан парти кхоьллина цо шен хенахь. Ша, Гитлер бен вац дуьненчохь аьлла, кхайкха а деш.

-- "Грозненский рабочий" тлехь сан статья йийширий ахьа?-- боху соьга Ахьмадас.

-- ХІан-хІа. Маца дара и?

-- 1989 шеран 5 мартехь. "Комсомольское племя" тлехь а яра хуна цхьаь. Аса оцу тлехь дуьйцу хуна и цхьадерш. Дерриг дийца-м ваьхьар а вац. Цу хенахь мел лелларг. ХІинца моьтту-кхи хІетахь хьаькамаш цена нах хилла. Бакь дац. Царал боьха нах бан а бацара. Зеламха, ахьа бехк а ма билла. хьо волчохь иштта хабар дийцарна.

-- Давалахь, Ахьмад.

-- ХІинца мегаш ду-кха и? ХІетте а церан цлараш йийца-м ваьхьар вац со. Церан бераш а ду тахана лаккхарчу белхашкахь. Цхьанхьа коьртах хІума а тоьхна воьжна каравойтур ву. Цкъа а дицлур дац суна, со райкоман секретарь волуш Итум-Кхаьллахь сайна гинарг.

-- Комсомолан райком юьйцу ахьа?

-- ХІаь. Итум-Кхаьлла район яра хІетахь. Жима стаг вара со. Райисполкоман председатель волчу ваханера со. Адамна бІаьрга ма гойла, суна цигахь дайнарг. Районан хьаькамаш бу бохурш, гул а белла, хІеттахь юьрта хьеха даьхкина оьрсийн зудабераш хьийзош Іара. Маьхьарий хьоькхуьйтуш. "Ой, аша хІун леладое? Мегар ма дац и!" -- боху аса. Эккхийра цара со цигара, боьха. "Яхийталахь кхузара, хьайна чохь са дезахь", -- аьлла. Цара ца лелаш хІун дара? Шайна езарг юьстах йоккхий, гІала харц хаамаш бора, орца доьхуш. Обаргаша -- говраш, бежнаш дигна олий. КІур бар-кха. Сарахь чуьра аравала йиш яцара. Лоцура. Пхи-ялх стаг вар-кха ваха-ван йиш йолуш. Суна а еллера и бакьо, райкоман секретарь хиларе терра. ЦІахь ду сан и кехат. Лардеш. Цхьацца суьрташ, кехаташ а ду сан цу хенахьлера. Цхьаберш-м, обаргаша вайн чохьярчу гІуллакхийн министерстве яздина кехаташ соьгахь ду моьттуш, дегабаам болуш бу сох. Бакь ду я дац хаац суна, уьш дагар дан деза аьлча, ца оьшу, терза а дай оза аьлла хиллера, бохуш а хезна суна. Мел дукха кехаташ хила деза уьш? Вайн халкъ духа цІа даладе, шаьш доькхучуьра совкур дац бохуш. ХІетахьлера кьизалла юьйцуш, багийна нах багарбан воьлча, цкъа бІе ткье ворхІ хилира сан, юха бІе ялх, тІаккха пхи бІе цхьайтта. Дийна боллуш багабора хуна... Книга язъеш а ву со оцу дерригенах лацна. Документальни...

Циггахь юха а хеда Ахьмадан кьамел. Суна кхин а дуккха а хаа лаьа. Амма со кхета, и цІахь санна паргІат дийца йиш йоций, суна лаарх. Дагара дийца буйьса дика ю, цхьана чохь, юх-юххехь ши маьнга а болуш. Аса тІаьхьа тотту диснарг.

-- ХІара хІун ю хьан?-- хотту Зеламхас, аса скрепкица кьевлина кехаташ схьа а оьцуш.

-- Дийцар ду-кха.
 -- Дешахь, -- олу Ахьмада. -- Аса цкъа а ца яздина дийцарш.
 -- Хьуна дешшал чlogla дац и, -- олу аса, бехке хеташ. -- Зеламахана-м хлуъу а йоьшур яра аса.
 -- Хьажахь цо дуьйцург, -- олу Зеламахас.
 -- Эвхьаза хета хир ду-кха хьуна цуьнца, -- хьалаглотту Ахьмад. -- И кьона волу дела.
 -- Хьо новкъа вац тхуна, Ахьмад, -- олу аса, цунна халахетта хиларна кхьоруш.
 -- Даваха везаш вара со. Юдикайойла, -- уча волу и, корта а оллийна. Хечин когаш хьалакарчийна бу цуьнан. Хаттех буьзна. Мачаш, дегле хьаьжча, яккхий хета. Буьхьигаш хьала а бирзина.
 -- Юдика Дала йойла, -- олу, тлаьхьа ваьллачу Зеламахас.
 Со тлаьхьа хьобжу Ахьмадна. Дерриг дахар а культурана дладелла стар ву иза. Къанвелла, тишвелла висча, цхьанне а ца оьшуш висна. Аса сайн а, айса лелочун а ойла йо...

Суна къахета цунах. Дог лозу.

1990

ЦХЪА БАЙТ

Исрапилов Самраадина

Шо чекхдолуш суна вевзаш волу цхьана накьостан байташ араевлира. (Язьеш мел верг сайн накьост лору аса, царна со мухха хетахь а.) “Шовданехь суьйре”.

Книга кего-о-ш “Хьо Iехаялар бу-кха тамаша” бохучу дешнийн терго йира аса.

Сайн цийца, кхолламца, ойланца, бедарца

Колхозник волчу

Ас хьобга, бегаш беш, аьллера безаман дешнаш.

Чlogla тайра суна и байт. Оцу ерриг гулам тIехь а, суна хетарехь, дикачерах яра и. Сайна тIе кхаьч-кхаьчначу накьостана йоьшура аса и.

Леларца, хебарца, гийла саделарца

Галара йолчу

Ахь уьш тIезцнера, дакъаза ма яларг, тешна.

И йолуш йолу проблема яра. Юьртара кIант, гIалара йоI а.

ТIаккха со, экамчу хьан хебарх къахеташ,

Воглий хьо йолчу,

ЛадобгIуш хуьлура, ладобгIуш, хьуна хIун оьшу.

Мангалца кесариска бес-бесара зезагаш

Эгийна волчу

Ас хьуна дохьура зезагаш, базарахь оьций.

Колхозехь кхийначу, ваьхначу, сайн дагахь

Хумма а доцчу

Суна-м хьо езца а, мила хир вара цецвала.

Сел кура йолу хьо, ур-аттал цкъа асар

Дина а йоцу,

Хьо Iехаялар бу-их тамаша, дош доцуш ала.

“Колхозехь кхийначу, ваьхначу” суна а езаеллера гIалара йоI. Бегашна а доцуш. Дийнахь цкъа-шозза и болх беш йолчу туьканчу воедура со. Делкъана хIума кхалла араваьлча а, суьйрана балхара чувоедуш а.

Гуттар а гонаха хьийзаш нах хуьлура цунна.

-- Тридцать пятый размер кедаш юй шун?

-- Хьажахь, йоI, кхин яккхийнаш яц?

-- И дIо-о мачаш гайтахь, -- бохуш.

Нахана новкъа воццуче дIа а хIуттий, цуьнга хьоежущ а Iай, вист а ца хуьлуш араволура со.

Цхьана дийнахь цунна хьалха суо висира со.

-- Что Вам? -- хаьттира йоIа.

-- И кроссовкаш гайтахь, -- элира аса, цунна тIера бIаьрг а ца боккхуш.

-- Какие?

-- Сийнанаш.

-- Семь писят, -- элира цо, схьа а кховдош. -- Завернуть?

-- Хьарчаехьа, -- элира аса, кассехьа а воедуш.

Пераскан дийнахь и балхахь яцара. Шот, клиран де а сан мукъа дара; со юьрта вахара. ЦIа.

ЙоIан ойла дукха мел йо а, чIагIло цуьнга болу безам. Цунна хIун ду а ца хууш. Иштта дара соьгара хьал а. Вукхунна дагахь а доцуш, сан кийрахь йоккха цIе леттера.

Юха а цунна хьалха суо висинчу хенахь:

-- ЙоI, -- элира аса, -- хьо йовззалц ирс долуш вар-кха со.

-- ХIинца хIун хилла хьуна? -- хаьттира цо.

-- ХIинца сайна цхьа хIума оьший хаьа суна, -- элира аса. -- Лечкъа а стенна до и, дагахь хилча? ГIуллакх долуш-доцуш хIокху чу а оьхуш лелаш ву со. Леррина хьоегъа хьажа. ХьасттагIа, сайна ца оьшшушехь, кIархаш а ийци аса хьоегара...

-- Мича баьхьира ахьа уьш?

-- Тудуш лелаш бу-кха чохь.

-- Эрна ца хилчахьана хIумма дац.

-- Ткъе кхо шо ду сан, -- кхидIа а дуйцура аса. -- Балхахь а ву со. ЦIахь берш реза бацахь а...

-- Реза хIунда бац?

-- Реза ца хуьлу-кх уьш, хьо шортга кара ахча доггучохь ца хилча.

-- Иштга-м ду и.

-- Цара таханлерачун бен оила ца йо, кхана хиндерг ца гуш...

-- ХIун хир ду кхана?

-- Кханий? Цхьана дикане сатуьйсу-кх. Гуттар а иштга хир ду-те хIара?

Цкъа а аьтто болуш хир вац-те, Iедалан балхахь волу стаг? Планахь яккхий елахь а, тахана сайн доттагIашна бен вевзаш вац со. Я аса лелочун бала болуш стаг а вац. Суо дIагIертар доцург. Цундела боху аса, суна сайх кхета а кхетахь, аса лелориг дош а хетахь йоI езара. И карийча ялор а яра аса. Сайна хьо хазахета дела дуьйцу аса и...

-- Баккъал а дуьйцуш дуй ахьа и?

-- Бегаш бечух тера вуй со?

-- Ишттачохь дуьйцуш ма ца хуьлу и.

-- Гой хьуна, цхьа хан хилла и, хийист йолуш. ЙоI, белш тIе кIудал йиллина, кIант, шен говран юьхь а лаьнна, лаьтташ. ХIинца уьш дIадевлла. Замане терра хуьлу лелош долу гIиллакх-гIуллакх а. Цхьанхьа ца евзича йолий йоI а? Со-м, бакъдерг аьлча, масийттаза а суьйрана веана, паргIа-а-т дуьйцуш ду-кха аьлла. Арахь. Хьо дIаяхана карайо-кх суна. Ялх даьлча йобду хьо дIа?

-- Знаешь, когда как.

-- ЦIе хIун ю хьан?

-- Iайшат.

-- Ехашьерг ю-кха хьо гIаккха. В смысле "живущая", "живучая".

-- Это ты сам придумал?

-- ХIан-хIа. Нохчийн матте даьккхича, иштта хуьлу-кх и. Iайшат, тховса маса даллац ю хьо?

-- Товар ца дахь, ялх даллац. Хуур ду-кха. Дохьур ду-дац ала хаац суна.

-- Суьйрана ладугIур ду аса.

-- Меня вообще-то встречает брат... Но... приходи. Хьовсур ду вай.

-- Дикаду, -- элира аса. -- Схьакхетар ву со.

Со араволуш, цунна тIе нах гулбелча, хазахо хийтира суна, букь берзийча, аса хьалабиттина хатташ гарна кхоьруш волу.

Дийно сарралц цуьнан юьхь-сибат дуьхьал туьйсура суна. Дийр долу кьамел... Ала-м олу, хазалла -- коьртаниг дац. Делахь а, безам, йоIан хазалла бахьанехь кхоллало. Iайшат кхечарна юкьахь кьаьсташ ца хиллехь, аса а терго йийр яцара цуьнан...

Ялх дала итт минот йолуш туькан хьалха вара со. Iайшат махбеш яра.

Сайн накьоста олуш дерг дага а деана:

-- Вуьйш ву-кха ахьа со, -- элира аса. -- Вуьйш.

-- Знаешь, настроения нет никакого, -- элира цо. -- Ялх даллалц бен болх бан безаш йоцу, саций-кха со.

-- Сий доцуш ю шун заведующи?

-- Я дера-кх.

-- Хуур дар-кха, и кьонах велахьара.

-- Может ты завтра придешь? Хорошо? Извини... гIаскхаша ма аллара.

-- Настроени-м -- йоглуш-йоьдуш хлума яра, -- элира аса. -- Цена хлаваз
яьлча гюли хир яц-те?..

-- Я хьяйна лаахь собар дехъа.

-- Собар дийр ду аса.

Наха дла а ехна, соьга корта ласто бен ца кхира иза.

Цхъа сахът сов хан яра сан. Цхъана метта латта хала а хетта, гена
йощучу "Шурин туькана" чохь облицовка еш волчу сайн ваша волчу вахара
со. Изий, ненан вашый буйсана исс-итт даллац лара болх беш. Со кхузахь
волавелла леларх, цлахь шай-кай оьшура...

Церан болх дла муха боьду а хьяьжна, хьехаршка ла а дийгина, некъа
велира со. Ах сахът диснера. Дехъа а ваьлла лимонад мелла, парглат, карахь
дипломат йолуш юха а схъавеана длахлоьтира со. Корехула парикмахерски
чохь берш гора месаш хедош. Балхара бевлла нах шайн-шайн цла баха
сихбелла социьлехъа оьшура. Со ларвеш квартирехь цхъа а вацара. Со чувале
бохуш, яа хлума йина, чай дохдина лаш.

Сих-сиха сахът тле хьожура со. Миноташ яхьеллера. Дехьо
длахиттийначу "Жигулех" бляьрг кхийтира сан. Йолхалгla, уьссалгla
выпускаш. "Царах цхъаь сан елахъара а, -- ойла йора аса, -- глаш ваха дезар
дара. "Чухаа", -- аьлча, суна дагахь вониг ду моьттур дара цунна".

...Длахъажавелча машен тле йоьдуш гира суна лайшат. Цунна со а гира.
Саца а сечна суна тле йолаелира иза. Аса а цхъа-ши глулч яккхира цуьнгахъа.

-- Я должна поехать, -- элира цо. -- Кхана гур ду вайшиь. Дика дуй?

Вист ца хуьлуш, цуьнга хьоьжура со.

-- Я не знала, что ты ждешь. Извини... Кхана воглур вуй хьо? Вуй?
Придешь?

Бехкала ваханчу дешархоcho санна, корта ластийра аса. Цкъа-шозза а.

-- Йодика йойла, -- элира аса, халла.

-- Йодика йойла, -- аьлла, юхайрзира иза.

Со длаволавелира. *Колхозехь кхиьна, ваьхна а, сайн дагахь хлумма а*
доцу.

"Сел хаза йолу ахь, со лехаварх-м,

Мила хир вара цецвала?

Сел ловдал хилар со, лехавала кийчча,

Тамаш бар-кха, дош доцуш ала", --

ойла йора аса.

1990

Зимний вечер.

Отпечатано фирмой "ИНФО"
Чеченская Республика Ичкерия
с. Курчалой, ул. Западная
тираж 1000 экз.
1997 г.

Ша хесториг бен ца веза къам, кхиъна ца хиларан билгало ю. Кхетам лахара болчу къомо шен яздархо сийсазво. Кхетам кхиъначу къомо, яздархочо дуйшург, шена мел ца тахь а, и тидаме а оьций, кхачамбацарш д'алахарна т'ехь болх бо.

«Б'арлаг'аш»

Вайн яздархой вовшашца Готтабелла бахкарх а ца кхета со. Зукаре лела нах саина, тобанашка бекъа а белла: жирг'анаш тухурш (со а царах ву), ч'луг хьовзораш, шовкъ йог'лурш, ц'ен саг'ла доккхурш, Таьпки чу баханарш, Виса-Хьаьжин тоба а... Вовшашна лен х'унда луйь уьш. вуйш а? Цхьана Далла г'уллакх деш бац уьш?

«Автопортрет»

Даим къонахий х'аллакбеш. кхиа ца буьг'уш, к'иллой даржашка х'иттош, лайн амалш йолчу нехан г'ло лобцуш, дола деш, перан верас хилла схьадеана х'инццалц' едал. Оцу политико ша лслочух вохийна лелийна хийла стаг. Цу хенахь дагчу боьжна кхерам д'абалаза бу тахана а вайн баккхийчу нехан. Кхерамна к'ел сацар, шен сица мукъана а маьрша цахилар, къаьсттина кхераме ду яздархочунна.

«Балхяхь»

М